

January, 2024
Volume-8, Issue-15

ISSN 2456-558X

HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

Chief Editor

Dr. Dinesh R. Chavda

(M.com., B.ed., GSET., M.phil., Ph.D)

Assistant Professor,
(Accountancy)

Department of Commerce & Management,
Bhakt Kavi Narsinh Mehata University,
Junagadh, Gujarat, (India)

CO-EDITOR

P. R. Sharma

Director

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

**HEMCHANDRACHARYA
INTERNATIONAL
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN: 2456-558X**

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

(M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)

Assistant Professor,

Shree H.S.Shah college of commerce, modasa,
Dist-Arrvalli, Gujarat, India

CO-Editor

P R SHARMA

(M.A., B.ed.,NET.,M.phil)

Assistant Professor,

Shree M.B.Patel Science College, Anand, Gujarat, India

PUBLISHED BY

<http://www.hemchandracharyaejournal.com/>

HEAD QUARTER

INTERNATIONAL PUBLISHING HOUSE

At. & Post. Chaveli,

Ta-Chansma, Dist-Patan, North Gujarat, India, Asia

Chief Editor

Managing Editors

Prof. Parimal M. Upadhyay

Assistant Professor, G.E.S Class-II
(R.C Commerce College, Ahmedabad)
Email to :- parimal.upadhyay28@gmail.com

Prof. D.K.Bhoya

Associate Professor in Gujarati
(Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar,
Dist- Sabarkantha)
Email to dkbhoya@gmail.com

Prof. Bhavin S. Shah

Assistant Professor in Accountancy,
G.E.S Class-II
(Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Email to :- bhavinshahbhavin@gmail.com

Prof. Dr. Omprakash H. Shukla

Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II
(Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Email to :- shuklaom@gmail.com

Prof. Milind Solanki

Assistant Professor,
DEPARTMENT OF ENGLISH
K.S.K.V KACHCH UNIVERSITY, BHUJ
DIST- KACHCHH BHUJ
Email to :- milindsolanki@gmail.com

Prof. Yagnesh Dhoriya

Assistant Professor,
DEPARTMENT OF ENGLISH
TOLANI ARTS COLLEGE, ANJAR
DIST- KACHCHH BHUJ
Email to yagneshdhoriya@gmail.com

REVIEWERS

(PEER REVIEWED COMMITTEE)

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
Dr.devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
Dr.C.M.Thakkar (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
Dr.IROS Vaja(Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
Dr.Hemaben Jikadra(Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science
Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati

Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics
Dr. Bhargav Dave, RPT, DPT(UC), MPT (LLU) 2804 Field Hollow Dr, Pearland, Texas 77584. Contact no: (248) 416-3221 Fax: (888) 789-2329 E-mail: pt.davebhargav@gmail.com New York Physical Therapy license Number: 033650 Michigan Physical Therapy license Number: 5501015759 Texas Physical Therapy license Number: 1217440	Chief in Physiotherapy (International)

“HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH” is a Bi-Annual based Research Journal.

Copy Right, JANUARY- 2024, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
 - **“HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
 - **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
 - **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**
-

ISSN 2456-558X**Editor's Column**

The explosion of knowledge at the global level due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research, are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief-Editor

Dr. Dinesh R. Chavda

**HEMCHANDRACHARYA
INTERNATIONAL
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN: 2456-558X**

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

(M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)

Assistant Professor,

Shree H.S.Shah college of commerce, modasa,
Dist-Arrvalli, Gujarat, India

CO-Editor

P R SHARMA

(M.A., B.ed.,NET.,M.phil)

Assistant Professor,

Shree M.B.Patel Science College, Anand, Gujarat, India

PUBLISHED BY

<http://www.hemchandracharyaejournal.com/>

HEAD QUARTER

INTERNATIONAL PUBLISHING HOUSE

At. & Post. Chaveli,

Ta-Chansma, Dist-Patan, North Gujarat, India, Asia

Chief Editor

Managing Editors

Prof. Parimal M. Upadhyay

Assistant Professor, G.E.S Class-II
(R.C Commerce College, Ahmedabad)
Email to :- parimal.upadhyay28@gmail.com

Prof. D.K.Bhoya

Associate Professor in Gujarati
(Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar,
Dist- Sabarkantha)
Email to dkbhoya@gmail.com

Prof. Bhavin S. Shah

Assistant Professor in Accountancy,
G.E.S Class-II
(Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Email to :- bhavinshahbhavin@gmail.com

Prof. Dr. Omprakash H. Shukla

Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II
(Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Email to :- shuklaom@gmail.com

Prof. Milind Solanki

Assistant Professor,
DEPARTMENT OF ENGLISH
K.S.K.V KACHCH UNIVERSITY, BHUJ
DIST- KACHCHH BHUJ
Email to :- milindsolanki@gmail.com

Prof. Yagnesh Dhoriya

Assistant Professor,
DEPARTMENT OF ENGLISH
TOLANI ARTS COLLEGE, ANJAR
DIST- KACHCHH BHUJ
Email to yagneshdhoriya@gmail.com

REVIEWERS

(PEER REVIEWED COMMITTEE)

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
Dr.devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
Dr.C.M.Thakkar (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
Dr.IROS Vaja(Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
Dr.Hemaben Jikadra(Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science

Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati
Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachhh)	Chief in Economics
Dr. Bhargav Dave, RPT, DPT(UC), MPT (LLU) 2804 Field Hollow Dr, Pearland, Texas 77584. Contact no: (248) 416-3221 Fax: (888) 789-2329 E-mail: pt.davebhargav@gmail.com New York Physical Therapy license Number: 033650 Michigan Physical Therapy license Number: 5501015759 Texas Physical Therapy license Number: 1217440	Chief in Physiotherapy (International)

“HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH” is a Bi-Annual based Research Journal.

Copy Right, JANUARY- 2024, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
 - **“HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
 - **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
 - **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “HEMCHANDRACHARYA INTERNATIONAL E JOURNAL OF RESEARCH” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**
-

ISSN 2456-558X**Editor's Column**

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief-Editor

Dr. Dinesh R. Chavda

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	A STUDY ON CONSUMER BUYING BEHAVIOUR TOWARDS STING – ENERGY DRINK WITH SPECIAL REFENCES TO JUNAGADH CITY Ms. Parmar Hetu Kishorbhai and Dr. Dinesh R. Chavda	01-15
2.	અધ્યયન અને અધ્યાપનમાં એમ-લર્નિંગ (M-Learning in Teaching and Learning) Dr. Mukeshbhai N Tandel	16-21
3.	An Analytical study on financial soundness of selected Fertilizer Companies in India: By Using Zmijewski Model Foramben L.Devariya and Dr. Sonal H. Joshi	22-30
4.	સૌની (સૌરાષ્ટ્ર નર્મદા અવતરણ સિંચાઈ યોજના) નો અભ્યાસ કણજરીયા કિજ્ઞા એ.	31-39
5.	"પંચમહાલની ભીલી લોકવાર્તામાં પ્રગટ થતું સમાજ દર્શન:" ડૉ. કલ્પના ભાભોર	40-48
6.	ભારતમાં પશુપાલનનું મહત્વ અને પશુધનનો આંકડાકીય માહિતીનો અભ્યાસ વિદિતા સુભાષભાઈ પરમાર and ડૉ. રાજાભાઈ એસ. જીજાળા	49-63
7.	'Amul: The Taste of India'- A Study on Consumer Buying Behaviour Towards Amul Products with Special Reference to Junagadh City Sanketkumar Vachhani and Dr, Dinesh R Chavda	64-67

**Sr.
Page**

Title

8. A CRITICAL ANALYSIS OF THE TELE-LAW CONCEPT AT THE COMMON SERVICE CENTRE SCHEME IN INDIA

Mr. S.B.Seshadri and Dr. M.I. Singh

77-85

9. Introductory Guide to the Common European Framework of Reference (CEFR) For English Language Teachers

Martik Prajapati

86-98

10. The Navigation Of The English Language Teaching And Learning Ecosystem Using Digital Tools

Dr Prakash Khuman

99-111

11. An Insight: Female Infanticide in India

Arvind Kumar and Kirit P. Mehta

112-115

12. Political Representation in India (1909-1950)

Arvind Kumar

116-125

13. INNOVATIVE PRACTICE IN ICT

Dr. Dipakkumar B. Chavda

126-129

14. AN ANALYSIS TO DETERMINE THE ACCURACY AND CORRELATION OF MACD INDICATOR SCORE INDEX ON SHARE PRICES OF SELECTED FMCG COMPANIES

Kadegiya Manisha Bhojabhai and Dr. Anitaba Sukhdevsinh Gohil

130-144

15. ગુજરાતી વિષયમાં સેમિનાર પદ્ધતિની અસરકારકતા Effectiveness of Seminar Method in Gujarati Subject

Dr. Lalitaben P. Damor

145-149

16. ADVANCEMENTS IN CENTRAL BANK DIGITAL CURRENCY AROUND THE GLOBE; A LITERARY REVIEW

Deepal S. Poonjani and Dr. Dinesh R. Chavda

150-164

Sr.	Title	Page
17.	A STUDY OF THE IMPACT OF TECHNOLOGY ASSISTED ENGLISH LANGUAGE LEARNING ON THE MALE STUDENTS OF SELECT COLLEGES OF NORTH GUJARAT Jigar J. Joshi & Dr. Kamlesh K. Budhbhatti	165-171
18.	Saving and Investment Pattern in India - A Review Mr. Suresh V. Maheshwari and Dr. Anitaba S. Gohil	172-184
19.	Empowerment of Women through education in 21st century Dr. Lata Indubhai Mulchandani	185-189
20.	નરસિંહની કવિ-પ્રતિભા ભીખાભાઈ ગો. સોલંકી	190-195
21.	રેવન્યુ સ્ટેમ્પ : સંઘર્ષ અને વાસ્તવિકતાનું આલેખન સુતરિયા ભૂમિકાબહેન લલજીભાઈ	196-200
22.	નવીન અને સર્જનાત્મક શિક્ષણ પદ્ધતિઓ (INNOVATIVE AND CREATIVE TEACHING METHODS) Vimalkumar B. Tandel	201-205
23.	રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020માં શિક્ષક-પ્રશિક્ષણની ભલામણોનો સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ. (A review study of teacher-training recommendations in the National Education Policy 2020.) JADEJA NITABA RUPSHIH	206-210
24.	रामदरश मिश्र की काव्य संवेदना अंसारी महमदनिजामुद्दीन	211-220

1

A STUDY ON CONSUMER BUYING BEHAVIOUR TOWARDS STING – ENERGY DRINK WITH SPECIAL REFENCES TO JUNAGADH CITY

Ms. Parmar Hetu Kishorbhai¹ and Dr. Dinesh R. Chavda²

Student¹, Masters of Commerce

Assistant Professor², Department of Commerce and Management

Bhakta Kavi Narsinh Mehta University,

Junagadh (Gujarat)

ABSTRACT:

This research paper aims to study the consumer buying behaviour towards sting energy drink, with a special reference to Junagadh city. Sting energy drink is a popular brand in the energy drink market, known for its unique taste and high caffeine content. Junagadh city, located in the state of Gujarat, Junagadh city, has a diverse population with varying preferences and consumption patterns. Its goals included finding out how customers felt about the sting energy drink and whether they would purchase one or not, as well as improving physical performance and energy focus. 70 respondents completed a questionnaire distributed via Google forms to gather primary data. While research papers and articles were used to gather secondary data. Following data collection, the chi square test and the basic percentage analysis approach were employed as statistical tools for the data. The results show the consumers place a high value on quality and packaging of sting energy drink. The overall goal of this research project is to add to the body of knowledge already available on consumer behaviour toward energy drink and offer useful advice for companies operating in the energy drink sector, particularly those selling energy in Junagadh city.

Keyword: consumer, sting energy drink, satisfaction, Junagadh city.

1. INTRODUCTION:

1.2 About the Company:

Pepsi-cola and Frito-lay merged to form PepsiCo, a worldwide food and Beverage Corporation, in 1965, since then, the business has developed into one of the biggest and most famous companies in the world.

Caleb brodham, a pharmacist from North Carolina in the United States, founded Pepsi-cola, in 1893. It was first known as “Brad’s Drink”, but was later dubbed Pepsi-cola after the kola

nuts and pepsin digestive enzymes that were employed in its formulation. The business saw early success, expanded quickly, and overtook Coca-Cola as a leading rival.

Contrarily, Elmer Donnlin started Frito-lay in 1932 after purchasing a corn chip recipe from a businessman in Mexico. He began manufacturing the chips under the Fritos label. This rapidly becomes well-liked over time. Frito-lay increased the variety of snacks it offered by adding to its product list.

To create PepsiCo Inc., Pepsi-cola and Frito-lay merged in 1965. The goal of this merger was to build a bigger, more diverse business that could challenge Coca-Cola's monopoly over the beverage market by acquiring more brands like Tropicana (1998) and Quaker Oats (2001). The newly constituted PepsiCo quickly grew its product line.

PepsiCo also manages a number of additional business and brands, including Gatorade, Mountain Dew, Tostitos, Doritos, and Quaker, in addition to its beverage and food operations.

PepsiCo has consistently innovated and adjusted to shifting consumer demands throughout the years. The business has added new items, branched out into new market and on environmental protection measures. With operation in more than 200 nations and territories, PepsiCo in the food and beverage sector.

1.2 About the Product:

PepsiCo owns the brand sting, which is an energy drink. Since its initial introduction in 2001 in the Philippines, it has spread to several nations in Asia, Africa, and the Middle East.

Sting is well-known for its strong flavour. Which is meant to give drinkers an energy boost, caffeine, taurine, B vitamins, and other components typical of energy drinks are present in the beverage.

The drink's capacity to raise energy and improve performance is highlighted in the brand's marketing campaigns, which frequently target young, energetic people. To enhance the perception of its brand, sting has sponsored a number of sports teams and events.

Since its debut, sting has been well-known in its intended markets and is now regarded as one of the top brands of energy drink in numerous nations in order to accommodate a wide range of customer tastes; it has also produced many varieties and flavours.

PepsiCo has shown a commitment to sustainability. And sting has taken a number of steps to lessen its influence on the environment; this entails encouraging recycling initiatives and use environmentally friends packaging materials.

All things considered, people looking for a stimulating beverage are increasingly choosing sting energy drink, and the company is still major participant in the worldwide energy drink business.

(Source: <https://images.app.goo.gl/GnezrViYEzNYRMUP8>)

(Source: <https://images.app.goo.gl/Hx9trshtQqFozfVh9>)

(Source: <https://images.app.goo.gl/QULcty8CArYg8jGg6> \)

2. LITERATURE REVIEW:

2.1 Ahsan Jamal Baig, Abdui Rahim Batavia, (2014). The Goal of this is to determine how sting (an energy drink)'s brand loyalty is impacted by customer satisfaction, advertising, and brand image, with a particular focus on Karachi, this impact has been confirmed by consumer survey data for Karachi, Pakistan. Primary data were gathered for this purpose using a closed ended questionnaire, while secondary data were gathered using books, journals. This includes families, working women, employees, University students, and other people, was greater than 18. Utilizing convenience sampling, a non-probability sampling technique. A sample of 200 people was drawn. In order to examine the effects of independent factors, such as brand image, customer happiness, and advertising on the dependent variable, brand loyalty, a

number of tests including ANOVA, reliability test, correlation were used. The finding shows that only customer satisfaction is highly positively associated and has a significant impact on brand loyalty for sting. People like and purchase sting, but PepsiCo needs to put in a lot of effort to make it even better.

2.2 Sarita Singh, (2023). The “market Research on Sting energy.” Initiative is named after it, the goal was to ascertain whether consuming sting energy drink increases energy levels and whether there are any health risks associated with doing so. Like cardiac problems. Convulsions or other side effects. To assess marketing tactics used, such as demographic targeting, to advertise sting energy drinks. Sample size was 70 respondents. Seventy individuals or responders from various specific places provided the data. Random sampling was used to choose the respondents for the sample research. Following data collection, a straightforward percentage analysis method was applied as a statistical tool for the data. The results of the analysis showed that elevated blood pressure and heart rate, sting energy drink improved mental performance and reaction time of fit individuals in a group. The product has a high caffeine level, which increases the possibility of harmful health impacts.

2.3 Priyabrata Ray, Dhananjay Datta, (2022). The foundation for quantitative research that looks at the most recent trends in consumer behaviour as well as the theories already in place is laid by the basic studies of consumer behaviour. The study focuses on the decision-making process that consumers utilize to choose what to buy. Understanding how consumer decides what to buy for personal use is the aim of this study. It also looks at the fundamental studies on consumer purchasing behaviour, models of consumer purchasing behaviour, variables influencing customer purchasing behaviour, types of consumer purchasing behaviour, and consumer decision-making process. The information was obtained from secondary sources. Including books, website, credible publications data bases, and so forth. As a result, the study provides a summary of the consumer behaviour research for easier comprehension and aids in the creation of the area of study. This type of research may assist you in better understanding the wants and preferences of your consumer if you’re interested in marketing.

2.4 Aema Usman, Ambreen Jawaid, (2012). The Title of study is “energy drink consumption practices among medical students of a private sector University of Karachi, Pakistan.” Over the past few years, energy drink consumption has increased among athletes and students. Through the use of a self-administered pilot-tested questionnaire, a cross-sectional survey was carried out to investigate the phenomena. A sample of 233 medical

students was found to have an energy drink consumption frequency of 121(52%). Red Bull accounted for 43% of all brands consumed. The two main justification given by 36(15.4%) and (24.6) for using it were to acquire or restore energy and study for tests, respectively. The primary information source, according to 153(66%) people, was television, followed by friends 113(48%) people. Energy drink in take was prevalent among medical students at a private university raising awareness about these drink is imperative, particularly among teens and adolescents.

2.5 A. Pappu Rajan, J. Michael sammansu, S. Suresh, (2021). The project entitled “consumer buying behaviour.” National and local firms, as well as multinational corporations, have been engaged in fierce competition in the FMCG sector. The customer is king in any firm. The primary responsibility of every marketer is to comprehend the needs and desires of their target audience. Customer satisfaction is determined by what the customer think. Another way to describe consumer behaviour is as the actions of consumer who are directly involved in obtaining, utilizing, and discarding goods and services, as well as the decision-making process that lead up to and influence these actions. Only to satisfy the wants of the consumer are the items produced, in order for future marketing to be based in part on the analysis of consumer behaviour. This, this poll was conducted in erode city. Customers can choose from a wide range of cake products. And a variety of internal and external circumstances had on impact on them. There were multiple separate psychological processes among consumers that determined brand loyalty. One of the key elements influencing brand loyalty is the characteristics of the product (taste, quantity, and price). The purpose of this study is to determine whether or not Britannia cake has satisfied customers. For the purpose of data analysis in this study, 100 samples were selected. The software SPSS is used for data analysis and interpretation. This would assist the business in deciding on promotional strategies in light of the findings.

❖ **Statement of the problem:**

To determine whether sting energy drink users are satisfied or not in order to find a remedy. This may be the result of influence of changing pricing, product image, product quality, and frequency of service. Customer satisfaction is a process that allows users to express their enthusiasm for the products they use or prefer.

❖ **Objective of the study:**

- To research consumer attitudes toward sting energy drink.

- To examine what influences people's decisions to buy and pay for the sting energy drink.
- To evaluate the consumer's level of satisfaction with the sting energy drink.
- To establish that sting energy drinks increase energy focus and attention, and enhance physical performance.

❖ **Scope of the study:**

- To determine the extent to which people are aware of and drawn to the sting energy drink. The focus on my research is also limited to the Junagadh city. A sample of consumer of sting energy drink in the Junagadh city will be given a survey questionnaire in order to get the data.

❖ **Limitation of the study:**

- Since just the Junagadh city is the subject of the study, other geographic areas are not covered by this work.
- The sale substance used in this trial was sting energy drink. Other energy drink is not covered by the study.
- The time allotted for the project work is too short to get in-depth with the research.
- For this research endeavour, time is also a constraint.

3. RESEARCH METHODOLOGY:

The focus of the current study focuses on both primary and secondary data. The primary information was gathered from the respondents utilizing questionnaires in order to determine consumer satisfaction and confidence in sting energy drink in the Junagadh city. The secondary data was gathered from publication on service quality, as well as from a variety of national and international journals, books, newspaper, research papers. The process of conducting research is known as the research methodology. It can be viewed as a science that studies how scientific research is conducted. It encompasses the general data collecting strategy, analysis process, and outcome design.

3.1 Types of data collection:

To solve the research problem, data collecting involves gathering information from all pertinent sources. Evaluating the result of the issues is helpful. Divide data into two categories. As follows: 1. Primary information 2. Secondary information in order to determine consumer satisfaction in sting energy drink in Junagadh city, the main data was gathered from the respondents utilizing questionnaires, the secondary data was gathered from

the literature already available on service quality as well as from variety of journals, Research paper. Newspaper belonging to various national and international agencies.

3.2 Sampling size of the study:

In this paper 70 respondents out of 100 respondents have been taken were chosen using the primary sampling technique. At a multi-stage sample that is eventually intended to pick individual elements. The term “primary sampling unit” refers to sampling unit that are chosen at the first (primary) stage. i.e., Google forms.

3.3 Period of the study:

The time frame for the study of the research was from September (2023) to November (2023).

3.4 Area of the study:

The study’s geographic scope is limited to the Junagadh city.

3.5 Statistical tools used for analysis:

- ✓ Simple percentage analysis
- ✓ Chi - square test

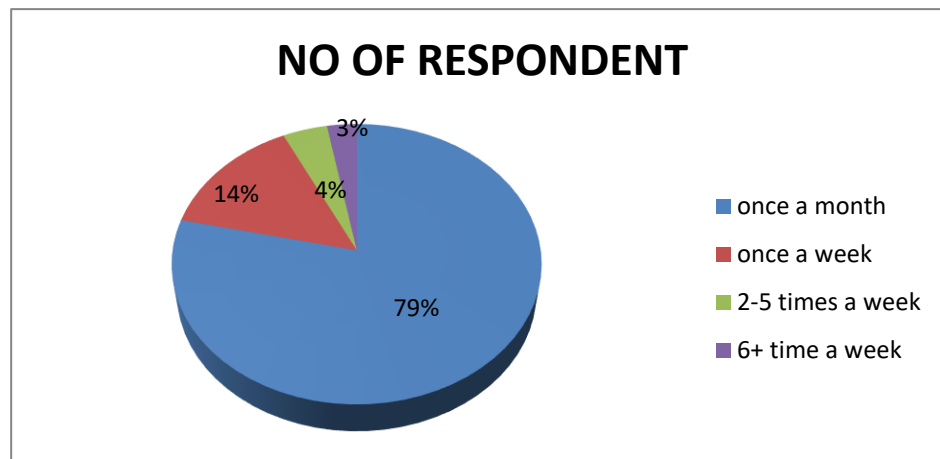
4. DATA ANALYSIS & INTERPRETATION:

4.1 Simple percentage analysis:

TABLE NO: 1

How frequently do drink you sting energy drink?

S.NO	PARTICULAR	NO OF RESPONDENT	PERCENTAGE
1	once a month	55	78.57%
2	once a week	10	14.29%
3	2-5 times a week	3	4.29%
4	4-6 time a week	2	2.86%
	TOTAL	70	100.00%

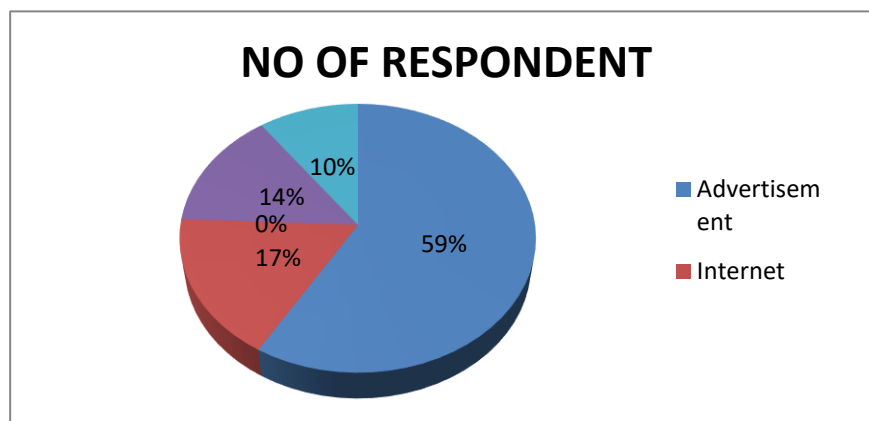
(Source: primary data)

This graph shows how often a consumer drinks Sting energy drink. Total respondent is 100%. Among them, 78.57% consumers are drinking once a month, 14.29% consumers are drinking once a week, 4.29% consumer drink 2-5 times a week, and 2.86% consumer drink 4-6 times a week.

TABLE NO: 2

How did you come to know about sting energy drink?

S.NO	PARTICULAR	NO OF RESPONDENT	PERCENTAGE
1	Advertisement	41	58.60%
2	Internet	12	17.10%
3	Newspaper	0	0
4	Friends	10	14.30%
5	Other Media	7	10%
	Total	70	100%

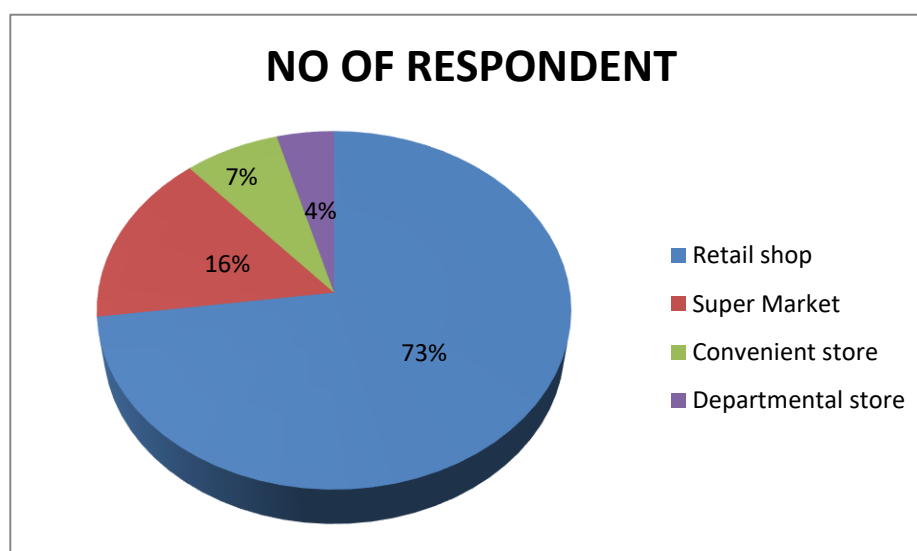
(Source: primary data)

This graph shows how consumer to know about sting energy drink. Total respondent is 100%. Among them 59% consumer come to know thru advertisement, 17% consumer come to know thru internet, 14% consumer come to know thru friends, 10% consumer come to know thru other media.

TABLE NO: 3

Where do you buy sting energy drink from?

S.NO	PARTICULAR	NO OF RESPONDENT	PERCENTAGE
1	Retail shop	51	72.90%
2	Super Market	11	15.70%
3	Convenient store	5	7.10%
4	Departmental store	3	4.30%
	Total	70	100%

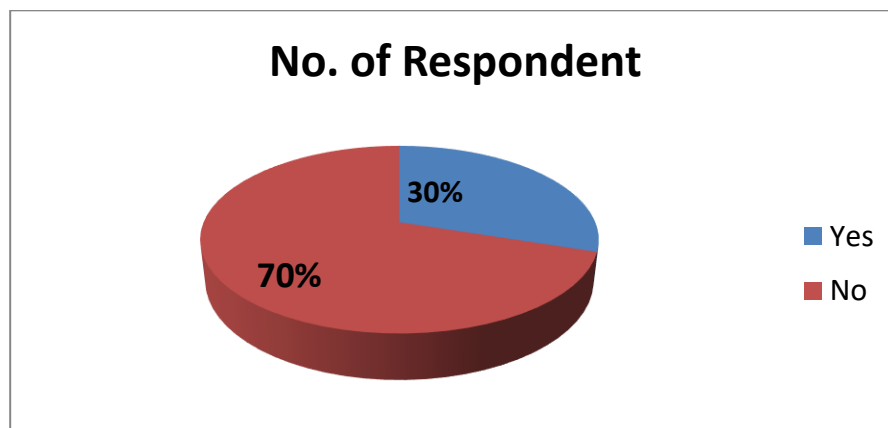
(Source: primary data)

This graph shows that where consumer buy sting energy drink. Total respondent is 100%. Among them 73% consumer purchase from retail shop, 16% consumer purchase from super market, 7% consumer purchase from convenient store, and 4% consumer purchase from departmental store.

TABLE NO: 4

Do you think drinking sting energy drink has any advantages?

S.NO	PARTICULAR	NO OF RESPONDENT	PERCENTAGE
1	Yes	21	30%
2	No	49	70%
	Total	70	100%

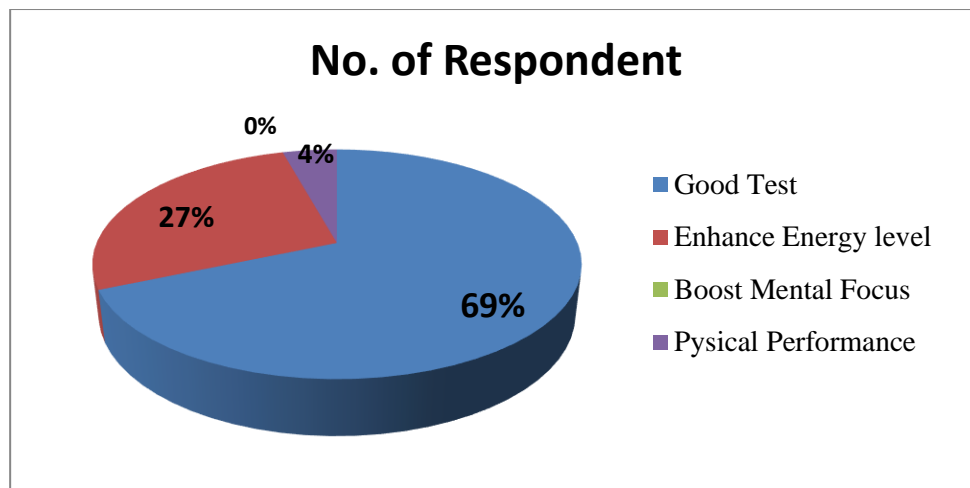
(Source: primary data)

This graph shows that consumer having any advantages or not to drinking sting energy drinks. Total respondent is 100%. Among them 70% consumer have No any advantage to drinking sting energy drink, and 30% consumer having advantage to drinking sting energy drink.

TABLE NO: 5

Why do you like drink sting energy drink?

S.NO	PARTICULAR	NO OF RESPONDENT	PERCENTAGE
1	Good Test	48	68.60%
2	Enhance Energy level	19	27.10%
3	Boost Mental Focus	0	0
4	Physical Performance	3	4.30%
	Total	70	100%

(Source: primary data)

This graph shows that why consumer likes to drink sting energy drink. Total respondent is 100%. Among them 69% consumer drink sting energy drink because of good test. 27% consumer deink sting energy drink because of enhance energy level. And 4% consumer drinks sting energy drink because of physical performance.

4.2 Chi-square analysis:

❖ TABLE NO: 1

RELATIONSHIP BETWEEN AGE OF RESPONDENTS AND RESPONDENTS AWARENESS OF STING ENERGY DRINK.

AGE OF RESPONDENTS	RESPONDENTS AWARENESS OF STING ANERGY DRINK				TOTAL
	Advertisement	Any other media	friends	Internet	
up to 18	1	1	1	1	4
18 to 25	36	4	7	9	56
25 to 35	3	1	0	2	6
35 to 45	0	0	1	0	1
45 & about	1	1	1	0	3
TOTAL	41	7	10	12	70

(Source: primary data)

HYPOTHESIS:

H0: There is no significance relationship between age of respondents and respondent's awareness of sting energy drinks.

H1: There is significance relationship between age of respondents and respondent's awareness of sting energy drink.

CHI-SQUARE TABLE:

FACTORS	CALCULATE D VALU	DEGREE OF FREEDO M	LEVEL OF SIGNIFIANC E	TABL E VALU	REMARK S
RESPONDEN T AWARENESS OF STING ENERGY DRINK	0.4305	12	5%	21.026	ACCEPTE D

CONCLUSION:

Since the chi-square calculated value is smaller than the table value, the hypothesis which states that there is no significant difference sting energy drink is accepted.

❖ TABLE NO: 2

RELATIONSHIP BETWEEN RESPONDENTS OCCUPATION AND RESPONDENTS LIKE TO DRINK STING ENERGY DRINK.

OCCUPATION OF THE REPOONDENTS	RESPONDENTS LIKE TO DRINK STING ENERGY DRINK			TOTAL
	Enhance energy level	Good test	Physical performance	
Business	0	1	1	2
House wife	0	2	0	2
Other	1	3	1	5
Private sector	8	8	0	16
Student	10	34	1	45
TOTAL	19	48	3	70

(Source: primary data)

HYPOTHESIS:

H₀: There is no significance relationship between respondent's occupation and respondents like to drink sting energy drink.

H₀: There is significance relationship between respondent's occupation and respondents like to drink sting energy drink.

CHI-SQUARE TABLE:

FACTORES	CALCULATE D VALU	DEGREE OF FREEDO M	LEVEL OF SIGNIFICANC E	TABL E VALU E	REMARK
RESPONDEN T LIKE TO DRINK STING ENERGY DRINK	0.0196	8	5%	15.507	ACCEPTE D

CONCLUSION:

Since the computed chi-square value is smaller than the table value. The hypothesis which states that there is no significance relationship between respondent's occupation and preference for sting energy drink is accepted.

5. FINDING:

5.1 Simple percentage analysis:

- The majority of responders are female (55.7%) and male (44.3%).
- Majority (80%) of the responders are between the ages of 18 to 25.
- The majority of responders (64.3%) work as students.
- The majority of responders (78.6%) said they drink sting energy dink once a month on average.
- The majority of responders (58.6%) said that advertisements were how they first learned about sting energy drink.
- The majority of responders (72.9%) said they buy sting energy drink from retail stores.
- The majority of responders (70%) claimed that there were no benefits to drinking sting energy drinks.

- Due to its excellent flavour, the majority of responders (68.6%) choose sting energy drink.

5.2 chi square analysis:

- There is no significance relationship between respondent's occupation and respondents like to drink sting energy drink.
- There is no significance relationship between age of respondents and respondent awareness of sting energy drink.

6. SUGGESTION:

- Consumers are mostly aware about the Barry blast flavour in sting energy drink, so company must advertise to other flavour of sting energy drink.
- Consumer likes good taste and flavour in a sting energy drink, so company should try and experiment other flavours on sting energy drink.
- Consumer are mostly purchase sting energy drink in a retailer shops, so company make sure that stock of the drink should be properly provide in a retailer shops.
- It is suggested that the company maintain its price level because consumer wants to affordable price to purchase.
- Company should also need to aware sting energy drink which will attract the people 35 & above years.

CONCLUSION:

A survey of the sting energy drink is people of Junagadh city. Has been concluded to known the liking good taste, quality of the sting energy drink. Quality and flavour are the primary driving forces behind consumers' purchases of sting energy drinks. Customers prefer to drink the Barry blast flavour of the sting energy drink the most. The study's finding indicates that most off consumer are aware of sting energy drink. However, this survey indicates that consumers are not entirely aware of every flavour of sting energy drink. According to the survey, customer satisfaction varies greatly depending on the drink's quality, taste, and cost. The report also shows that most people who drink sting energy drinks are between the ages of 18 to 35 consumers. Hence, the price and quality has significant and positive impact on consumer satisfaction.

BIBLIOGRAPHY:

Baig, A.J., & Batavia, A. R, (2014). Impact of customer Satisfaction, Brand Image and Advertisement on Brand Loyalty of “Sting (Energy Drink)” with Special Focus on Karachi. *European Journal of Business and Management*, 6(37), 49-66.

Sarita Singh (2023). Marketing Research on Sting Energy Drink. *International journal of Emerging Technologies and Innovative Research*, 10(5), ppi568-i68.

Roy, P., 2022, Theory and Models of Consumer Buying Behaviour: A Descriptive Study. Available at SSRN 2045489.

Usman, A., & Jawaaid, A. (2012). Hypertension in young boy: an energy drink effect, *BMC research notes*, 5(1), 1-3.

Rajan, A. P., Sammansu, J. M., & Suresh, S. (2021). Consumer Buying Behaviour. *IJSART*, 7, 397-400.

Vo My, K. (2015). Factors influencing the consumer’s purchase intention towards Sting energy dink in Ho Chi Minh City (Doctoral dissertation, HCMC-International University).

Rambe, P., & Jafeta, R. J. (2017). Impact of social media advertising on high energy drinks preferences and consumption. *Journal of Applied Business Research (JABR)*, 33(4), 63-668.

Rambe, P., & R. J. (2017). Impacts of social media advertising on high energy drink preferences and consumption. *Journal of Applied Business Research (JABR)*, 33(4), 653-668.

Kozirok, W. (2017). Consumer attitudes and behaviour towards energy drinks. *Handel Wewnetrzny*, 366(1), 16-229.

Poulos, N. S., & Pasch, K. E. (2015). Energy drink consumption is associated with unhealthy dietary behaviours among college youth. *Perspectives in public health*, 13(6), 316-321.

Sagaragara, J. A. (2022, April). ANALYSIS OF FACTORS AFFECTING CONSUMER BEHAVIOR IN THE PURCHASE OF ENERGY DRINK PRODUCTS AT THE JELITA SHOP KAB. KEP. MENTAWAI. In *INTERNATIONAL CONFERNCE ON GLOBAL EDUCATION* (pp. 781-787).

Dr. Mukeshbhai N Tandel,
Principal, Smt S B Gardi BEd College Dhrol, Dist Jamnagar.

ABSTRACT:

અધ્યયન ક્ષેત્રે એન્ડ્રોઇડ મોબાઇલનો પ્રવેશ થતાં શીખવાની પ્રક્રિયામાં નવીકાંતિની શરૂઆત થઈ, કોમ્પ્યુટર અને મોબાઇલ ટેકનોલોજીનો અધ્યયન અધ્યાપનમાં કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેની માહિતી મળી રહે એ આજના સમયની માંગ છે. અધ્યયનમાં ડી- લર્નિંગમાં ઈ-લર્નિંગનો વિકાસ સાથે સાથે જ એમ-લર્નિંગને પણ વેગ મળ્યો. અનુભવી અને ટેકનોલોજીના જાણકાર અધ્યાપકો આઈ ટ્રન્સ જેવી પોડકાસ્ટિંગ સેવાઓ આપતી વેબસાઈટના સહકારથી પોતાનું વ્યાખ્યાન તે વેબસાઈટ પર મૂકી અધ્યતાઓ માટે ગમે ત્યાં, ગમે ત્યારે તે વ્યાખ્યાનને ઉપલબ્ધ બનાવી આપે છે. અધ્યાપક એમ-લર્નિંગને પરંપરાગત શિક્ષણ સાથે જોડીને વિષયવસ્તુ શીખવવા માટે વેબ એપ્લિકેશન તૈયાર કરી, અધ્યાપન કરાવી શકે છે. અધ્યાપક મોબાઇલ ફોન, એન્ડ્રોઇડ ઉપકરણ, સ્માર્ટફોન, પીડીએ વગેરે માટે સોફ્ટવેર કે પ્રોગ્રામની રચના કરી, અધ્યેતાને અનુકૂળ અધ્યાપનને સરળ બનાવે છે.

Key words

એમ-લર્નિંગ: મોબાઇલ દ્વારા શીખવાની સગવડ કરવી એટલે એમ-લર્નિંગ. 'Mobile learning as a form of education whose site of production, circulation and consumption is the network'.

અધ્યયન અધ્યાપન: અધ્યેતા અને અધ્યાપક પ્રવૃત્તિમય રહી કાર્યરત રહે તેવી દ્વિધ્રુવી શિક્ષણ પ્રક્રિયા છે. તે વૈવિધ્યસભર અધ્યયનલક્ષી અનુભવોની એક હારમાળા છે.

(1) પ્રસ્તાવના

કોમ્પ્યુટર, મોબાઇલ અને માહિતી સંચારની અદ્યતન ટેકનોલોજીએ અધ્યયન અધ્યાપનની વિચારધારાને નવો આયામ આપ્યો છે. અધ્યયન ક્ષેત્રે એન્ડ્રોઇડ મોબાઇલનો પ્રવેશ થતાં શીખવાની પ્રક્રિયામાં નવીકાંતિની શરૂઆત થઈ, દરેક શૈક્ષણિક કાર્ય તેમજ અધ્યાપન માટે કોમ્પ્યુટર અને માહિતી ટેકનોલોજી પ્રયોજિત ઈ-લર્નિંગનું જ્ઞાન અતિ આવશ્યક બન્યું છે. કારણ કે કોમ્પ્યુટર ટેકનોલોજીનો અધ્યયન અધ્યાપનમાં કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેની માહિતી મળી રહે એ આજના સમયની માંગ છે. અધ્યયનમાં ડી- લર્નિંગમાં ઈ-લર્નિંગનો ધીમે ધીમે વિકાસ અને વેગ મળવાની સાથે સાથેજ એમ- લર્નિંગને પણ વેગ મળ્યો. અધ્યેતા

હરતા-ફરતાં, મન પસંદ સ્થળે, સમયે સ્વતંત્રતાથી સ્વ પોતાની રીતે અધ્યયન કરી શકતા હોવાથી સૌ એ આવકાર્યું છે.

વર્તમાન સમય એ પરિવર્તન કાળનો સંક્રાંત કાળ છે. આજના સમયે નવી જરૂરિયાતોને અનુરૂપ શિક્ષણ પ્રણાલીના પુનર્ગઠનમાં ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી ખાસ કરીને મોબાઇલ ટેકનોલોજીનો વિકાસ ચારે દિશાઓમાં પુરા જોરથી થઈ રહ્યો છે. મોબાઇલ ટેકનોલોજીના ઉપયોગ દ્વારા આવશ્યક માંગને ખૂબ જ ઝડપથી સંતોષી શકાય છે, માટે જ પ્રવર્તમાન સમય એ એમ-ર્નિંગનો સમય છે એમ કહેવાય છે.

(2) એમ-લર્નિંગ શું છે?

વિકિપીડિયા વેબસાઇટના નોંધ્યા મુજબ, “મોબાઇલ-લર્નિંગ એટલે જ્યારે અધ્યતા કોઈ ચોક્કસ પૂર્વ નિર્ધારિત સ્થળે ન હોય ત્યારે થતું કોઈપણ પ્રકારનું અધ્યયન અથવા વિદ્યાર્થી જ્યારે મોબાઇલ ટેકનિક દ્વારા પ્રસ્તુત થતી અધ્યયન તકોનો લાભ લઈ અધ્યયન કરે તે ઘટના.”

જ્યોર્જ અને અન્યના જણાવ્યા મુજબ, “મોબાઇલ અને વાયરલેસ ઇન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજીના સહારે ચાલતી અધ્યયન અને અધ્યાપન પ્રક્રિયા, જેમાં વ્યક્તિઓની સરળતાથી હળવા-ફરવાની સવલત સામેલ છે. તથા વ્યક્તિઓ ભૌતિક/ભૌગોલિક રીતે એકબીજાથી દૂર હોય અને વર્ગખંડ તાલીમ/સ્નાતક/ લાયકાત ખંડો કે કાર્ય સ્થળ જેવા પ્રણાલીગત શૈક્ષણિક ભૌતિક સ્થળોથી પણ દૂર હોય એવો નવો વિચાર એટલે એમ લર્નિંગ.

અધ્યયન અધ્યાપન ના એક ઉપકરણ તરીકે મોબાઇલનું સર્વત્ર સ્વીકાર થયો છે. તેથી એમ લર્નિંગનો ખ્યાલ તરીકે, અધ્યેતા ગમે તે સ્થળે, ગમે તે સમયે અધ્યયન કરી શકે છે. મ-લર્નિંગમાં મોબાઇલ ફોન, સ્માર્ટ ફોન, mp3-mp4 પ્લેયર, જેવા આઇપોડ, PDAs , Sony PSP અને Nintendo DS જેવા પ્લેસ્ટેશન, પોકેટ પીસી, ટેબલેટ પીસી, નેટબૂક, અલ્ટ્રા મોબાઇલ પીસી, આઇપેડ વગેરેને સ્વીકારે છે.

એમ લર્નિંગ દ્વારા અધ્યતા કે અધ્યાપકે શૈક્ષણિક વ્યવહાર કરવા માટે ભૌતિક સ્થળે કે કોઈપણ પ્રકારના વર્ગખંડમાં મળવાની આવશ્યકતા હોતી નથી. એમ-લર્નિંગ એ ઈ-લર્નિંગનું જ એક અદ્યતન ટેકનીકલ સ્વરૂપ છે જે, ટેકનીક વડે માહિતી એક જ સમયે પૂર્તિ માત્રામાં મળી રહે તેના પણ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. એક જ સમય એટલે જ્યારે માહિતી મેળવવાની જરૂરિયાત અનુભવે ત્યારે, પૂરતા પ્રમાણમાં જરૂરિયાત મુજબ અને જે સ્વરૂપની માહિતી ઇચ્છે તેવા

સ્વરૂપમાં પોતે વ્યક્તિગત જરૂરિયાતોના સંદર્ભમાં જોઈતી માહિતી મળી રહે છે તે એમ લર્નિંગ છે.

(3) એમ-લર્નિંગની લાક્ષણિકતાઓ

એમ-લર્નિંગની મહત્વની લાક્ષણિકતાઓ નીચે મુજબ છે:

I) સ્થળ અને સમયની સ્વતંત્રતા: એમ-લર્નિંગ દ્વારા સ્વભાવિક રીતે જ કોઈપણ સ્થળે અને કોઈપણ સમયે સ્વતંત્રતાથી અધ્યયન કરી શકાય છે. તે સર્વસુલભ છે. જ્યાં નેટવર્ક મળતો હોય, ત્યાં મોબાઈલનો ઉપયોગ કરી અધ્યતા અધ્યયન સામગ્રી મેળવી અધ્યયન કરી શકે છે.

II) સુલભ માહિતી: અધ્યતા જ્યારે ઈચ્છે ત્યારે પોતાની જરૂરિયાત મુજબની માહિતી એમ-લર્નિંગ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પોતે ઇન્ટરનેટ જોડાણ મેળવી, જરૂરિયાત મુજબની માહિતી સર્ચ કરી, આવશ્યક માહિતી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અનેક પ્રકારની અને અનેક મુદ્દાઓના સંદર્ભમાં માહિતી ઉપલબ્ધ બને છે. પોતાનને અનુકૂળતા મુજબ અધ્યતા માહિતી મેળવી શકે છે માટે માહિતીની સુલભતા સરળ છે.

III) આંતર વ્યવહારની ક્રિયાત્મકતા: અધ્યતા વિવિધ પ્રકારના એમ લર્નિંગના માધ્યમોથી પોતાના સહ અધ્યાય મિત્રો, તજજ્ઞ કે અધ્યાપકો સાથે જોડાઈ શકે છે. તેમજ તે તેમના આંતરક્રિયા દ્વારા અસરકારક અધ્યયન-અધ્યાપનની અસર ઉપજી શકે છે. અધ્યતા પોતે ડાઉનલોડ કરેલી માહિતી બ્લ્યુટૂથના માધ્યમથી કે, એસ.એમ.એસ.ના માધ્યમથી કે અન્ય ઉપકરણોના માધ્યમથી મોકલી શકે છે. તે એક કરતાં વધુ લોકોને એકસાથે મોકલે છે. આ દ્રષ્ટિએ આંતરિક આંતરવ્યવહારની મજબૂત અસર નીપજે છે.

IV) ત્વરિતતા: અધ્યતા એમ લર્નિંગ દ્વારા જે માહિતીની માંગ કરે છે ત્યારે એ જ સમયે ખૂબ જ ઝડપથી તે માહિતી મેળવી શકે છે. 5G ટેકનીક માહિતીના વિતરણમાં ઝડપની ક્રાંતિ સર્જી છે. જે સમયે માહિતીની જરૂરિયાત અનુભવાય તે સમયે તે માહિતી પ્રાપ્ત કરી લે છે. તેમજ સાથી મિત્રોને પણ તેનાથી માહિતગાર ત્વરિત કરી શકે છે. પોર્ટેબલ ઉપકરણોથી ત્વરિત પ્રતિચાર પણ આપી, તેમજ માર્ગદર્શન પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, માહિતી વિતરણ અને પ્રતિચારમાં અહીં ત્વરિતતા રહેલી છે.

V) માહિતીનું સ્થાયીકરણ: અધ્યતા પોતે ઈચ્છે ત્યાં સુધી માહિતીને સેવ કરી સાચવી શકે છે. હેતુપૂર્વક માહિતીને દૂર ન કરે ત્યાં સુધી તે માહિતી અધ્યતા પાસે જ સચવાય રહે છે. અધ્યતા પોર્ટેબલ ઉપકરણના મેમરી કાર્ડમાં ડાઉનલોડ કરી કરી શકે છે. તેમજ મેમરી કાર્ડ પરથી દૂર ન કરે ત્યાં સુધી તે માહિતી સચવાઈ રહેતી હોવાથી અહીં માહિતીનું સ્થાયીકરણ થાય છે.

VI) અનુભવજન્ય માહિતી પોર્ટેબલ: લાઈટ ડેટા ટ્રાન્સફર પ્રોટોકોલ દ્વારા અનુભવજન્ય માહિતીની આપ-લે સરળતાથી થઈ શકે છે. વિદ્વાનની વિદ્વતાનો લાભ સર્વત્ર શક્ય બને છે. દા.ત., અધ્યાપકે આપેલ વ્યાખ્યા પોર્ટેબલ ઉપકરણ દ્વારા સાંભળી શકાય, જોઈ શકાય કે પછી youtube પર શૈક્ષણિક કાર્યક્રમને નિહારી શકાય છે.

VII) સોફ્ટવેર અને એપ્લિકેશન સેવાઓ: અધ્યતા અધ્યયન માટેની અનેક અધ્યયન સામગ્રીની ઉપલબ્ધ માટે સોફ્ટવેર અને એપ્લિકેશનનો ઉપયોગ કરે છે. સોફ્ટવેર અને એપ્લિકેશનનો આ ઉપયોગ થી શક્ય બને છે. અહીં અધ્યેતા સોફ્ટવેર સ્વરૂપે વિવિધ એપ્લિકેશન સેવાઓનો લાભ મેળવે છે.

(4) એમ-લર્નિંગ માટેના તકનિકી ઉપકરણો

એમ લર્નિંગ માટે વપરાતા તકનિકી ઉપકરણો નીચે મુજબ છે:

ટેબલેટ પીસી: મોબાઇલ ઉપકરણનું આ સૌથી આધુનિક સ્વરૂપ છે. પર્સનલ કોમ્પ્યુટરની જેમ દરેક પ્રકારની સવલતો તેમાં ઉપલબ્ધ છે. તેની અનેક ગણી ક્ષમતાઓને લીધે તે લોકપ્રિય છે. ભારત સરકારે આકાશ નામનું ટેબલેટ ઓછી કિંમતે આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

નોટબુક કોમ્પ્યુટર: પર્સનલ કોમ્પ્યુટર જેવી અનેક સુવિધાઓ નોટબુક કોમ્પ્યુટર ધરાવે છે. કદની દ્રષ્ટિએ નાનું હોય અને તે વાયરલેસ ટેકનિકી પણ ધરાવે છે.

સેલ્યુલર ફોન: સામાન્ય રીતે ધ્વનિ સ્વરૂપે પ્રત્યય કરવા તથા લેખિત રૂપે એસ.એમ.એસ. થી આપ-લે કરવા માટેનું નિમ્નસ્તરીય ઉપકરણ છે. ઓછી સંગ્રહ ક્ષમતા અને ડેટા ટ્રાન્સફરની ધીમી ગતિની મર્યાદા તેમાં છે. હાલ તે સર્વ ઉપલબ્ધ બન્યું છે. wap અને GPRS ટેકનિકી વપરાશને લીધે સેલ્યુલર ફોનમાં ઉચ્ચ સ્તરીય ઇન્ટરનેટનો વપરાશ શક્ય બન્યું છે.

સ્માર્ટફોન: સ્માર્ટફોન પીડીએ અને સેલ્યુલર ફોન એમ બંને ક્ષમતા ધરાવતું હાઈબ્રીડ ઉપકરણ છે. તેનું કદ સેલ્યુલર ફોનના કદથી સહેજ મોટું પીડીએ ના કદથી સહેજ નાનું હોય છે. વિન્ડોઝ મોબાઇલ ઓપરેટિંગ સિસ્ટમ તેમાં શક્ય છે, ઇન્ટરનેટ અને બ્રાઉઝર ઉપલબ્ધ હોવાથી મોબાઇલ મલ્ટીમીડિયા શિક્ષણ પ્રણાલીમાં ખૂબ જ ઝડપથી સફળતા પ્રાપ્ત કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે.

PDA પર્સનલ ડિજિટલ આસિસ્ટન્ટ: પ્રમાણમાં નાના કદ અને ઝડપી પ્રક્રિયા કરવાની ક્ષમતા ધરાવતું ઉપકરણ છે. મુખ્યત્વે પાલ્મ, અથવા માઈક્રોસોફ્ટ પોકેટ પીસી, એન્ડ્રોઇડ વગેરે ઓપરેટિંગ સિસ્ટમ હોય છે. પોકેટ પીસી, આઇપોડ, આઈપેડ, નૂક કલર વગેરે પર્સનલ ડિજિટલ આસિસ્ટન્ટ PDA છે.

GSM ગ્લોબલ સિસ્ટમ ફોર મોબાઇલ કોમ્યુનિકેશન: આ તકનીકીની મદદથી ઇન્ટીગ્રેટ વોઇસ મેલ ખૂબ જ ઝડપે ડેટા ટ્રાન્સફર ફેક્સની સેવા ઉપલબ્ધ થાય છે. તે વાયરલેસ સિસ્ટમ કરતા સારી વોઇસ ક્વોલિટી આપે છે.

WAP વાયરલેસ એપ્લિકેશન પ્રોટોકોલ: આ વાયરલેસ કોમ્યુનિકેશન માટે મફત અને લાયસન્સ વિનાનો પ્રોટોકોલ છે. તે સેલ્યુલર ફોન પણ ઇન્ટરનેટનો ઉપયોગ કરવા માટે કોમ્યુનિકેશનની આધુનિક સેવાની રચનામાં ઉપયોગી છે.

GPRS જનરલ પેકેટ રેડિયો સર્વિસ: ઝડપથી વાયરલેસ ઇન્ટરનેટ અને અન્ય ડેટા કોમ્યુનિકેશનને જનરલ પેકેટ રેડિયો સર્વિસ શક્ય બનાવે છે. તે GSM ટેકનોલોજી કરતાં ચાર ગણી વધુ ઝડપે કાર્ય કરે છે.

બ્લૂટૂથ: એક વાયરલેસ ટેકનોલોજી છે. નજીકમાં રહેલા બે મોબાઇલ કોમ્પ્યુટર કે અન્ય ઉપકરણો દ્વારા માહિતીની આપ-લે કરે છે. ડેટા ટ્રાન્સમિશન કે સિન્ક્રોનાઇઝેશન શક્ય બને છે.

(5) એમ-લર્નિંગની મર્યાદાઓ

એમ-લર્નિંગની મર્યાદાઓ નીચે મુજબ છે:

- પોર્ટેબલ ઉપકરણની સંરક્ષણતા મર્યાદિત હોય છે, તે સ્વીકાર્ય હકીકત છે.
- મોબાઇલ ફોનની બેટરીનો વપરાશ તેમજ બેટરીને ચાર્જ કરવાની પ્રક્રિયા કંટાળાજનક હોય છે.
- મોબાઇલ ફોન કે અન્ય પોર્ટેબલ ઉપકરણો ખૂબ જ ઝડપથી જુના થઈ જાય છે.
- એમ-લર્નિંગથી પ્રાપ્ત માહિતી કે જ્યાં પ્રિન્ટિંગની ઉપલબ્ધતા ન હોય ત્યાં મુશ્કેલી અનુભવાતી હોય છે.
- મોટાભાગની માહિતી અંગ્રેજીમાં હોય ત્યારે, અંગ્રેજી ભાષાનું પ્રભુત્વ ઓછું હોય તો માહિતીથી વંચિત રહે છે.
- એમ-લર્નિંગથી વ્યક્તિગત સંપર્ક ખૂબ જ ઓછો થવાથી વ્યક્તિગત સંબંધો ઘટવાની શક્યતા રહેલી છે.
- મોબાઇલ સ્ક્રીન, કીપેડ બટન ખૂબ નાના હોય, જેથી ઉપકરણનો ઉપયોગ સારી રીતે ન પણ થઈ શકે છે.

(6) ફલિતાર્થો /તારણો/નીપજ

અનુભવી અને ટેકનોલોજીના જાણકાર અધ્યાપકો આઈ ટૂન્સ જેવી પોડકાસ્ટિંગ સેવાઓ આપતી વેબસાઈટના સહકારથી પોતાનું વ્યાખ્યાન તે વેબસાઈટ પર મૂકી અધ્યતાઓ માટે ગમે ત્યાં, ગમે ત્યારે તે વ્યાખ્યાનને ઉપલબ્ધ બનાવી આપે છે. અધ્યાપક એમ-લર્નિંગને પરંપરાગત શિક્ષણ સાથે જોડીને વિષયવસ્તુ શીખવવા માટે તે વિષયવસ્તુને લગતા વેબ એપ્લિકેશન તૈયાર કરી, વિષય વસ્તુની રજૂઆત કરી અધ્યાપન કરાવી શકે છે. અધ્યાપક મોબાઈલ ફોન, એન્ડ્રોઇડ ઉપકરણ, સ્માર્ટફોન, પીડીએ વગેરે માટે સોફ્ટવેર કે પ્રોગ્રામની રચના કરી પોતાની જરૂરિયાત મુજબ અધ્યેતાઓને અનુકૂળ એવો પ્રોગ્રામ રચી આપે છે. અધ્યેતા વ્યક્તિગત જરૂરિયાત અનુસાર આ પ્રોગ્રામ દ્વારા અધ્યાપન કરે છે. એમ-લર્નિંગથી અધ્યયન-અધ્યાપન સરળ થયું છે.

Reference:

- અંધારીયા, કેવલ (2012). *એમ-લર્નિંગ*. અમદાવાદ: અમુલ પ્રકાશન.
- દેસાઈ, કે. જી અને શાહ, જે. એચ. (2002). *શૈક્ષણિક પરિભાષા અને વિભાવના*. અમદાવાદ: યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય.
- કાવડિયા, અશ્વિન એમ. (nd). *ઈ-લર્નિંગ*. અમદાવાદ: અમુલ પ્રકાશન.
- શુક્લ, સતીશ પી. (nd). *શિક્ષણમાં માધ્યમોનો વિનિયોગ*. અમદાવાદ: ક્ષિતિ પબ્લિકેશન.
- Siddiavi, M. H. (2009). *Techniques of Teaching*. New Delhi: A.P.H. Publication Corporation.

An Analytical study on financial soundness of selected Fertilizer Companies in India: By Using Zmijewski Model

Foramben L.Devariya¹ and Dr. Sonal H. Joshi²

Research Scholar¹, Department of Commerce, Saurashtra University, Rajkot

Assistant Professor², at Government Commerce College, Jamnagar.

Abstract

Companies are a part of the industrial and business sector, which in turn is a part of the overall economy. Thus, the performance of a company depends on the performance of the economy in the first place. In this research study, the main objective of the researcher is to find out bankruptcy or financial performance or a health of a company, to measure the performance of the companies researcher would be used bankruptcy prediction model, like Zmijewski model, and also used statistical tools like ANOVA. In this study, for the prediction of the bankruptcy, Zmijewski model is classified into two conditions. If the X-score is less than 0, so company have a healthy condition. But, if the X-score is greater than 0, so we can say that company is having unsanitary condition or likely to lead to financial distress. This study is only based on secondary data. The period of the study is considered from 2017-18 to 2020-21 respectively.

Key words: Financial Soundness, Zmijewski Model, Anova.

Introduction

For the evaluation of the financial performance of a company there are so many factors are available. Some factors like, qualitative and quantitative factors etc. in which qualitative factors are not present in numeric code that represent certain aspect of a company's business. And the management factor is also a part of a qualitative factor, when the quantitative factor are also represent in numeric code of production which is directly affect the performance of the company. There are so many factors are affected a company's performance, like market condition, competitive edge, leverage capacity, production efficiency etc. with the help of these factors we can find out companies position or performance in the sense of future growth. For the prediction of financial failure or bankruptcy condition, the researcher would be used Zmijewski bankruptcy model. This is shows future condition or position of the company. The bankruptcy prediction model is as under.

Zmijewski Model:

The Zmijewski bankruptcy model was developed in 1984 by Zmijewski. We can also call Zmijewski X-score model. It is most commonly used by researcher in the previous year. These models to predict bankruptcy condition adopt financial ratios measuring firm's performance, leverage and liquidity condition. The Zmijewski models are as follows.

Zmijewski X-score Model:

$$-4.3 - 4.5X_1 + 5.7X_2 + 0.004X_3 \dots$$

Where,

$X_1 = \text{Net Income} / \text{Total Assets} = \text{ROA}$

$X_2 = \text{Total Liabilities} / \text{Total Assets}$

$X_3 = \text{Current Assets} / \text{Current Liabilities} = \text{Current Ratio}$

The Zmijewski X-score are divided into two condition if the X-score is less than ($X < 0$) then the company is classified in a healthy condition. But, if the X-score is more than ($X > 0$) then the company can be classified under unsanitary conditions or likely to lead to financial distress.

Review of Literature

(I.R, 2019) This research is based on, "An Analytical study on financial performance of selected IT companies". This research study is to measure the financial performance of selected Indian IT companies. The objective of this study is to analyze profitability, liquidity, management efficiency and leverage position of selected Indian software companies and to suggest suitable measures to improve the financial position of the selected Indian IT companies. This research study is covered 10 years study period, which is from 2004 to 2014 respectively. For measuring the financial condition of the company, various tools are used like ratio analysis, mean, standard deviation and ANOVA are used in this research study.

(Vinodchandra, 2017) This study is based on, "Study on Financial performance of selected telecom companies in India". The main objective of the study is to analyze the profitability, liquidity and solvency position of the selected telecom companies. This research work is descriptive in nature. In this research covers five telecommunication companies for the period of 2015-16 to 2018-19 respectively. Researcher also used statistical tools to measure the

performance of the companies, like one-way ANOVA and common size statements to analyze and compare the companies.

(Shah, 2017) This research work is on, “An Analytical study of financial performance of selected pharmaceutical companies in Gujarat”. The main objective of this study is to study theoretical concept of finance management, financial statement analysis and financial performance appraisal. And also study sales performance, profit margin, capital structure, assets turnover performance etc. In this research, researcher selected top ten pharmaceutical companies in Gujarat according to overall sales performance. The present study covered 2005-06 to 2014-15 10 years as a period of the study. In this work researcher also used statistical tools like mean, standard deviation, F-test, chi-square test etc. This study is only based on secondary data.

(P.Logambal, 2012) This study is on, “Financial performance of selected petroleum Industries in India – An Analytical study”. This research study is ex-post facto based on survey research method is applied. This study is mainly based on secondary data for the measuring the performance of the companies researcher used 2000-01 to 2010-11 as a period of the study. In this research study some statistical techniques are used like factor analysis, multiple regression path analysis, ANOVA and trend analysis etc. In this study selected ten companies include three under public sector and seven under private sector respectively.

1. Research Methodology:

Research methodology is the way in which research problems are solved systematically. It is a science of studying how research is conducted scientifically.

1.1 Objective of the study:

- To know about the effectiveness of Zmijewski model
- To effectively measure the financial performance of the selected fertilizer companies.
- To forecast bankruptcy condition of selected companies in future.

1.2 Hypotheses of the study:

H0: There is no significant difference in financial performance of the selected fertilizer companies.

H1: There is significant difference in financial performance of the selected fertilizer companies.

H0: There is no significant difference in bankruptcy condition of selected companies in future

H1: There is significant difference in bankruptcy condition of selected companies in future.

1.3 Data collection:

This research work is based on secondary data and data are collected from the reports or statement of the company.

1.4 Sample of the study:

In this research study, selected top 5 Fertilizer company listed in National Stock Exchange. For the year of 2017-18 to 2020-21 four year study period.

1. Agro Phos India
2. Aries Agro
3. Chambal Fertilizer
4. Coromandel Int.
5. Deepak Fertilizer

1.5 Tools and Techniques:

- ✓ Ratio Analysis
- ✓ Zmijewski model
- ✓ One-way Anova

1.6 Data Analysis & Interpretations:

Agro Phos India:

Ratio		Year				Weight	Less Into -4.3	Multiplication				Total
		2017	2018	2019	2020			2017	2018	2019	2020	
X1	Net Income	50.86	51.71	62.93	51.94							
	Total Assets	85.81	74.60	70.13	83.74							
		0.59	0.69	0.90	0.62	-4.5	-4.3	-2.65	-3.11	-4.05	-2.79	-16.9
X2	Total Liabilities	85.81	74.60	70.13	83.74							
	Total Assets	85.81	74.60	70.13	83.74							
		1	1	1	1	5.7	-4.3	5.7	5.7	5.7	5.7	18.5

X3	Current Assets	67.45	57.69	55.23	69.95							
	Current Liabilities	47.29	34.97	30.60	42.39							
		1.43	1.65	1.80	1.65	0.004	-4.3	0.00	0.00	0.00	0.00	-4.3
												-2.7

Aries Agro

Ratio		Year				Weight	Less Into -4.3	Multiplication				Total
		2017	2018	2019	2020			2017	2018	2019	2020	
X1	Net Income	216.79	261.07	265.32	296.14							
	Total Assets	318.25	385.02	424.92	454.47							
		0.68	0.67	0.62	0.65	-4.5	-4.3	-3.06	-3.02	-2.79	-2.93	-16.1
X2	Total Liabilities	318.25	385.02	424.92	454.47							
	Total Assets	318.25	385.02	424.92	454.47							
		1	1	1	1	5.7	-4.3	5.7	5.7	5.7	5.7	18.5
X3	Current Assets	258.17	317.08	351.53	374.11							
	Current Liabilities	164.24	216.96	248.94	260.65							
		1.57	1.46	1.41	1.43	0.004	-4.3	0.00	0.00	0.00	0.00	-4.3
												-1.9

Chambal Fertilizer

Ratio		Year				Weight	Less Into -4.3	Multiplication				Total
		2017	2018	2019	2020			2017	2018	2019	2020	
X1	Net	216.7	261.07	265.	296.14							

	Incom e	9		32								
	Total Assets	318.2 5	385.02	424. 92	454.47							
		0.68	0.67	0.62	0.65	-4.5	-4.3	-3.06	-3.02	-2.79	-2.93	-16.1
X2	Total Liabili ties	318.2 5	385.02	424. 92	454.47							
	Total Assets	318.2 5	385.02	424. 92	454.47							
		1	1	1	1	5.7	-4.3	5.7	5.7	5.7	5.7	18.5
X3	Curre nt Assets	258.1 7	317.08	351. 53	374.11							
	Curre nt Liabili ties	164.2 4	216.96	248. 94	260.65							
		1.57	1.46	1.41	1.43	0.004	-4.3	0.00	0.00	0.00	0.00	-4.3
												-1.9

Coromandel Int.

Ratio		Year				Weig ht	Less Into -4.3	Multiplication				Tot al
		2017	2018	2019	2020			20 17	201 8	201 9	202 0	
X1	Net Incom e	7,498.4 4	8,213. 85	13,138. 38	13,072. 03							
	Total Asset s	8,562.9 8	9,770. 47	10,647. 38	10,217. 76							
		0.88	0.84	1.23	1.28	-4.5	-4.3	-3.9 6	-3.7 8	-5.5 3	-5.7 6	-23.3 3
X2	Total Liabil ities	8,562.9 8	9,770. 47	10,647. 38	10,217. 76							
	Total Asset s	8,562.9 8	9,770. 47	10,647. 38	10,217. 76							
		1	1	1	1	5.7	-4.3	5.7	5.7	5.7	5.7	18.5
X3	Curre nt	6,817.1 0	8,053. 03	8,718.0 2	7,749.9 5							

	Assets											
	Current Liabilities	5,576.91	6,447.67	7,078.13	5,365.71							
		1.22	1.25	1.23	1.44	0.004	-4.3	0.00	0.00	0.00	0.00	-4.3
												-9.1

Deepak Fertilizer

Ratio		Year				Weight	Less into -4.3	Multiplication				Total
		2017	2018	2019	2020			2017	2018	2019	2020	
X1	Net Income	2,040.72	3,179.59	3,144.69	1,707.21							
	Total Assets	3,335.28	3,653.33	3,016.64	2,954.18							
		0.61	0.87	1.04	0.57	-4.5	-4.3	-2.75	-3.92	-4.68	-2.56	-18.21
X2	Total Liabilities	3,335.28	3,653.33	3,016.64	2,954.18							
	Total Assets	3,335.28	3,653.33	3,016.64	2,954.18							
		1	1	1	1	5.7	-4.3	5.7	5.7	5.7	5.7	18.5
X3	Current Assets	1,505.04	1,714.92	796.31	790.25							
	Current Liabilities	1,725.81	1,805.49	989.19	684.22							
		0.87	0.95	0.81	1.15	0.004	-4.3	0.00	0.00	0.00	0.00	-4.3
												-4

Above table shows that the ratio of Five Fertilizer companies are X1, X2, X3. This is found that after calculation of all the ratios multiply with its weight and less into -4.3 and then

getting the final total of all the ratios. In the last of all over the calculation getting the final X-score of the Zmijewski model.

ANOVA

<i>Ratio</i>	<i>Source of Variation</i>	<i>SS</i>	<i>Df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-value</i>	<i>F crit</i>	<i>H0</i>
X1	Between Groups	13570809	5	2714162	9098850	5.86E-57	2.772853	Accepted
	Within Groups	5.36935	18	0.298297				
	Total	13570814	23					
Ratio	Source of Variation	SS	df	MS	F	P-value	F crit	H0
X2	Between Groups	13567688	5	2713538	9768735	3.09E-57	2.772853	Accepted
	Within Groups	5	18	0.277778				
	Total	13567693	23					
Ratio	Source of Variation	SS	df	MS	F	P-value	F crit	H0
X3	Between Groups	13562854	5	2712571	9392151	4.41E-57	2.772853	Accepted
	Within Groups	5.198625	18	0.288813				
	Total	13562859	23					

Conclusion:

The above Anova table shows that, researcher has found that p-value is greater than the significant value of 0.05%. So, we can say that our null hypothesis H0 is accepted as well as our Alternative hypothesis H1 is rejected.

Company	Score	Condition
Agro Phos India	-2.7	Healthy
Aries Agro	-1.9	Healthy
Chambal Fertilizer	-1.9	Healthy
Coromandel Int.	-9.1	Healthy
Deepak Fertilizer	-4	Healthy

The above statistics shows that, Zmijewski X-score model described that, if the all the companies X-score is less than 0 so, we can say that companies condition in future are healthy. Here, all the Fertilizers companies' condition is healthy according to Zmijewski X-score model.

1.7 Limitations of the Study

- ✓ This study is limited to only four year study period.
- ✓ For the research of Fertilizer company taken only five samples for this study.

References:

I.R, A. (2019). An Analytical study on financial perfomance of selected IT companies. *Sodhganga Inflibnet* .

P.Logambal. (2012). Financial Performance of selected petroleum Industries in India- An Analytical study. *Sodhganga Inflibnet* .

Shah, D. J. (2017). An Analytical stuy of financial performance of selected pharmaceutical companies in Gujarat. *Sodhganga Inflibnet* .

Vinodchandra, B. B. (2017). Study on Financial performance of selected telecom companies in India. *Sodhganga Inflibnet* .

4

સૌની (સૌરાષ્ટ્ર નર્મદા અવતરણ સિંચાઈ યોજના) નો અભ્યાસ.

કણજરીયા કિષ્ના એ.

એમ.એ અર્થશાસ્ત્ર, પીએચ.ડી સ્કોલર

ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા યુનિવર્સિટી જુનાગઢ.

સારાંશ-

આધુનિક સમયમાં દરેક દેશ એક બીજાથી આગળ વધવા અને વિકાસ કરવા સતત દોટ મૂકી રહ્યા છે.કોઈ દેશના વિકાસ માટે કૃષિક્ષેત્ર એ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. કૃષિક્ષેત્ર વિના અર્થતંત્રની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ બની જાય છે. કૃષિ અર્થતંત્રમાં કેન્દ્રવર્તી સ્થાન ધરાવે છે. કૃષિવિકાસમાં અસર કરતું મહત્વનું પરીબળ સિંચાઈ છે. પ્રસ્તુત સંસોધન પેપરમાં સૌની (સૌરાષ્ટ્ર નર્મદા અવતરણ સિંચાઈ યોજના) નો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો – સિંચાઈ, કૃષિક્ષેત્ર**પ્રસ્તાવના-**

ભારત કૃષિપ્રધાન દેશ છે. ભારતના લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે.તેથી ભારતીય અર્થતંત્રમાં કૃષિ મહત્વનું પરીબળ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ઓછા વરસાદના કારણે કોઈ બારમાસી નદી જોવા મળતી નથી તેથી પીવાના પાણીની સમસ્યા તથા સિંચાઈ ની સમસ્યા પણ જોવા મળે છે. માત્ર ચોમાસું પાક લઈ શકાય છે. શિયાળુ તથા ઉનાળુ પાક પાણીના અભાવના કારણે લઈ શકાતા નથી. આ પીવાના પાણી તથા સિંચાઈના પાણીના નિરાકરણ માટે વધુ ઉપલબ્ધતા વાળા નદીના બેઝીન માંથી ઓછી ઉપલબ્ધી ધરાવતા સૌરાષ્ટ્રની નદીઓના બેઝીનમાં પાણી લાવી અને આ બેઝીનના આંતરજોડાણ થકી તમામ મુશ્કેલીઓને વળવા ગુજરાતના તત્કાલીન મુખ્યમંત્રી તેમજ ભારતના હાલના વડાપ્રધાનશ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીની દૂરદર્ષિના કારણે અને તજજ્ઞોની ટીમ દ્વારા સર્વેક્ષણ હાથ ધરવામાં આવેલા નર્મદાના પૂરના વધારાના પાણી પૈકી એક મિલિયન એકર ફીટ પાણી (૪૩૫૦૦ મિલિયન ઘનફૂટ) સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારને ફાળવી શકાય તેમ છે. તેવો અહેવાલ તજજ્ઞોની ટીમ દ્વારા સરકારશ્રી સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવતા સૌની યોજના (સૌરાષ્ટ્ર નર્મદા અવતરણ સિંચાઈ યોજના) નું આયોજન કરવામાં આવ્યું આ યોજના અંતર્ગત સૌરાષ્ટ્રના ૧૧૫ હયાત જળાશયો ભરીને સિંચાઈ વ્યવસ્થા વધુ મજબુત કરીને આશરે ૯૭૦

કરતા વધુ ગામોના ૮,૨૪,૮૭૨ એકર જેટલા વિસ્તારમાં પિયતનો તથા પીવાના પાણીનો લાભ આપવાનું આયોજન કરવામાં આવેલ છે.

સિંચાઈનો અર્થ-

- સામાન્ય પરિભાષામાં સિંચાઈનો અર્થ વૃક્ષ કે છોડ ને પાણી પાવું.
- અર્થશાસ્ત્રીય પરિભાષામાં સિંચાઈ એટલે નહેર કે કેનાલ દ્વારા પાણીનું વહન કરવામાં આવે છે.
- સિંચાઈ એટલે ખેડાતી જમીનને ભેજ પૂરો પાડવા માનવીએ ઉભી કરેલ વ્યવસ્થા.

સાહિત્ય સર્વેક્ષણ -

Barbora 1978 Allocation of farm Resources in the solo river basin "Bulletin of Indonesian economics study" જાપાનમાં કૃષિક્ષેત્રે સિંચાઈનું મહત્વ તેમજ જાપાનીઝ કૃષિ પરની અસરના સંદર્ભમાં બારબોરા જણાવે છે. કે જાપાનીઝ કૃષિક્ષેત્રમાં સિંચાઈનો વધુ ઉપયોગ થાય છે. અને જાપાનીઝ ખેડૂતો દ્વારા આ સિંચાઈની સુવિધાના કારણે ઉત્પાદન વધારો કરી વધુ ઉત્પાદન મેળવી વધુ આવક મેળવવામાં સફળ રહ્યા છે.

Shah 1977 "કાંકરાપર અને મહી પરિયોજનાની કૃષિક્ષેત્રપરની અસરો "

શાહએ ગુજરાત રાજ્યમાં કાંકરાપાર અને મહી પરિયોજનાની કૃષિક્ષેત્રે ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતામાં આવેલ પરિવર્તન જાણવા સંશોધન અભ્યાસ કરેલ છે. તેમના તારણો આ મુજબ છે. આ બન્ને પરિયોજનાના કારણે ખેત ઉત્પાદન ઉત્પાદકતામાં વધારો થયો છે. પાકની તરાહમાં પણ ફેરફાર થયા છે.

હેતુઓ -

- સૌની (સૌરાષ્ટ્ર નર્મદા અવતરણ સિંચાઈ યોજના) નો પરિચય મેળવવો.
- સૌની યોજના દ્વારા થયેલ પાઈપ લાઈન વિભાજનનો અભ્યાસ કરવો.

સંશોધન પદ્ધતિ -

પ્રસ્તુત સંશોધન પેપરમાં વર્ણનાત્મક સંશોધન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસ ગૌણ માહિતી પર આધારિત છે.

માહિતીના સ્ત્રોત -

આ અભ્યાસ ગૌણ માહિતી પર આધારિત છે. પ્રસ્તુત સંશોધન પત્રમાં સરકારના કૃષિ અંગેની યોજના,અહેવાલ, પુસ્તકો,અધિકૃત વેબસાઈટ તેમજ પીએચ.ડી મહાશોધ નિબંધનો વ્યાપક ઉપયોગ કરીને અભ્યાસ વધુ સમૃદ્ધ બનાવવા પર લક્ષ્ય આપ્યું છે.

સૌની યોજના દ્વારા પાઈપ લાઈનોનું વિભાજન -

લીંક -૧ મચ્છુ - ૨ ડેમ મોરબી જીલ્લાથી સાની ડેમ જામનગર જીલ્લા સુધી

૧૨૦૦ ક્યુસેક પાણીની વહન ક્ષમતા ધરાવતી આ પાઈપ લાઈન દ્વારા મોરબી, રાજકોટ, જામનગર અને દ્વારકા જીલ્લા ના ૩૨ જળાશયો ભરવામાં આવશે. મોરબી,જોડિયા, પડધરી, ધોલ, ટંકારા, લાલપુર, ખંભાલીયા અને કલ્યાણપુર તાલુકાને આ યોજનાનો લાભ મળવા પાત્ર થશે. જેનાથી ફ્લ ૨,૦૨,૨૦૦ એકર વિસ્તારને સિંચાઈનો લાભ મળે છે. લીંક ૧ માં ૫૭.૬૭ કિમી લાંબી પાઈપ લાઈન નાખવામાં આવી છે.

લીંક -૧ મચ્છુ - ૨ ડેમ મોરબી જીલ્લા થી સાની ડેમ જામનગર જીલ્લા સુધીની વિગત દર્શાવતુ કોષ્ટક.

કોષ્ટક - ૧

ક્રમ	જળાશયનું નામ	સંગ્રહ શક્તિ (mcft)	લાભિત વિસ્તાર(હેક્ટર)
૧	મચ્છુ - ૨	૩૫૫૦.૯૨	૯૯૯૦
૨	મચ્છુ - ૩	૨૮૨.૧૭	૨૦૪૦
૩	ડેમી - ૨	૭૫૫.૦૩	૩૧૦૮
૪	ડેમી - ૧	૩૩૯.૦૨	૨૬૦૫
૫	બંગાવાડી	૨૭૦.૮૭	૮૩૦
ક્રમ	જળાશયનું નામ	સંગ્રહ શક્તિ (mcft)	લાભિત વિસ્તાર(હેક્ટર)
૬	આજી - ૪	૧૨૫૪.૦૪	૩૮૩૩
૭	બાલંભા - બંધારા	૧૩૦.૬૭	૭૪૦

૮	ખોડા પીપર	૧૧૮.૬૬	૧૩૪૦
૯	આજી - ૩	૨૧૮૭.૭૬	૬૬૩૫
૧૦	ઉંઠ - ૨	૧૩૧૦.૮૯	૬૬૪૨
૧૧	ઉંઠ - ૧	૨૫૩૮.૪૪	૧૦૯૨૦
૧૨	કંકાવટી	૨૪૦.૭	૧૮૫૦
૧૩	ખીરી.ટી આર.	૬	૬૦
૧૪	હડિયાણા ટી આર	૮૨	૧૭૫૦
૧૫	રૂપરેલા બારેજા	૧૫૦.૮	૬૬૩
૧૬	સપડા	૧૯૬.૩૫	૧૧૩૩
૧૭	વિજરખી	૩૪૨.૫૬	૫૯૩૦
૧૮	રણજીત સાગર	૧૦૦.૯૫	૪૨૫
૧૯	વાગડિયા	૮૦.૧૭	૮૬૧
૨૦	રંગમતી	૧૮૮.૬૬	૪૦૭૫
૨૧	સસોઈ	૧૪૦૦.૨૪	૧૧૮૪
૨૨	રૂપાવટી	૯૭.૧૨	૧૦૩૨
૨૩	પુના	૩૧૬.૭૮	૨૨૫૦
૨૪	બેડ બંધારા	૧૧૮	૭૨૮
૨૫	ફૂલજર - ૨	૧૩૪.૯	૧૫૦
૨૬	મહાદેવીયા	૨૫	૧૬૬૦
૨૭	સિંહણ	૩૫૬.૬૮	૧૧૧૫
૨૮	ધી	૩૮૭.૪૧	૧૬૬૦
૨૯	ગઢકી	૩૨૯.૮૪	૧૧૧૫
૩૦	સાની	૧૬૦૫.૦૭	૨૩૨૫

પ્રાપ્તિ સ્થાન <https://www.wikipedia.org> 2019

MCFT - Million Cubic Feet

લીંક - ૨ ભોગાવો - ૨ ડેમથી (સુરેન્દ્રનગર જીલ્લા) અમરેલી જીલ્લાના રૈયડી ડેમ સુધી

૧૦૫૦ ક્યુસેક પાણીની વહન ક્ષમતા ધરાવતી આ પાઈપ લાઈન દ્વારા ફૂલ ૨૦૫ કિ.મી લાંબી અને અંદાજે ૨,૭૪,૦૦૦ એકર જમીનને સિંચાઈ માટે પાણી મળશે. ૨૩૨ મિલિયન ઘન મીટર પાણીના જથ્થાનું વહન કરવામાં આવશે. ભાવનગર બોટાદ અને અમરેલી જીલ્લાના

૧૭ જળાશયો ભરવામાં આવશે. ગઢડા, ઉમરાળા, પાલીતાણા, મહુવા, રાજુલા, સાવરકુંડલા ખંભા તાલુકાને આ યોજનાનો લાભ મળવા પાત્ર થશે.

લીંક - ૨ ભોગાવો - ૨ ડેમથી (સુરેન્દ્રનગર જીલ્લા) અમરેલી જીલ્લાના રૈયડી ડેમ સુધીની વિગત દર્શાવતું કોષ્ટક.

કોષ્ટક - ૨

ક્રમ	જળાશયનું નામ	સંગ્રહ શક્તિ (mcft)	લાભિત વિસ્તાર(હેક્ટર)
૧	ભીમદાદ	૨૩૯.૭૯	૨૦૨૩
૨	કાળુભાર	૯૨૨.૦૭	૫૦૮૦
૩	માલપર	૨૪૩.૬૭	૯૩૦
૪	રંધોળા	૧૨૯૯.૫૯	૭૧૫૦
૫	હણોલ	૧૯૭.૭૬	૨૦૩૮
૬	રાજવળ	૯૯૬.૨૬	૪૪૩૬
૭	ખારો	૪૩૨.૨૬	૧૨૯૫
૮	શેત્રુંજી	૧૦૯૦૧.૭૪	૫૭૦૬૦
૯	બગડ	૩૯૪.૮૨	૧૫૬૭
૧૦	નિકોલ-બંધારા	૮૫.૯૮	૫૦૦૦
૧૧	રોજડી	૩૨૫.૯૬	૨૫૨૩
ક્રમ	જળાશયનું નામ	સંગ્રહ શક્તિ (mcft)	લાભિત વિસ્તાર(હેક્ટર)
૧૨	માલણ	૪૦૪	૩૩૮૫
૧૩	માલણ ટી આર	૬૫૦.૧૫	૧૨૦૦
૧૪	ઘાતરવાડી	૧૨૧૬.૨૫	૨૬૩૫
૧૫	ઘાતરવાડી- ૨	૩૫૯.૮૬	૨૬૮૦
૧૬	સુરજ વાડી	૨૨૪.૯૬	૧૮૯૧
૧૭	રાયડી	૨૪૪.૭૩	૧૫૦૦

પ્રાપ્તિ સ્થાન <https://www.wikipedia.org> 2020

MCFT - Million Cubic Feet

લીંક - ૩ ધોળી ધજા ડેમ (સુરેન્દ્રનગર જીલ્લા) થી રાજકોટ જીલ્લાના વેણું -૧ ડેમ સુધી.

સૌરાષ્ટ્રના મધ્ય વિસ્તારને જોડવામાં આવશે. લીંક ૩ ની લંબાઈ ૩૯૮ કિ.મી લાંબી અને અંદાજે ૧,૯૮,૦૬૭ એકર વિસ્તાર જમીનને સિંચાઈ માટે પાણી મળશે. ૨૪૫ મિલિયન ધન મીટર પાણીના જથ્થાનું વહન કરશે. તેમજ રાજકોટ, જામનગર, સુરેન્દ્રનગર અને પોરબંદર જીલ્લાના ૨૮ જળાશયો ભરવામાં આવશે. વાંકાનેર, પડધરી, કાલાવડ, ભાણવડ, ઉપલેટા, જામજોધપુર અને પોરબંદર તાલુકાને આ યોજનાનો લાભ મળવા પાત્ર થશે.

કોષ્ટક - ૩

ક્રમ	જળાશયનું નામ	સંગ્રહ શક્તિ (mcft)	લાભિત વિસ્તાર(હેક્ટર)
૧	વઢવાણ ભોગાવો -૨	૭૨૦	૭૦૮
૨	વઢવાણ ભોગાવો - ૧	૫૭૪	૩૨૩૧
૩	મચ્છુ - ૧	૨૪૩૪.૯૭	૧૦૪૦૯
૪	ડેમી - ૧	૭૮૨.૯૩	૩૧૩૨
૫	ત્રીવેણીઢાંગા	૧૪૪	૧૦૬૫
૬	લાલપરી	૧૮૦	૭૩૨
૭	આજી -૧	૯૩૩	૫
ક્રમ	જળાશયનું નામ	સંગ્રહ શક્તિ (mcft)	લાભિત વિસ્તાર(હેક્ટર)
૮	આજી - ૨	૭૭૯.૭૬	૨૫૨૯
૯	ન્યારી - ૧	૨૩૨.૬	૪
૧૦	ન્યારી - ૨	૪૩૨.૬૧	૧૬૯૫
૧૧	ડીન્ડી	૧૩૪.૨	૧૦૧૦
૧૨	ઉંડ - ૪	૬૮.૮૬	૨૮૨
૧૩	ઉંડ -૩	૧૬૫.૫૩	૧૪૩૩
૧૪	ફૂલજર - ૧	૪૦૧.૧૮	૨૦૩૧
૧૫	વોડી સંગ	૨૭૭.૨૨	૧૪૦૦
૧૬	વેણુ - ૧	૨૪૭.૯૧	૨૨૪
૧૭	ફૂલજર (કેબી)	૨૪૬.૨૮	૩૪૦૦
૧૮	વેણું - ૨	૭૯૭.૪૧	૫૨૫૩
૧૯	મોજ	૧૨૯૫.૭	૫૪૬૦
૨૦	ફોકળ - ૧	૧૮૩૦.૨	૪૦૫૬
૨૧	વેરાડી - ૧	૨૨૬.૭૨	૧૩૫૬

૨૨	વેરાડી- ૨	૨૪૫.૭૩	૧૩૧૨
૨૩	વર્તુ - ૨	૯૦૪.૬	૬૫૫૦
૨૪	કાબરકા	૧૫૧.૮૫	૧૫૨૬
૧૨૫	વર્તુ - ૧	૪૧૬.૭૨	૩૦૫૬
૨૬	સોનમતી	૩૧૨.૫૪	૯૫૪
૨૭	સોગઠી	૨૯૩.૧૧	૧૨૧૮
૨૮	અડવાણા	૯૧.૮૨	૯૭૦

પ્રાપ્તિ સ્થાન <https://www.wikipedia.org> 2020

MCFT - Million Cubic Feet

લીંક - ૪ લીંબડી ભોગાવો - ૨ ડેમથી (સુરેન્દ્રનગર જીલ્લાના) જુનાગઢ જીલ્લાના હિરણ - ૨ ડેમ સુધી.

સૌરાષ્ટ્રનો દક્ષિણ વિસ્તારને જોડવામાં આવશે લીંક ૪ ની લંબાઈ ૩૪૦ કિ.મી લાંબી અને અંદાજિત ૩૪૭૭૨૨ એકર વિસ્તાર જમીનને સિંચાઈ માટે પાણી મળશે. ૩૯૦ મિલિયન ઘન મીટર પાણીના જથ્થાનું વહન કરશે. તેમજ રાજકોટ, ભાવનગર, જુનાગઢ, ગીરસોમનાથ, બોટાદ, અમરેલી, સુરેન્દ્રનગર અને પોરબંદર જીલ્લાના ૪૦ જળાશયો ભરાશે. સાયલા, બોટાદ, ગઢડા, જસદણ, વલ્લભીપુર, જેતપુર, ધોરાજી, વંથલી, ગોંડલ, મહેસાણા, બડીયા, જોડિયા, બગસરા, ધારી, તલાલા, માળિયા, વિસાવદર, અને ઉપલેટા તાલુકાને આ યોજનાનો લાભ મળશે.

લીંક - ૪ લીંબડી ભોગાવો - ૨ ડેમથી (સુરેન્દ્રનગર જીલ્લાના) જુનાગઢ જીલ્લાના હિરણ - ૨ ડેમ સુધીની વિગત દર્શાવતું કોષ્ટક

કોષ્ટક - ૪

ક્રમ	જળાશયનું નામ	સંગ્રહ શક્તિ (mcft)	લાભિત વિસ્તાર(હેક્ટર)
૧	લીંબડી ભોગાવો -૨	૪૧૮.૪૮	૯૦૦
૨	લીંબડી ભોગાવો - ૧	૭૯૩.૮૮	૮૦
૩	મોરસલ	૧૧૪.૭૭	૯૩૯
૪	વિછીયા	૧૦	૮૦
૫	ધારી	૧૨૦	૧૬૦
૬	આંકડિયા	૧૦	૩૫૦૦

૭	આણલ સાગર	૧૦૬	૩૬૬
૮	ઘેલા સોમનાથ	૨૧૫	૪૮૦
૯	માલગઢ	૯૩	૭૬૨
૧૦	લીંબડી	૨૯૯.૪૭	૧૦૭૦
૧૧	ઘેલા ઇન્ટારીયા	૩૫૬.૩૩	૧૩૨૬
૧૨	કર્ણનુંકી	૧૫૦	૩૪૫
૧૩	કરમાળા	૪૪૮.૫	૨૪૩
ક્રમ	જળાશયનું નામ	સંગ્રહ શક્તિ (mcft)	લાભિત વિસ્તાર(હેક્ટર)
૧૪	ઈશ્વિયા	૧૮૫.૪	૧૬૯૦
૧૫	ગળથ	૩૨.૪૯	૨૬૧૦
૧૬	સાંકરેલી	૨૭૭.૫૮	૨૬૫
૧૭	સુરવો	૪૯૦.૮૮	૮૧૪
૧૮	ભાદર	૬૬૪૪.૧૬	૨૩૨૮
૧૯	ભાદર -૨	૧૭૩૦.૪૪	૨૩૨૮
૨૦	ભાદર ટી આર	૧૨૦	૨૫૦૬
૨૧	ઉબેણ	૫૭૨.૧	૧૪૮૫
૨૨	ઉબેણ પી કપ વિયર	૩૫.૬૭	૧૫૦
૨૩	ચાપરડા	૧૫	૧૩૦
૨૪	ઓજત - ૨	૧૨.૭૮	૧૬૩૪
૨૫	ઓજત વિપર	૬૮.૮૬	૧૦૦
૨૬	આણંદપુર	૧૨.૩૨	૨૧૧૨
૨૭	ધરાફળ	૩૩૯.૭૩	૧૦૦
૨૮	આંબાજાળ	૩૭૨.૫૭	૨૧૧૨
૨૯	મધુવંતી	૪૧૧.૪૨	૧૫૦૧
૩૦	મધુવંતી ટી આર	૨૨	૨૧૮૮
૩૧	બાખરવડ	૨૩૪	૮૦૯
૩૨	વ્રજમી	૩૬૫.૫૧	૧૩૨૫
૩૩	મેનદાલ ટી આર	૨૧૧.૮૯	૨૦૦૦
૩૪	હિરણ - ૨	૧૩૬૨.૪૫	૧૦૦
૩૫	ઠેબી	૩૭૬.૧	૯૫૧૦

૩૬	વડી	૩૭૫.૦૫	૦
૩૭	સાંતલી	૧૩૦૮	૨૭૦૦
૩૮	મુંજીયાસર	૪૮૧.૭	૩૪૮૧
૩૯	બોડીયાર	૧૦૫૭.૩૩	૯૮૬૪
૪૦	સેલડે ડુમર	૨૮૬.૭૬	૨૬૮૫

પ્રાપ્તિ સ્થાન <https://www.wikipedia.org> 2020

MCFT - Million Cubic Feet

આમ ફૂલ ૧૩૭૧ કિમી લંબાઈમાં ૬ ફૂટ થી ૧૦ ફૂટના વ્યાસની માઈલ્ડ સ્ટીલના પાઈપની ચાર જુદી જુદી લીંક પાઈપ લાઈન વડે આયોજન સાકાર થાશે. સમગ્ર યોજના ગુજરાત સરકારશ્રીના વાર્ષિક બજેટને ધ્યાને લઈ તથા અન્ય પાસાને લક્ષમાં લઈ ત્રણ તબક્કામાં અમલીકરણ કરવાનું સરકારશ્રીની કક્ષાથી નક્કી થયેલ છે. સમગ્ર યોજનાનો વર્ષ ૨૦૧૩માં રૂ. ૧૦.૦૦૦ કરોડની મંજૂરી આપવામાં આવેલ, જેની લીંક વાઈઝ રૂ. ૧૦.૮૬૧ કરોડની વહીવટી મંજૂરી આપવામાં આવેલ હતી. ત્યાર બાદ બીજા તબક્કાના કામો પ્રગતિ હેઠળ હતા. તે સમય દરમિયાન ડીસેમ્બર ૨૦૧૮ માં રૂ. ૧૮૫૬ કરોડની સુધારેલ વહીવટી મંજૂરી મળેલ છે. તમામ વહીવટી પ્રક્રિયા પૂર્ણ કર્યા બાદ તત્કાલીન માનનીય મુખ્ય મંત્રીશ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદી સાહેબ દ્વારા ૧૭મી ફેબ્રુઆરી ૨૦૧૪ ના રોજ સૌની યોજનાની શિલાન્યાસ વિધિ હાથ ધરવામાં આવેલ.

સંદર્ભસૂચી -

કૃષિ અર્થશાસ્ત્ર - લેખક મહેશ વી જોશી.

શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનમાં સંશોધનનું પદ્ધતિ શાસ્ત્ર - ડી.એ.ઉચાટ

<https://www.wikipedia.org> 2019

<https://www.wikipedia.org> 2020

irrigation in india Wikipwdia

ડૉ. કલ્પના ભાભોર

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, શ્રી કૃષ્ણ પ્રણામી આર્ટ્સ કોલેજ, દાહોદ

એવું મનાય છે કે કથા-વાર્તાનો ઉદ્ભવ માનવમનની જિજ્ઞાસાવૃત્તિને કારણે થયો છે. આ સ્વરૂપ ક્યાંથી ઉદ્ભવ્યું તેના વિશે નિશ્ચિત સમય નથી. પરંતુ તે પ્રાચીનકાળથી માનવના મનોરંજન અર્થે પ્રયોજાતું રહ્યું છે. કથા અને વાર્તા વચ્ચે પણ સ્વરૂપગત ભેદ છે. ખોડીદાસ પરમારના મત અનુસાર કથા મોટેભાગે સંસ્કૃત પરંપરાની હતી. જ્યારે તળપદ, દેશ જ પરંપરામાં સાધિત રીતે રચાયેલી ગદ્ય-પદ્યની વાતો કહેવાની અને સાંભળવાની તે 'વારતા', 'વારતા' દેશ જ પરંપરામાંથી કંઠ્ય પરંપરામાં ઉતરી આવી છે. વાર્તા કહેનાર સામાન્ય જન હોય છે. તેમાં કોઈ એક જણ વાર્તા કહે અને હોંકારો આપતા બીજા જનો સાંભળે છે. જ્યારે ગદ્ય-પદ્યમિશ્રિત વાર્તા હોય ત્યારે ગાયણા વખતે સાંભળનાર જનો ગીત ઝીલતા હોય છે. ગાયણા વખતે ઢાક અને કામડાં વગાડવામાં આવે છે. જેથી ગાનાર લયબદ્ધ ગાઈ શકે છે.

વાર્તા એ અબાલ, વૃદ્ધ સૌને સાંભળવી ગમે છે. તો આ પ્રકરણમાં આ ભીલ સમાજની ભીલી લોકવાર્તાઓનું સંપાદન કરવાનું કામ કરવામાં આવ્યું છે. તેમજ ભીલી લોકવાર્તાઓનો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કર્યો છે. અને ભીલી લોકવાર્તાઓના આધારે સમાજદર્શન અને સંસ્કૃતિદર્શન દર્શાવવામાં આવ્યું છે. જે નીચે મુજબ છે.

ભાય વનાની બહેનની વરતાર

મૂળપાઠ:

એક ડોહી અને એક ડોહો હતાં. આગલા જમાનાની વાત સે. આ ડોહી-ડોહાનાં ખોળે એકની એક દીકરી હતી. એકપસી એક વરહુ જાતા હતાં. દીકરી જોવાન થાવા લાગી તેર ત્રીનાં 'આય-બાહ' સંત્યા કરવા લાગ્યાં. ડોહી-ડોહાને કે સે કે, 'ડોહા આપડી દીકરી દને-દને જોવાન થાઈ ગી છે. આપડ ઈન પણાવી દેવી જોઈ.' ડોહો કે, 'ભગવાન ભરોહે, જા થાવાનું હોય તાં થાહે.'

ડોહી-ડોહો તીની દીકરીન પણાવા તયાર થાય છે. પણ તીન તેડવા જાનાર ભાય નતી. દીકરીનાં આય-બાહ કે સે કે, ‘આપડ સે તય હુદી આ દીકરીનાં આણાં-પિયાણાં કરહું. પસે ઈનો ભગવાન સે.’ દીકરીને પણાવે સે. દીકરી હાહરે જાય સે. તઈ તીની જેરાણી-જેટાણી હાતે રેવા લાગે સે. થોડોક સમય ગ્યા પસે દીકરી ભારેપોગે થાય સે. જેરાણી-જેટાણી તીને તાના મારવા લાગી, દુઃક દેવા લાગી. તીને બસ્યારીને પિયોરમાંતી તેડવા આવે હેવો ભાય ની હતો.

તીની આય સુક-દુઃકમાં તીના ઘેર જાયન ખેતરનું કામ અન ઘટીઈ દળવા ભડવાનું કામ કરી આલતી. હેમ પોતાની દીકરીન મદદ કરતી. દીકરીની આઈઈ દીકરીન વસન આલેલું, ‘કે નાગપાસમનો દાહડો આવે તેર તું તારા સરીલ પર એક ધોળું સીથરું અડદું પેહરવાનું અન અડદું ઓડવાનું. અન પસે તું નંદીઈ ઊગળવા જાજે.’ હેવું વસન આલેલું.

દીકરીન પોતાની આઈઈ આલેલું વસન સરત આવે સે. અન તી એક સીતરાંઈ પોતાનું શરીલ ટોપીન જાય સે. તઈ જાઈન વદામણું કરીન ભાય....ભાય....હેમ કરીન ગાંગરે સે. તઈ નંદીના પણીમાંતી નાગેણ પરગટ થાય સે. નાગેણ દીકરીન વસન આલે સે, “જા તારા મનની આસ્યા પુરી થાહે. તારા નો મઈના પૂરા થાહે તેર તું ધોરનું આંગણુ નીપીન તારા ભાયની વાટ જોજે. તારો ખાંડો- બુસો ભાય ગમે તયતી આવહે.” આ વસન કીન નાગેણ નંદીમાં અલોપ થાય જાય સે. ‘ભાય મારા ગમે તઈતી તું આવજે...આવજે...’ એવો દીકરીનો પુકાર હાંબળીન જેરાણી-જેટાણી તાના મારવા લાગી, ‘મોટી ભાય વાળી, પિયોરમાંતી કોય તેડવા આવાવાળું નતી અન ભાયન ગાંગરે સે.’ દીકરીન નો મઈના પૂરા થાયા અન નાગ તીનો ભાય બણીન આયો. ગાડામાં માલ-સમાન, સોનું-રૂપુ ભરીન અન ગાયોન લીન પોતાની બુહુનને તેડવા આવે છે. ભાય નીપેલા આંગણામાં ગાડું ઊબું રાકે સે. અન ‘બુહુન...બુહુન...કરી ગાંગરે સે. બુહુન હું તારો ભાય આયો. એવુ કે સે.’ બુહુન દોડતી જાયન ધોરની બાહેર આવે સે. અન કે સે કે,

“આંગણીયા નીપાવી જોવું તમારી વાટ રે વીરા,

વદામણાં કરી જોવું તમારી વાટ રે વીરા,

કકુ રે સોકલિયે વદાવું વીરો મારો ઘેરે રે આયો.”

તેરપસી બુહુન તીના ભાય હારુ પીવાનું પાણી અન ખાવા તયાર રાકે સે. તેર ભાય કે સે,

“દાણ સૂકવ્યા વગર હું કેમ કરી પાણીલાં પીવી રે બેની?

ગૌ રે ધન બેની પેહલાં ખૂટે રે બાંદો.

દાણ સૂકવ્યા વગર હું કેમ કરી ભોજનિયાં જમી રે બેની

ગૌ રે ધન બેની પેહલાં ખૂટે રે બાંદો.”

બુહુન કે સે, ‘પણ ભાય આ ગાયોની સેવા કણ કરહે?’ ભાય કે સે , ‘ઈ બાંદી દે બુહુન ઈ બદ્દુ થાહે.’ હેમ કીન ગાયો બંદાડે સે. તેર પસે જેરાણી-જેટાણી હુદી ભાયની સેવા-સકરી કરવા લાગી જાય સે. ભાયન જમવા હારુ બહાડે સે તીમા બુહુન ભાયન કે સે,

“જમવા રે વીરા બાજરાનો રોટલો રે,

ગોળ રે ધીનું સુરમુ રે બણાયું.

ખખરા રે પાનમાં જમવાનું પીરસ્યું,

વીરા મારા જમી તે લીજો.”

તેર ભાય કે સે ,

“ખાખરા રે પાનમાં કેમ કરી જમી રે બેની?

સોનાં રે રૂપાની થાળીયોમાં બેની જમશે તારો વીરો.”

તેર બુહુન કે સે,

“નઈ રે મળે વીરા સોનાં રે રૂપાની થાળીયો,

જમો રે વીરા તમે ખાખરા રે પાનમાં”

તેર ભાય કે સે,

“જાવ રે બેની સોનાં-રૂપાની થાળીયો ગાડામાંતી ઉતારો,

એમાં રે જમહે બેની તારો વીરો.”

તેર પસે ભાય બુહુનને તેડીને લી જાય સે. તઈ ત એક રાપડો હોય સે. ભાય રાપડા અગાડી જાયન ગાડું ઊબું રાકે સે. બુહુન રાપડો ભાળીન ઘબરાય જાય સે. અન કે સે,

“દોરમાં કેમ કરી ઊતરું રે વીરા મારા?

ઊતરો રે બેની સોનાં-રૂપાનાં પગતિયા રે આવહે.

દોરમાં કેમ કરી ઊતરું રે વીરા મારા?

ઊતરો રે બેની સોનાં-રૂપાનાં મેલુ રે આવહે.”

બુહુન માય જાય સે. માય સોનાં-રૂપાનાં પગતિયાં અન સોનાંના મેલુ હોય સે. નાગેણો બુહુનની સેવાસાકરી કરવા મંડી પડે સે. અન જેરાણી-જેઠાણીયો ગાયોની સેવા- સાકરીમાં મંડી પડે સે. બુહુનના હારા દન પુરા થાય સે. અને સોરાને જલમ આલે સે. બુહુન પાસી ઘેર આવે સે. તેર તીની જેરાણી-જેઠાણીયો તીન કામ ની કરાવે. પોતાનો ઘણી પરદેહતી આવે સે. તેર તી પણ પોતાની બચરીન ઓળકતો નતી. સોનાં-રૂપાનાં ગરેણાંતી સજેલી બચરીન ભાળીન તી ઘબરાય જાય સે. પસે આકુ કુટુમ-પરિવાર સુકીતી રેવા લાગે સે.

ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ

ભાઈ વિનાની બહેનની વાર્તા:

એક ડોશી અને એક ડોશો હતાં. આગળના જમાનાની વાત છે. આ ડોશી-ડોશાના ખોળે એકની એક દીકરી હતી. એકપછી એક વર્ષો જતાં હતાં. દીકરી જુવાન થવા લાગી. તો તેના માતા-પિતા ચિંતા કરવા લાગ્યાં. ડોશી ડોશાને કહેશે કે, ‘ડોશા આપણી દીકરી દિવસે-દિવસે જુવાન થઈ ગઈ છે. આપણે એને પરણાવી દેવી જોઈએ.’ ડોશો કહે છે ‘ભગવાન ભરોસે. જ્યાં થવાનું હોય ત્યાં થશે.’

ડોશી-ડોશો તેની દીકરીને પરણાવવા તૈયાર થાય છે. પણ તેને તેડવા જનાર ભાઈ નથી. દીકરીના માતા-પિતા કહેશે કે, ‘આપણે છીએ ત્યાં સુધી આ દીકરીનાં આણં કરશું. પછી એનો ભગવાન છે.’ દીકરીને પરણાવે છે. દીકરી સાસરે જાય છે. ત્યાં તેની દેરાણી-જેઠાણી સાથે રહેવા લાગે છે. થોડો સમય ગયા પછી દીકરી ગર્ભવતી બને છે. દેરાણી-જેઠાણી તેને મહેણાં મારવા લાગી, દુઃખ દેવા લાગી. તેને બિચારીને પિયરમાંથી તેડવા આવે એવો ભાઈ ન હતો.

તેની ‘મા’ સુખદુઃખમાં તેના ઘરે જઈને કામ કરી આપતી. આમ પોતાની દીકરીને મદદ કરતી. દીકરીની ‘મા’એ દીકરીને વચન આપ્યું હતું, ‘કે નાગપાંચમનો દિવસ આવે તો તારે તારા શરીર પર એક સફેદ વસ્ત્ર અડધું પહેરવાનું અને અડધું ઓઢવાનું. અને પછી તું નદી એ નાહવા જાજે.’ એવું વચન આપ્યું હતું.

દીકરીને ‘મા’ એ આપેલું વચન યાદ આવે છે. અને તે એક વસ્ત્રએ પોતાનું શરીર ઢાંકીને જાય છે. ત્યાં જઈ વધામણું કરી ભાઈ...ભાઈ...એમ કરીને બૂમો પાડે છે. ત્યાં નદીના પણીમાંથી નાગણ પ્રગટ થાય છે.

દીકરીને વચન આપે છે, “જા દીકરી તારા મનની આશા પૂરી થશે. તારા નવ મહિના પૂરા થાય ત્યારે તું ઘરનું આંગણું લીંપીને તારા ભાઈની રાહ જોજે. તારો ખાંડો-બૂચો(ગમે તેવો) ભાઈ ગમે ત્યાંથી આવશે.” આ વચન કહી નાગણ નદીમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. ‘ભાઈ મારા ગમે ત્યાંથી તું આવજે...આવજે...’ એવો દીકરીનો સાદ સાંભળીને દેરાણી-જેઠાણી મહેણાં-ટોણાં મારવા લાગી, ‘મોટી ભાઈ વાળી, પિયરમાંથી કોઈ તેડવા આવવાવાળું નથી અને ભાઈને બૂમો પાડે છે.’ દીકરીને નવ મહિના પૂરા થયા અને નાગ તેનો ભાઈ બનીને આવે છે. ગાડામાં માલ-સામાન, સોનું-ચાંદી ભરી અને પાંચ ગાયોને લઈને પોતાની બહેનને તેડવા આવે છે. લીંપેલા આંગણામાં ગાડું ઊભું રાખે છે. અને ‘બહેન...બહેન...કરી બૂમો પાડે છે. બહેન હું તારો ભાઈ આવ્યો.’ એવું કહે છે. બહેન દોડતી જઈને ઘરની બહાર આવે છે. અને કહે છે કે,

“આંગણીયા લીંપાવી જોવું તમારી વાટ રે વીરા,

વધામણાં કરી રે જોવું તમારી વાટ રે વીરા,

કંકુ રે ચોખલિયે વધાવું વીરો મારો ઘેરે રે આવ્યો.”

[અહીં બહેન આંગણું લીંપાવી અને વધામણાં કરીને ભાઈની આતુરતાથી રાહ જોઈ રહી છે. ભાઈને આવતાની સાથે તે કંકુ-ચોખાથી હરખભેર વધાવે છે.]

ત્યારપછી બહેન તેના ભાઈ માટે પીવાનું પાણી અને ભોજન તૈયાર રાખે છે. ત્યારે ભાઈ કહે છે,

“દાણ ચૂકવ્યા વીના હું કેમ કરી પાણીલાં પીવી રે બેની ?

ગૌ રે ધન બેની પહેલાં ખૂટે રે બાંધો,

દાણ ચૂકવ્યા વિના હું કેમ કરી ભોજનિયાં જમી રે બેની ?

ગૌ રે ધન બેની પહેલાં ખૂટે રે બાંધો.”

[અહીં ભાઈ બહેનને ભેટ આપ્યા વિના પાણી પીતો નથી અને ભોજન જમતો નથી. તે બહેનને પહેલાં ગૌધન ખૂટે બંધાવે છે.]

બહેન કહે છે, ‘પણ ભાઈ આ ગાયોની સેવા કોણ કરશે ?’ ભાઈ કહે છે, ‘એ બાંધી દે બહેન. એ બધું થશે.’ એવું કહીને ગાયો બંધાવે છે. ત્યારપછી દેરાણી-જેઠાણી પણ ભાઈની સેવા કરવા લાગી જાય છે. ભાઈને જમવા મટે બેસાડે છે ત્યારે બહેન ભાઈને કહેશે,

“જમવા રે વીરા બાજરાનો રોટલો રે,

ગોળ રે ધીનું ચુરમું રે બનાવ્યું.

ખાખરા રે પાનમાં જમવાનું પીરસ્યું,

વીરા મારા જમી તો લેજો.”

[અહીં બહેન ભાઈ માટે જમવામાં બાજરાનો રોટલો અને ધીનું ચુરમું બનાવે છે. પરંતુ ભાઈને જમાડવા માટે થાળી નથી. ખાખરાનાં પાનમાં જમવાનું પીરસવામાં આવે છે. બહેન ભાઈને જમી લેવા કહે છે.]

ત્યારે ભાઈ કહે છે,

“ખાખરા રે પાનમાં કેમ કરી જમી રે બેની ?

સોનાં રે રૂપાની થાળીઓમાં બેની જમશે તારો વીરો.”

[ભાઈ ખાખરાના પાનમાં જમવાનું ના પાડે છે. અને સોનાં-રૂપાની થાળીઓમાં જમવાનું કહે છે.]

ત્યારે બહેન કહે છે,

“નહીં રે મળે વીરા સોનાં રે રૂપાની થાળીઓ

જમો રે વીરા તમે ખાખરા રે પાનમાં.”

[બહેન ભાઈને કહેશે સોનાં-રૂપાની થાળીઓ નથી વીરા. ખાખરાના પાનમાં જમીલો.]

ત્યારે ભાઈ કહે છે,

“જાવ રે બેની સોનાં-રૂપાની થાળીઓ ગાડામાંથી ઉતારો,

એમાં રે જમશે બેની તારો વીરો.”

[ભાઈ બહેનને કહે છે, ‘જાવ બહેન સોનાં-રૂપાની થાળીઓ ગાડામાંથી ઉતારો.

એ થાળીઓમાં જ તારો વીરો જમશે’.]

ત્યારપછી ભાઈ બહેનને તેડીને લઈ જાય છે. ત્યાં તો એક રાફડો હોય છે. રાફડા આગળ જઈને ભાઈ ગાડું ઊભુ રાખે છે. બહેન રાફડો જોઈને ગભરાય જાય છે. અને કહે છે,

“દરમાં કેમ કરી ઊતરું રે વીરા મારા ?

ઊતરો રે બેની સોનાં-રૂપાનાં પગથિયાં રે આવશે.

દરમાં કેમ કરી ઊતરું રે વીરા મારા ?

ઊતરો રે બેની સોનાં-રૂપાનાં મહેલો રે આવશે.”

[બહેન ભાઈને કહેશે દરમાં કેવી રીતે ઊતરીશ મારા વીરા ? ત્યારે ભાઈ કહેશે, બહેન તું પગ મૂક અંદર સોનાં-રૂપાનાં પગથિયાં અને સોનાંના મહેલો આવશે.]

બહેન અંદર જાય છે. અંદર સોનાં-રૂપાનાં પગથિયાં અને સોનાં-રૂપાનાં મહેલો હોય છે. નાગણો બહેનની સેવા કરવા લાગી જાય છે. અને દેરાણી-જેઠાણી ગાયોની સેવા-ચકરીમાં લાગી જાય છે. બહેનના સારા દિવસો પૂરા થાય છે. અને છોકરાને જન્મ આપે છે. બહેન પાછી ઘરે આવે છે. ત્યારે તેની દેરાણી-જેઠાણીઓ તેને કામ નહીં કરાવે. પોતાનો પતિ પરદેશથી આવે છે. તો તે પણ પોતાની પત્નીને ઓળખતો નથી. સોનાં-રૂપાનાં ઘરેણાંથી સજેલી પત્નીને જોઈને તે ગભરાઈ જાય છે. પછી આખું કુટુંબ-પરિવાર સુખેથી રહેવા લાગે છે.

સમાજ દર્શન અને સંસ્કૃતિદર્શન

ભાઈ વિનાની બહેનની વેદના આ વાર્તામાં વ્યક્ત થતી જોવા મળે છે. ભાઈ વિનાની બહેનને સાસરિયામાં તેની દેરાણી-જેઠાણી કેવાં મહેણાં-ટોણાં મારીને સતાવે છે તેની વાત આ વાર્તામાં કરવામાં આવી છે. આવા સતામણીના સમયે આવી બહેનને ઈશ્વર કેવી મદદ કરે છે એવો ઉપદેશ પણ આ વાર્તામાં જોવા મળે છે. તેમજ જ્યારે માણસનું આ સંસારમાં કોઈ નથી હોતું ત્યારે તે માત્ર ભગવાન પર ભરોસો અને આસ્થા રાખે છે એ વાત પણ આ વાર્તામાં વ્યક્ત થઈ છે. તેમજ આ વાર્તામાં પુત્ર વિનાનાં માતા-પિતાની વેદના વ્યક્ત થતી જોવા મળે છે. પરણીને સાસરે ગયેલ બહેનને તેડવા જનાર ભાઈ નથી. એવા માતા-પિતાની વેદના અહીં વ્યક્ત થઈ છે. એક ભજનમાં ગાયું છે તેમ,

“પુત્ર વિનાની માતા સુની, મારાં બેની,

સુનાં રે એમના બંધુ વિનાનાં રે.”

અહીં આ પંક્તિ યોગ્ય ઠરે છે.

આમ એક બાજુ પુત્ર વિનાના માતા-પિતાની અને ભાઈ વિનાની બહેનની વેદના છે. તો બીજી બાજુ ભાઈ વિનાની બહેનને કુદરત ધર્મનો ભાઈ મેળવી આપે છે. અને તે પણ સાચા ભાઈની ગરજ સારે છે એ વાત આ વાર્તામાં વ્યક્ત થતી જોવા મળે છે. આમ એક બાજુ વેદના છે તો બીજી બાજુ ભાઈ-બહેનના પવિત્ર સંબંધને જાગૃત કરતી વાર્તા છે. આમ ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રમાણે ભાઈ-બહેનનો નાતો એ પવિત્ર હોય છે. એ વાત આ વાર્તામાં કરવામાં આવી છે.

આ વાર્તામાં આ પંથકના ભીલ સમાજની સંસ્કૃતિનું દર્શન થાય છે. જેમ કે બળદ ગાડું, ઘંટીએ દળવું, લીંપણકલા એ આ સમાજની સંસ્કૃતિ છે. તેમજ આ સમાજ પશુપલનના વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલો છે તેની પણ વાત આ વાર્તામાં વ્યક્ત થતી જોવા મળે છે. તેમજ ભાઈ-બહેનના ઘરે જાય છે ત્યારે તે ખાલી હાથે જતો નથી. બહેન માટે ભેટ લઈને જાય છે. જ્યારે સુદામા પણ તેના મિત્ર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને મળવા સોનાંની દ્વારકામાં ગયા હતા ત્યારે તેમના મિત્ર માટે તે તાંદુલની ભેટ લઈને ગયા હતા. આમ કોઈના ઘરે ખાલી હાથે નહિ, પણ નાની-મોટી ભેટ લઈને જવું એ ભારતીય સંસ્કૃતિ છે.

સંદર્ભ

(૧) 'ભાઈ વનાની બહેન' વાર્તા પાંદડી ગમના ખરાડિયા નારસિંગભાઈ પાસે કહેવડાવી તેનું ધ્વનિમુદ્રિત કરી લિપ્યંતરણ કર્યું છે.

(૨) ભીલી ભજન અને વારતા

સંપાદક-સંશોધક: ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ

પ્રકાશક: માહિતી ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય ગાંધીનગર

આવૃત્તિ: વર્ષ: ૧૯૯૯

(૩) લોકમહાકાવ્યો અને બીજા લેખો

સંપાદક: હસુ યાજ્ઞિક

આવૃત્તિ: પહેલી, જાન્યુઆરી ૨૦૦૮

(૪) ગુજરાતી આદિવાસી સંસ્કૃતિ પંચમહાલ - દાહોદ જિલ્લો

પ્રકાશક: માહિતી ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર.

પ્રકાશન વર્ષ: નવેમ્બર, ૨૦૦૦

(૫) "ગુજરાતના આદિવાસી લોકસાહિત્યનો ઇતિહાસ," હસુ યાજ્ઞિક

પ્રકાશક: પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ.૩૮૦૦૦૧.

પ્રથમ આવૃત્તિ: ૨૦૧૧

6

ભારતમાં પશુપાલનનું મહત્વ અને પશુધનનો આંકડાકીય માહિતીનો અભ્યાસ

વિદિતા સુભાષભાઈ પરમાર¹ and ડૉ. રાજાભાઈ એસ. જીજાળા²

રિસર્ચ સ્કોલર¹ and એસો. પ્રોફેસર²

૧. સારાંશ :

ભારતીય સંસ્કૃતિ દસ્તાવેજી પુરાવો જોવા મળે છે. માનવજાતનું પ્રથમ લખાયેલ સાહિત્ય વેદ છે. વેદોનો સમય ચોક્કસ નક્કી નથી. પરંતુ આશરે ૬૦૦૦ વર્ષ પહેલાં તેમની રચના થઈ હોય તેમ જણાવવામાં આવ્યું છે વૈદિક સાહિત્યમાં ગોપાલન વિશે અને દૂધ અને દૂધની બનાવટો સંબંધિત ઘણી સુંદર ઉક્તિઓ છે તેમજ પુરાણો, સંહિતાઓ દક્ષિણના મહાબલીપુર જેવા મંદિરોની કોતરણીઓ અને અજંતા ઇલોરાની ભીંતચિત્રોમાં પણ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગોપાલનનું મહત્વ સારી રીતે આપ્યું છે. પ્રાચીન કાળથી ભારતમાં ગાયોની પૂજા થાય છે. માનવી પશુપાલનમાંથી દૂધ અને દૂધની બનાવટો ઉત્પાદનના વેચાણમાંથી આવક મેળવી પોતાની ગુજરાન ચલાવવામાં મહત્વનો ફાળો આપે છે. ભારતના અર્થતંત્રમાં પશુપાલનનો ફાળો મહત્વનો રહ્યો છે. પ્રસ્તુત સંશોધન પેપર ભારતમાં પશુપાલનનું મહત્વ વિશે અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. તેમ જ ભારતમાં પશુપાલનનું પ્રમાણ તથા ગુજરાતમાં પશુપાલનનું પ્રમાણનો અભ્યાસ હાથ ધર્યો છે.

૨. ચાવીરૂપ શબ્દો :

ભારત, પશુપાલન, પશુધન, ગુજરાત, દૂધ ઉત્પાદન.

૩. પ્રસ્તાવના :

ઐતિહાસિક કાળથી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં દૂધ ભારતીય ખોરાકમાં ગૌરવવંતું સ્થાન ધરાવતી ખાદ્યચીજ રહેવા પામે છે. પશુપાલન વ્યવસાય કૃષિની ગૌણ પ્રવૃત્તિ તરીકે સ્થાન પામેલ છે. જે શાકાહારી વર્ગની પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રોટીન યુક્ત ખોરાક પાડવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. ભારત એ કૃષિપ્રધાન દેશ છે. અને ખેતી સાથે સંકળાયેલા પશુપાલન વ્યવસાય પણ ઝડપથી આગળ વધી રહ્યું છે. અને ગ્રામીણ ક્ષેત્રના અર્થકારણમાં ખૂબ જ મહત્વનો ફાળો આપે છે. લગભગ ઘણા બધા ગામડાઓમાં પશુપાલનની આવક ખેતીની આવક કરતા ઘણી વધારે જોવા મળે છે. પ્રધાનમંત્રી

નરેન્દ્ર મોદી દ્વારા નર્મદા યોજનાના પાણી આવવાથી પશુપાલન અને ખેતીને વધારે પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. તેના પરિણામે પશુપાલનના વ્યવસાયને વેગ મળ્યો છે. પશુપાલન વ્યવસાયના પરિણામે ભારતમાં ડેરી - ઉદ્યોગ વિકાસ પામ્યું છે. પશુપાલન દ્વારા તેના દૂધમાંથી બનતી આઈટમોનું ઉત્પાદન સમગ્ર વિશ્વમાં વધવા માંગે છે. ભારત દેશના દૂધની માંગનું પ્રમાણ વધતાં પશુપાલન વ્યવસાયમાંથી આવકમાં પણ નોંધપાત્ર વધારો થયો છે. પશુપાલન વ્યવસાયમાંથી આવક મેળવી ગામડાના લોકોનું જીવન ધોરણ સુધારો અને લોકોનો વિકાસ ખૂબ જ ઝડપથી થતો જોવા મળ્યો છે. તેથી જ ભારતમાં પશુપાલનનું મહત્વ વધતું જોવા મળે છે. તેથી આ અભ્યાસમાં ભારતમાં પશુપાલનનું મહત્વ અને ભારતમાં પશુધનના સંખ્યાનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

૪. પશુપાલનનો અર્થ :

પશુપાલન એટલે મનુષ્યને ઉપયોગી પશુઓ વિશેની જાણકારી બતાવતું વૈજ્ઞાનિક શાસ્ત્ર. આ વિષયમાં પશુઓની ઓલાદો, પશુસંવર્ધન, પશુપોષણ, પશુને દેખભાળ અને માવજતનો સમાવેશ થાય છે.

પશુપાલન એ પોતાના જીવનનિર્વાહ માટે માણસો દ્વારા કરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિ છે. જેમાં ગાય, ભેંસ, બકરી, ઘેટાં, ઘોડો, મરઘાં, બતક જેવાં પ્રાણીઓને ઉછેરી તેમને વેચીને અથવા તેમના દ્વારા મળતાં ઉત્પાદનો જેવાં કે દૂધ, દહીં, છાશ, માખણ, ઘી છત્યાદિના વેચાણમાંથી આવક મેળવી પોતાનું ગુજરાન ચલાવવામાં આવે છે. પશુપાલન ખેતીના વ્યવસાય કરનારાઓ માટે પૂરક વ્યવસાય છે.

૫. સંદર્ભ સાહિત્યની સમીક્ષા :

૫.૧ ભારતમાં ડેરી ઉત્પાદન - ફાલની પરિસ્થિતિ અને ભાવિ સંભાવનાઓ.

સંશોધક : લીપિસ્મિતા સામલ અને અશોકકુમાર પટ્ટનાયક

વર્ષ : ૨૦૧૪

લીપિસ્મિતા સામલ અને અશોકકુમાર પટ્ટનાયક દ્વારા ૨૦૧૪માં ભારતમાં ડેરી ઉત્પાદન - હાલની પરિસ્થિતિ અને ભાવિ સંભાવનાઓ નામનો લેખ ઇન્ટરનેશનલ જર્નલ ઓફ લાઈવસ્ટોક રિસર્ચમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે.

સ્વતંત્રતા પછીના સમયગાળામાં ભારતમાં ડેરી ઉત્પાદનમાં ઘણો વધારો જોવા મળ્યો છે. તે એક સમૃદ્ધ સાહસ તરીકે વિકસ્યું છે. આ સમયગાળા દરમિયાન વ્યવસ્થિત સંવર્ધન, સુધારેલ ખોરાક અને શ્રેષ્ઠ આરોગ્ય સંભાળ વ્યવસ્થાપન સંબંધીત નીતિગત નિર્ણયો વગેરે સુવિધા હોવા છતાં પણ કેટલાક મુખ્ય અવરોધોનો સામનો કરી રહી છે. જે દેશમાં ડેરી ક્ષેત્રના વિકાસને અવરોધે છે. ઘણી સમસ્યાઓ છે જેમ કે, પ્રાણીઓની ઓછી ઉત્પાદકતા, પર્યાવરણીય તણાવ, શંકાસ્પદ સંવર્ધન નીતિ, પોષક તત્વોનો અપૂરતો પુરવઠો, લીલા ચારાની ખેતી માટે પૂરતી જમીનનો અભાવ, ડેરી ખેડૂતોની નબળી સામાજિક - આર્થિક સ્થિતિ, જાગૃતિનો અભાવ, અસંગઠિત માર્કેટિંગ, કોલ્ડ ચેઇન સુવિધાઓનો અભાવ, ભેળસેળ અને ખાદ્ય સુરક્ષા વગેરે... બાબતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમજ દૂધ ઉત્પાદનમાં વધારો, નિકાસ સંભવિત, રોજગારીની તકો, પોષક તત્વોનો પુરવઠો, દૂધની ઓછી ગ્રીનહાઉસ ગેસ સંભવિત, અમુલ પ્રકારની સહકારી સંસ્થાઓ, જાહેર ખાનગી ભાગીદારી વગેરે ભાવિ માટે સંભાવનાઓ વિશે માહિતી આપવામાં આવી છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન પેપર માત્ર ગૌણ માહિતી પર આધારિત છે. અને ભારતમાં ડેરી ઉત્પાદનની હાલમાં પરિસ્થિતિ શું છે અને ભાવિ સંભાવના કરવામાં આવી છે. આ સંશોધન પેપરમાં માત્ર ડેરી વિશે માહિતી આપવામાં આવી છે. આ મર્યાદાને દૂર કરીને પશુપાલકોની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિનું વિશ્લેષણ વિશે મહાશોધ નિબંધ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે.

પ.૨ ભારતનો ડેરી ઉદ્યોગ.

સંશોધક : પરમાર મનીષા

વર્ષ : ૨૦૨૦

પરમાર મનીષા દ્વારા ૨૦૨૦માં ભારતનો ડેરી ઉદ્યોગ નામનો લેખ An international multidisciplinary research E - જર્નલમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. ભારત દેશનું અર્થતંત્ર ત્રણ ક્ષેત્ર પર આધારિત હોય છે. પ્રાથમિક ક્ષેત્ર, દ્વિતીય ક્ષેત્ર, અને તૃતીય ક્ષેત્ર. તેમાં પ્રાથમિક

ક્ષેત્રમાં ખેતી, શિકાર, પશુપાલન પ્રવૃત્તિઓ, માછીમારી, વનીકરણ, કૃષિ અને ખાણકામનો સમાવેશ થાય છે. દેશના ખેડૂતો કૃષિની સાથે પશુપાલન વ્યવસાય પૂરક તરીકે કરે છે. પશુપાલકો દૂધને કાચામાલ તરીકે ઉપયોગ કરીને વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર ડેરી ઉદ્યોગનો વિકાસ થયો છે. વર્તમાન ડેરી ઉદ્યોગ ભારતમાં ઝડપી વિકાસ પામતો ઉદ્યોગ છે. દૂધ ઉત્પાદન અને વપરાશકારક ભારત દેશમાં સૌથી વધુ થાય છે. ડેરી ઉદ્યોગ એ દૂધ અને દૂધની બનાવટોનો વિકાસ કરી વિદેશી હુડિયામણ મેળવે છે. લોકોને પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રોજગારી આપે છે. તેથી લોકોની આવક વધવા પામી છે. ગ્રાહક યોગ્ય કિંમતે ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓ મેળવી શકે છે. પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં ડેરી શબ્દનો અર્થ અને ડેરી ઉદ્યોગનું માળખા વિશે માહિતી આપી છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસના હેતુઓ નીચે મુજબના આપ્યા છે. :

૧. ભારતનું કુલ દૂધનું ઉત્પાદન અને માથાદીઠ પ્રાપ્યતાનું પ્રમાણ જાણવું.
૨. ભારતના ડેરી ઉદ્યોગ દ્વારા કરવામાં આવતી નિકાસનો અભ્યાસ કરવો.
૩. 'ઓપરેશન ફ્લડ' યોજના વિશે વિસ્તૃત માહિતી મેળવવી.

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં સંશોધકે ગૌણ માહિતી સ્ત્રોતનો ઉપયોગ કરીને માહિતી એકત્રિત કરીને આ લેખ તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે. જેમાં પુસ્તકો, સંશોધન નિબંધ, અને વેબસાઇટ પરથી માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી છે. આ અભ્યાસ માટે સંશોધન પદ્ધતિઓ પૈકીની વર્ણનાત્મક સંશોધન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસમાં સંશોધકે ભારતમાં દૂધનું ઉત્પાદન અને માથાદીઠ દૂધ પ્રાપ્યતાનું પ્રમાણ તેમજ વિશ્વના દૂધ ઉત્પાદનમાં ભારતનો હિસ્સો અને ભારતના ડેરી ઉદ્યોગ દ્વારા કરવામાં આવતી નિકાસની માહિતી આપવામાં આવી છે. તેમજ 'ઓપરેશન ફ્લડ' યોજના વિશે વિસ્તૃત માહિતી આપવામાં આવી છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના તારણો ફલિત થાય છે. જેવા કે ભારતમાં વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ થી ૨૦૧૮-૧૯ સુધીમાં થયેલ કુલ દૂધનું ઉત્પાદન અને માથાદીઠ પ્રાપ્યતાના પ્રમાણમાં થયેલો સતત વધારો દેશના ડેરી ઉદ્યોગની સારી સ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે. નિકાસની કિંમતમાં વધારો થયો છે. વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ થી ૨૦૧૮-૧૯ સુધી નિકાસ કરીને દેશ માટે વિદેશી હુડિયામણ મેળવવામાં ડેરી ઉદ્યોગ ઉપયોગી બન્યો છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન પેપર માત્ર ગૌણ માહિતી પર આધારિત છે. અને ડેરી ઉદ્યોગ વિશે અભ્યાસ કરેલ છે. તેથી આ મર્યાદાને દૂર કરીને પશુપાલન વ્યવસાય વિશે આ મહાશોધ નિબંધમાં અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

પ.૩ અર્થશાસ્ત્ર અને પશુ બજાર વ્યવસ્થા

લેખક : દેસાઈ એમ. એમ.

વર્ષ : ૧૯૯૪

પ્રસ્તુત પુસ્તકના લેખક એમ. એમ. દેસાઈ દ્વારા ૧૯૭૪માં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં લેખકે પશુપાલનનાં કેટલાંક આર્થિક પાસાઓ જેવા કે, પશુપાલનના ભૌગોલિક વિભાગો, પશુ - વસ્તી ગણતરી અને તેના આંકડાઓ, પશુપાલન પદ્ધતિ, ખેતી અને પશુપાલનનું મહત્વ, પશુ અને પશુ પેદાશોનો આર્થિક હિસ્સો, ખેતી અને પશુપાલનનો સમન્વય, ભારતમાં ધંધા તરીકે પશુપાલન પશુપાલનમાં ઉત્પાદનનું ધોરણ વિશે માહિતી આપી છે.

પશુ-પેદાશોની બજાર - વ્યવસ્થા વિશે માહિતી જેવી કે, બજારની સેવાઓ, વેચાણ પદ્ધતિઓ, વિક્રયપાત્ર શેષ, બજારની એજન્સીઓ, વેચાણના માધ્યમ અથવા વેચાણની આડતો, કિંમત - વિસ્તાર, પશુ, દૂધ, બ્રિસલ્સ, ઊન જેવી પશુ અને પશુ - પેદાશની બજાર વ્યવસ્થા અને બજાર વ્યવસ્થા સુધારવા જરૂરી પગલાંની માહિતી આપી છે. બજાર વ્યવસ્થામાં સહકારી વ્યવસ્થાનાં ફાયદાઓ અને નિયંત્રિત બજારોનો બજાર - વ્યવસ્થાના ફાયદાઓ વિશે જાણકારી આપી છે. પશુ પેદાશ વર્ગીકરણ અને પ્રમાણોની પણ વાત કરવામાં આવી છે.

ખેતી અને પશુપાલન ક્ષેત્રમાં રાજ્યનો હસ્તક્ષેપ બે પ્રકાર હકારાત્મક અને નકારાત્મક હોય છે. ખેતી અને પશુપાલન ક્ષેત્રમાં રાજ્યે આપેલ ફાળા વિશે માહિતી આપી છે. પંચવર્ષીય યોજનામાં પશુપાલન ક્ષેત્રે જે આયોજન કરવામાં આવ્યું તેની માહિતી આપવામાં આવી છે. પશુપાલન ક્ષેત્ર માટેના અગત્યના કાયદાઓ અને વિવિધ અધિનિયમની જાણકારીની પણ આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવી છે.

પ.૪ સાગઠીયા રાજન એમ. (૨૦૧૭) સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના પશુપાલનનો અર્થશાસ્ત્રીય અભ્યાસ મહાશોધ નિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટ.

સંશોધક : સાગઠીયા રાજન એમ.

વર્ષ : ૨૦૧૭

પ્રસ્તુત મહાશોધ નિબંધમાં સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના પશુપાલનનો અર્થશાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવા માટે સંશોધન ક્ષેત્રના વિસ્તાર તરીકે સુરેન્દ્રનગર જિલ્લો પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. આ મહાશોધ નિબંધમાં પ્રાથમિક અને ગૌણ માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. સંશોધકના સંશોધન અભ્યાસના હેતુઓ આ પ્રમાણે છે.

૧. પશુપાલકોની આર્થિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિ જાણવી.
૨. પશુપાલકોની સામાજિક પરિસ્થિતિ જાણવી.
૩. પશુપાલકોને દૂધ ઉત્પાદનમાં થતો ખર્ચ, આવક અને નફાનો અર્થશાસ્ત્રી અભ્યાસ કરવો.
૪. પશુપાલકો અને મંડળીના કર્મચારી વચ્ચેના આર્થિક સામાજિક સંબંધનો અભ્યાસ કરવો.

સંશોધકે રેન્ડમ પદ્ધતિથી નમૂનાની ડિઝાઇન બનાવી નમૂના પસંદ કર્યો છે. સુરેન્દ્રનગરના ૧૦ તાલુકા અને પ્રત્યેક તાલુકા દીઠ ૧ ગામ પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. કુલ ૨૪૦ દૂધ ઉત્પાદકો પસંદ તેમજ દૂધ ઉત્પાદકોને ૩ જૂથમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યા છે. જેમ કે, જૂથ - ૧માં ૧ થી ૩ પશુ ધરાવતા પશુપાલકો, જૂથ - ૨માં ૪ થી ૬ પશુ ધરાવતા પશુપાલકો અને જૂથ - ૩માં ૭ થી વધુ પશુ ધરાવતા પશુપાલકોની વાત કરવામાં આવી છે. આ અભ્યાસ પરથી એવા તારણો નીકળે છે કે, સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના અન્ય વ્યવસાય કરતાં પશુપાલન વ્યવસાય વધારે રોજગારી પૂરી પાડે છે. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના પશુપાલકોનું માનવું છે. કે દૂધ ઉત્પાદન વ્યવસાયથી આવકને કારણે કુટુંબના જીવનધોરણમાં સુધારો થયો છે. પશુપાલકો પશુઓ માટે પાકુ રહેઠાણ અને પાણીની પુરતી સુવિધાઓનો ઉલેખ કર્યો છે.

પ્રસ્તુત મહાશોધ નિબંધ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના પશુપાલનનો અર્થશાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હતો. તેથી આ મર્યાદા દૂર કરીને જામનગર જિલ્લાના પશુપાલકોની સામાજિક અને આર્થિક વિશ્લેષણનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

૬. અભ્યાસના હેતુઓ :

૧. ભારતમાં પશુઓનું મહત્વ જાણવું.

૨. ભારતમાં પશુધનનું પ્રમાણની માહિતી મેળવવા.

૩. ભારતમાં દૂધ ઉત્પાદન અને દૈનિક દૂધ ઉત્પાદનની માથાદીઠ પ્રાપ્યતા વિશે માહિતી મેળવવા.

૪. ગુજરાતમાં પશુધનનું પ્રમાણની માહિતી મેળવવા.

૭. માહિતી એકત્રીકરણ અને સંશોધન પદ્ધતિ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ગૌણ માહિતી સ્ત્રોતનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ માહિતી પુસ્તકો, સામયીકો, રિપોર્ટ અને વેબસાઈટનો ઉપયોગ કરીને માહિતી મેળવવામાં આવી હતી. સંશોધન અભ્યાસ માટે ભારતમાં પશુધનનું પ્રમાણ જાણવા માટે ૧૯૫૧ થી ૨૦૧૯ સુધીના આંકડાઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ અભ્યાસ માટે સંશોધન પદ્ધતિઓ પૈકીની વર્ણનાત્મક સંશોધન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

૮. ભારતમાં પશુપાલનનું મહત્વ :

માનવસમાજના વિકાસની શરૂઆતથી આજ સુધી પશુધન, ગોધન, ભૂમિધન વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ થતો આવ્યો છે. પહેલાંના વખતમાં ભૂમિની છત હતી. જેને જેટલી જોઈએ તેટલી જમીન પોતાનાં ઢોરને ચારવા કે ખેતી કરવા માટે સહેલાઈથી મળતી હતી. એટલે કે તે કાળે જમીનનું મહત્વ ઓછું હતું તે સમજાય તેવું છે. તે વખતે માલિકીના પશુઓ, અને ખાસ કરીને ગાયો, બળદો વગેરે ગોપશુઓની સંખ્યાથી કોઈપણ વ્યક્તિની સંપત્તિનો ખ્યાલ મળતો હતો. માતા-પિતા પોતાના દીકરા - દીકરીને બળદ, ગાય, ઘોડા, વગેરે પશુઓ દાયજામાં કે વારસામાં આપતા હજી અત્યારે પણ ઉત્તર ગુજરાતની કેટલીક પશુપાલક કોમો દીકરીને ૧૫ ગાયો અને એક સાંઢ આપીને દીકરીના નવા કુટુંબની આર્થિક સધ્ધરતાનો પાયો નાખવામાં મદદ કરે છે. આથી સમજાય છે કે પશુપાલન ભારતીય ગ્રામસમાજના અર્થતંત્રના પાયામાં પહેલું સ્થાન છે.

गावो मे अग्रतः सन्तु! गावो मे सन्तु पृष्ठतः !!

गावो मे हृदये सन्तु! गवां मध्ये वसाम्यहम् !!

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના મુખમાં આ શબ્દો મૂકીને શાસ્ત્રકાળે પણ ભારતમાં ગાયોનું મહત્વ સમજાવ્યું છે. આજે પણ ગ્રામપ્રદેશમાં કે શહેરોની નજીક અભણ, ઓછી આવડતવાળા, ગરીબ અને જેમને બીજું કામ ન આવડતું હોય તેવા કુંટુંબો થોડી ગાય - ભેંસ રાખીને દૂધ પેદા કરે છે. વેચે છે અને સારી રીતે જીવનનિર્વાહ ચલાવે છે. આ માત્ર ભારતીય સમાજને લાગુ પડે છે તેમ નથી. પરંતુ વિશ્વના બધા જ દેશોને લાગુ પડે છે. થોડાક દાયકા પહેલાં યુરોપના ફ્લેન્ડર્સ (ઉત્તર, ફ્રાન્સ, હોલેન્ડ અને બેલ્જિયમ) પ્રદેશમાં પણ ત્યાંનું જીવન કેવું હશે તેનો ખ્યાલ નીચેની પંક્તિઓમાંથી મળે છે.

No grass, no cattle

No cattle, no manure.

No manure, no crops.

[ઘાસ નહિં. તો ઢોર નહીં; ઢોર નહીં તો ખાતર નહીં; ખાતર નહીં, તો પાક નહીં,]

આમાંથી સહેલાઈથી આગળ કહી શકાય કે પાક નહીં તો માનવ નહીં, પશુપાલનનું આટલું બધું મહત્વ યુરોપમાં પણ હતું.

પશુપાલનનું આટલું મહત્વ ભારતમાં શા માટે છે. ? માનવીની પ્રથમ જરૂરિયાત ખોરાક છે. આદિમાનવ જંગલમાંથી ફળ, ફૂલ, કંદમૂળ લાવીને અને પ્રાણીઓનો સ્વીકાર કરીને તેમના માંસ ઉપર નભતો હતો. જેમ જેમ માનવ વસ્તી વધતી ગઈ તેમ તેમ ખોરાકની અછત પેદા થઈ હશે. તે વખતે માનવે ગાય, ઘોડા, ઘેટાં અને બકરાં જેવા પ્રાણીઓને પાળીને, જરૂર પડે ત્યારે તેમને મારીને ખોરાકમાં વાપરવાનું સહેલું માન્યું હશે. આમ કરીને ખોરાક મેળવવાની સરળતા ઊભી કરી હશે. પાળેલાં પશુઓનો તેથી પણ વધુ લાભ લેવા માટે તેમને ચારવા સાચવવાની જરૂર ઊભી થઈ આ રીતે આદિમાનવે પશુપાલનને પ્રથમ ધંધા તરીકે સ્વીકાર્યું હશે.

આ પછી ખોરાકના વધુ પુરવઠા માટે ખેતી શરૂ થઈ અને ખેતીનું કામ કરવા માટે પશુઓનો સાથ લેવામાં આવ્યું છે. આ પશુઓના છાણ - મૂત્રનું ખાતર બન્યું. આમ, ગાય, ભેંસ, ઘેટાં, બકરાં અને ઘોડાના દૂધનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો, તે સાથે આ પ્રાણીઓનું મહત્વ વધ્યું. ઠંડી અને વરસાદથી બચાવા તેમજ શરીર ઢાંકવા માટે પશુઓના ચામડાં પણ ઉપયોગી થતાં જ હતા. આ ઉપરાંત બીજી જંગલી પ્રાણીઓની સાથે લડાઈ ઝઘડા વખતે સામાન્ય પ્રહારથી બચવા

માટે ચામડાની ઢાલ અને સામાવાળા ઉપર પ્રહાર કરવા માટે હાડકાંનાં શાસ્ત્રો ઉપયોગી થતાં હતાં.

શરીર - શણગારના શોખીનોએ હાથ, પગ, અને ગળા અને કાનનાં આભૂષણો પણ હાડકાંમાંથી બનાવ્યા છે. પગરખાં, કેડના પદ્મ ઢોરને બાંધવાનાં પ્રથમ દોડડાં પણ ચામડામાંથી બન્યાં હોય તેમ લાગે છે. ખેતી માટે કુવામાંથી પાણી કાઢવા કોસ ચામડામાંથી બનતા હતા.

માનવજીવન અને પ્રાણી જીવન એવી રીતે ગુંથાઈ ગયાં છે કે પ્રાણીઓ વગર આજનું માનવ જીવન ઘણું અધૂરું અને અગવડ ભર્યું બને. એટલું જ નહીં પણ આજનાં પાળેલાં ગાય, ભેંસ, ઘેટાં, બકરાં, ઘોડા, ઊંટ, ભૂંડ અને મરઘાં - બટકાંને જંગલમાં છોડી દેવામાં આવે તો તેઓને જીવવાનું ખોરાક મેળવવાનું લગભગ અશક્ય બને, તે સહેલાઈથી સમજાય તેવું છે.

આ બધામાં ગાય વર્ગનાં પ્રાણીઓ એટલા બધા મહત્વનાં જણાય છે કે ગોપાલ, ગોવિંદ, ગોવર્ધન, ગોરખ વગેરે શબ્દો આપણા સમાજમાં પ્રચલિત બન્યા છે. ગોમાતા, ગોકુળ, ગોરજ, ગાવક્ષ, ગોમુખ વગેરે શબ્દો પણ કેટલીક ભારતીય ભાષાઓમાં સામાન્ય રીતે વપરાય છે. દીકરીને માટે પણ સંસ્કૃતમાં દુહીતા એટલે કે દોહનારી એવો શબ્દ છે. આ શબ્દો ભારતીય માનવ સમાજ અને ગોપાલન પશુપાલનના ધંધાનો ગાઢ સંબંધ બતાવે છે. આવા સમાજમાં ઊભી થયેલ સંસ્કૃતિઓને ગૌસંસ્કૃતિ એટલે કે ગોમૂલક સંસ્કૃતિ કહીએ તો યોગ્ય ગણાય.

હજી આજે પણ ખુબ સરસ કામ કરીને થાકેલા બળદ ઉપર ખુશ થયેલ ખેડૂત "બાપુ" કહીને તેને થાબડે છે અને આનંદ - સંતોષ અનુભવે છે. આવા ભારતીય જીવનમાં અનેક રીતે ઉપયોગી અને ઓતપ્રોત થઈ ગયેલ પશુઓને ખરી ઉપયોગી સંપત્તિમાં સ્થાન અપાય છે.

આથી જ 'પશુધન' 'ગૌધન' જેવા શબ્દો પજાયા છે. ગૌધન શબ્દમાંથી ગૌઆદિ પશુઓનું બનેલું ધન એવા અર્થ સમજવો જોઈએ. એ જ રીતે જ્યારે ગોપાલા શબ્દ વપરાય છે ત્યારે પણ ગૌઆદી પશુઓનું પાલન એવો અર્થ સમજવો જરૂરી છે. આથી જ ગોવંશના આભાર નીચે આવેલા આપણા પૂર્વજોએ ભાતર સર્વ ભુતના ગાવ સર્વ સુખપ્રદા કહીને ગાયની શક્તિને બિરદાવે છે. યુરોપીય પ્રજાઓ પણ Cow, the mother of prosperity (સંપત્તિની જનની ગાય) Cow, the foster mother of mankind (માનવ જાતને પયપાન કરાવનારી પોષક માતા), એમ કહીને ગાયને અભિનંદન કરે છે.

પશુધન વૈવિધ્યસભર છે. પશુધન ક્ષેત્ર વિશાળ છે. પશુધન વિશ્વમાં ખાદ્ય, આરોગ્ય અને પર્યાવરણ માટે ખૂબ જ મહત્વનું છે. કૃષિ જી.ડી.પી.માં આ ક્ષેત્રનો ફાળો વિશ્વમાં લગભગ ૪૩% છે. આ ઉપરાંત મહત્વની વાત એ છે કે પશુધન ખાદ્ય ઉત્પાદનમાં સતત વિસ્તરતી માંગને પહોંચી વળવા પશુધન ક્ષેત્ર પણ ઝડપથી વિકસી રહ્યું છે.

વિશ્વમાં જીવનનિર્વાહ, માટે ખોરાક સુરક્ષા અને આર્થિક વૃદ્ધિને ટેકો આપવા માટે વૈશ્વિક પશુધન ક્ષેત્રમાં સંસાધન - ઉપયોગની કાર્યક્ષમતામાં સુધારો કરવા ધ્યાન દોરો છે. જ્યારે અન્ય પર્યાવરણીય અને આરોગ્યના પરિણામોની સુરક્ષા કરે છે. પ્રાદેશિક તફાવતોનું કારણ બને છે. પશુધન ક્ષેત્રે સંસાધનોના સુધારણાના ઉપયોગને ભાગીદાર દ્વારા બદલાતી પદ્ધતિઓનું સમર્થન આપે છે. પશુધન ખાદ્ય મૂલ્યની સાંકળોને વધુ ટકાઉ બનાવવા માટે માર્ગદર્શન અને ભલામણોના જાહેર અને ખાનગી ક્ષેત્ર દ્વારા અપનાવવામાં આવે છે. દૂધ નાના પાયે ઉત્પાદકો માટે ઝડપી વળતર પ્રદાન કરે છે. અને રોકડ આવકનો મહત્વપૂર્ણ સ્ત્રોત છે. અને વિશ્વભરમાં લગભગ ૧૫૦ મિલિયન ઘરો દૂધ ઉત્પાદનમાં રોકાયેલા છે. મોટાભાગના વિકાસશીલ દેશોના છે. દૂધ એ પશુધન દ્વારા નાના ઉત્પાદકો દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે. દૂધનું ઉત્પાદન ઘરના સભ્યોની આજીવિકા ખાદ્ય સુરક્ષા અને પોષણમાં ફાળો આપે છે.

છેલ્લા કેટલાક દાયકાઓમાં વિકાસશીલ દેશોએ ડેરી ઉત્પાદનમાં પોતાનો હિસ્સો વધાર્યો છે. આ વૃદ્ધિ થવાનું કારણ મોટેભાગે માથાદીઠ ઉત્પાદકતામાં વધારો કરવાને બદલે ઉત્પાદક પ્રાણીઓની સંખ્યામાં વધારો થવાનું પરિણામ છે. દેશોમાં ડેરી ઉદ્યોગની શરૂઆત ૧૯મી સદીમાં ખાનગી ક્ષેત્ર દ્વારા થઈ હતી. ત્યારબાદ ૨૦મી સદીમાં સહકારી ડેરી ઉદ્યોગની શરૂઆત થઈ. જેમ કે, અમૂલ અને સાગર બ્રાંડ ઉત્પાદનોની વિશિષ્ટ માર્કેટિંગ સંસ્થા છે. ભારતને વિશ્વના સૌથી મોટો દૂધ ઉત્પાદક તરીકે ઉભરાવામાં અમૂલ મોડેલ મદદ કરી છે. વર્તમાનમાં લગભગ દેશભરમાં ૧૬.૬ મિલિયન દૂધ ઉત્પાદકો દ્વારા ૧,૮૫,૯૦૨ સહકારી દૂધ મંડળીઓમાં દૂધ ભરાય છે. તે દૂધ પર ૨૨૨ જિલ્લા સહકારી દૂધ યુનિટો અને ૨૮ સ્ટેટ માર્કેટિંગ ફેડરેશન દ્વારા જાહેરાત કરવામાં આવે છે. આ સિદ્ધિ સહકારી ડેરી ઉદ્યોગની શાખ દર્શાવે છે. આમ છતાં પણ દેશમાં કુલ વેચાણ લાયક દૂધના જથ્થામાંથી સહકારી ક્ષેત્રે નજીવો હિસ્સો જે વેચાણ માટે થાય છે.

દેશમાં જમીનના ખેડાણ વિસ્તાર નાનો છે. ખેતી વ્યવસાયમાંથી પૂર્ણ રોજગારી મળતી નથી. આવા ફાજલ સમયમાં પશુપાલન વ્યવસાય રોજગારી તથા આવક આપવાનું મહત્વનું કામ કરે

છે. ભારત દેશમાં લગભગ ૨૦.૫ મિલિયન લોકો તેમના જીવનનિર્વાહ પશુધન પર આધારિત છે .નાના ખેડૂતોની ઘરોની આવકમાં પશુધનનો હિસ્સો ૧૬ ટકા હતો જ્યારે બધા ગ્રામીણ ઘરોની સરેરાશ આવક આશરે ૧૪% ની છે.

આમ માનવ જરૂરિયાતોને સાચી રીતે પોષનારા આદ્યપશુઓ ભારતીય જીવનમાં અને ભારતીય અર્થવ્યવસ્થામાં પણ મહત્વના સ્થાને છે અને રહેશે.

૯. ભારતમાં પશુધનનું પ્રમાણ :

૯.૧ ભારતમાં પશુધનની સંખ્યા (મિલિયનમાં) વર્ષ ૧૯૫૧ થી ૨૦૧૧ સુધી :

વર્ષ	ગાય	ભેંસ	ઘેટાં	બકરાં	ઘોડા અને ટફુ	ઊંટ	ડુક્કર	કુલ પશુધ ન
1951	155.3	43.4	39.1	47.2	1.5	0.6	4.4	292.9
1956	158.70	44.90	39.30	55.40	1.50	0.80	4.90	306.60
1961	175.60	51.20	40.20	60.90	1.30	0.90	5.20	335.40
1966	176.20	53.00	42.40	64.60	1.10	1.00	5.00	344.10
1972	178.30	57.40	40.00	67.50	0.90	1.10	6.90	353.60
1977	180.00	62.00	41.00	75.60	0.90	1.10	7.60	369.00
1982	192.45	69.78	48.76	95.25	0.90	1.08	10.07	419.59
1987	199.69	75.97	45.70	110.21	0.80	1.00	10.63	445.29
1992	204.58	84.21	50.78	115.28	0.82	1.03	12.79	470.86
1997	198.88	89.91	57.49	122.72	0.83	0.91	13.29	485.39
2003	185.18	97.92	61.47	124.36	0.75	0.63	13.52	485.00
2007	199.08	105.34	71.56	140.54	0.61	0.52	11.13	529.70
2012	190.90	108.70	65.07	135.17	0.63	0.54	10.29	512.06
2019	192.52	109.85	74.26	148.88	0.34	0.25	9.06	535.82

સ્ત્રોત : <https://www.nddb.org>.

ઉપરોક્ત કોષ્ટક વર્ષ ૧૯૫૧ થી ૨૦૧૯ સુધી ભારતમાં પશુધનની સંખ્યાનું પ્રમાણ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. ભારતમાં વર્ષ ૧૯૫૧માં પશુધન પ્રજાતિમાં ગાયનું પ્રમાણ સૌથી વધુ ૧૫૫.૩ મિલિયન હતું. અને વર્ષ ૨૦૧૯માં પશુધન પ્રજાતિમાં ગાયનું પ્રમાણ સૌથી વધુ ૧૯૨.૫૨ મિલિયન છે. જે દર્શાવે છે કે ભારતમાં પશુધનમાં ગાયનું પ્રમાણ સૌથી વધુ છે. ભારતમાં વર્ષ ૧૯૫૧માં કુલ પશુધનનું પ્રમાણ ૨૯૨.૯ મિલિયન હતું. જે વધીને વર્ષ ૧૯૮૨માં ૪૧૯.૫૯ મિલિયન થયું. અને વર્ષ ૨૦૧૯માં કુલ પશુધનનું પ્રમાણ ૫૩૫.૮૨ મિલિયન થયું હતું. આમ,

ઉપરોક્ત કોષ્ટક આધારે કહી શકાય છે કે ભારતમાં વર્ષ ૧૯૫૧ થી ૨૦૧૯ સુધીમાં કુલ પશુધનના પ્રમાણમાં સતત વધારો થયો છે.

૯.૨ ભારતમાં દૂધ ઉત્પાદન અને દૂધની માથાદીઠ ઉપલબ્ધતા (વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ થી ૨૦૧૯-૨૦) :

વર્ષ	દૂધ નું ઉત્પાદન (મિલિયન ટનમાં)	માથાદીઠ દૂધ ઉપલબ્ધતા (પ્રાપ્યતા) (ગ્રામ / દિવસ)
૨૦૧૧-૧૨	૧૨૭.૮	૨૮૦
૨૦૧૨-૧૩	૧૩૨.૪	૨૮૯
૨૦૧૩-૧૪	૧૩૭.૭	૩૦૭
૨૦૧૪-૧૫	૧૪૬.૩	૩૨૨
૨૦૧૫-૧૬	૧૫૫.૫	૩૩૭
૨૦૧૬-૧૭	૧૬૫.૪	૩૫૫
૨૦૧૭-૧૮	૧૭૬.૩	૩૭૫
૨૦૧૮-૧૯	૧૮૭.૭	૩૮૪
૨૦૧૯-૨૦	૧૯૮.૪	૪૦૬

સ્ત્રોત : <https://www.nddb.org>.

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ થી ૨૦૧૯-૨૦ સુધીમાં ભારતમાં થયેલ કુલ દૂધ ઉત્પાદનનું પ્રમાણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ભારતમાં વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨માં દૂધ ઉત્પાદનનું પ્રમાણ ૧૨૭.૮મિલિયન હતું. જે ૨૦૧૬-૧૭ વર્ષના ૧૬૫.૪ મિલિયન ટન થયું છે. અને જે વધીને વર્ષ ૨૦૧૯- ૨૦ માં ૧૯૮.૪ મિલિયન થયું છે. આમ, ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી કહી શકાય કે વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ થી ૨૦૧૯-૨૦ સુધીમાં ભારતમાં થયેલ દૂધ ઉત્પાદનના પ્રમાણમાં સતત વધારો થયો છે.

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં ભારતમાં વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ થી ૨૦૧૯-૨૦ માથાદીઠ દૂધ ઉપલબ્ધનું પ્રમાણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨માં દૂધની માથાદીઠ ઉપલબ્ધતાનું પ્રમાણ ૨૮૦ (ગ્રામ/દિવસ) હતો. જે વધીને ૨૦૧૫-૧૬માં દૂધની માથાદીઠ ઉપલબ્ધતાનું પ્રમાણ ૩૩૭ (ગ્રામ/દિવસ) થયું હતું. જે વર્ષ ૨૦૧૯-૨૦માં દૂધની માથાદીઠ ઉપલબ્ધતાનું પ્રમાણ ૪૦૬ (ગ્રામ/દિવસ) થયું છે. આમ, ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી કહી શકાય કે ભારતમાં વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ થી ૨૦૧૯-૨૦ સુધીમાં થયેલ દૂધની માથાદીઠ ઉપલબ્ધતાનું પ્રમાણમાં સતત વધારો થયો છે.

૧૦. ગુજરાતમાં પશુધનનું પ્રમાણ (હજારમાં) ૧૯૫૧ થી ૨૦૧૯ સુધી :

વર્ષ	ગાય	ભેંસ	ઘેટાં	બકરાં	અન્ય પશુઓ	કુલ પશુધન	કુલ પક્ષી મરઘા - બતકા
૧૯૫૧	૫૩૪૫	૨૫૧૪	૧૫૭૪	૨૩૨૬	૨૧૮	૧૧૮૭૭	૧૧૩૭
૧૯૫૬	૬૦૫૫	૨૬૪૦	૧૭૪૪	૨૬૦૬	૨૬૮	૧૩૩૧૨	૧૮૫૪
૧૯૬૧	૬૫૫૭	૨૮૧૭	૧૪૮૧	૨૨૨૩	૨૭૭	૧૩૪૫૪	૨૦૪૮
૧૯૬૬	૬૫૪૪	૩૧૪૦	૧૬૫૨	૨૭૭૧	૨૩૦	૧૪૩૩૮	૨૩૨૪
૧૯૭૨	૬૪૫૭	૩૪૬૮	૧૭૨૨	૩૨૧૦	૨૪૧	૧૫૦૮૮	૨૭૩૬
૧૯૭૭	૬૦૦૬	૩૪૭૩	૧૫૮૨	૩૦૮૪	૨૫૧	૧૪૪૦૬	૩૪૨૬
૧૯૮૨	૬૯૯૪	૪૪૪૩	૨૩૫૭	૩૩૦૦	૧૩૪૬	૧૮૪૪૦	૩૫૭૨
૧૯૮૮	૬૨૪૦	૪૫૦૨	૧૫૫૮	૩૫૮૪	૧૪૫૮	૧૭૩૪૩	૫૪૮૨
૧૯૯૨	૬૮૦૩	૫૨૬૮	૨૦૨૭	૪૨૪૧	૧૩૩૩	૧૯૬૬૨	૫૬૫૭
૧૯૯૭	૬૭૪૯	૬૨૮૫	૨૧૫૮	૪૩૮૬	૧૩૯૩	૨૦૯૭૦	૭૨૩૧
૨૦૦૩	૭૪૨૪	૭૧૪૦	૨૦૬૨	૪૫૪૧	૧૬૮૦	૨૨૮૪૬	૮૧૫૩
૨૦૦૭	૭૯૭૬	૮૭૭૪	૨૦૦૨	૪૬૪૦	૪૦૩	૨૩૭૯૪	૧૩૩૭૩
૨૦૧૨	૮૯૮	૧૦૩૮૫	૧૭૦૮	૪૯૫૯	૩૫૪	૨૭૩૯૦	૧૫૦૦૬
૨૦૧૯	૯૬૩૪	૧૦૫૪૩	૧૭૮૭	૪૮૬૮	૧૩૪	૨૬૯૬૬	૨૧૭૭૩

સ્ત્રોત : -> livestock censuses, Department of animal husbandry dairying & fisheries, ministry of agriculture & farmers welfare gol.

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં ગુજરાતમાં પશુધનની સંખ્યા વર્ષ ૧૯૫૧ થી ૨૦૧૯ સુધીનું પ્રમાણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતમાં વર્ષ ૧૯૫૧માં કુલ પશુધનની સંખ્યા ૧૧૮૭૭ હજાર હતી. જે ૧૯૮૨ માં કુલ પશુધનની સંખ્યા ૧૮૪૪૦ હજાર હતી જે વધીને ૨૦૧૯માં કુલ પશુઓની સંખ્યા ૨૬૯૬૬ હજાર થઈ. ૧૯૫૧ અને ૨૦૧૯માં આજ સમયગાળા દરમિયાન અને અનુક્રમે ગાયની સંખ્યા ૫૩૪૫ હજાર અને ૯૬૩૪ હજાર, ભેંસ સંખ્યા ૨૫૧૪ હજાર અને ૧૦૫૪૩ હજાર, ઘેટાંનું પ્રમાણ ૧૪૭૪ હજાર અને ૧૭૮૭ હજાર, બકરાંનું પ્રમાણ ૨૩૨૬ હજાર અને ૪૮૬૮ હજાર તથા અન્ય પશુઓનું પ્રમાણ ૨૧૮ હજાર અને ૧૩૪ હજાર રહી હતી. કુલ પક્ષીઓની મરઘા બતકાનું પ્રમાણ વર્ષ ૧૯૫૧માં ૧૧૩૭ હજાર હતી. જે વધીને ૨૦૧૯ માં ૨૧૭૭૩ હજાર જેટલી થઈ.

ગુજરાતમાં વિવિધ પ્રજાતિ પ્રમાણે પશુધનના ઉપરોક્ત વધારાની તરાહમાં ગાયોનું પ્રમાણ ૨૦૦૩ સુધી સૌથી વધુ હતું. ત્યારબાદ ૨૦૦૩ પછી કુલ પશુધનમાં ભેંસોની સંખ્યામાં નોંધપાત્ર વધારો થયો હતો. આ ઉપરાંત સાથે સાથે બકરીની સંખ્યામાં પણ વધારો થયો છે. ઘેટાં અને અન્ય પશુઓ સ્થિર રહ્યું છે. કુલ પશુધનનાં પ્રમાણમાં સતત વધારો નોંધાયો હતો. અને પક્ષીઓના પ્રમાણમાં પણ ક્રમશઃ વધારો થઈ રહ્યો છે.

૧૧. સમાપન :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ભારતમાં પશુપાલનનું મહત્વ અને ભારતમાં પશુધનના સંખ્યાનો અભ્યાસ પશુધનમાંથી પ્રાપ્ત થતું દૂધ ઉત્પાદન અને દૈનિક દૂધની માથાદીઠ ઉપલબ્ધતા વિશે અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. તેમજ ગુજરાતમાં પશુધનના સંખ્યાનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. ખેતી સાથે પશુપાલન વ્યવસાય સંકળાયેલ છે. તેથી ખેડૂતો ખેતી સાથે પશુપાલન વ્યવસાય મોટા પ્રમાણમાં કરે છે. જેના લીધે ખેડૂતોના રોજિંદા ખર્ચ નીકળી જાય છે. તેમના બાળકોના ભણતરનો ખર્ચ નીકળી જાય છે. પશુપાલન સાથે સંકળાયેલ ડેરી ઉદ્યોગના વિકલ્પથી ગામડાઓનો વિકાસ થયો છે. તેના પરિણામે લોકોની આવકમાં નોંધપાત્ર વધારો થયો છે. તેથી ભારત સરકારે પણ પશુપાલન વ્યવસાયનું ગ્રામ્ય રોજગારી અને ગ્રામ્ય વિકાસ માટેનો મુખ્ય સ્ત્રોત ગણાવ્યો છે.

૧૨. સંદર્ભસૂચિ :

<https://www.nddb.coop/information/stats>

->પટેલ, બી. એમ. તથા રાદડિયા, એન. એચ. પશુઆહાર (પ્રાયોગિક). અમદાવાદ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.

->દેસાઈ, એમ. એમ. (૧૯૭૪), અર્થશાસ્ત્ર અને પશુ-બજાર વ્યવસ્થા. અમદાવાદ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ.

->શુક્લ, ક. છ. (૧૯૭૨). વ્યવહારુ ગોપલાન. અમદાવાદ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.

->જોષી, સી. એચ. (૧૯૭૪). ડેરી વિજ્ઞાન. અમદાવાદ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.

-> પરમાર, એમ. પી. (૨૦૨૦). ભારતનો ડેરી ઉદ્યોગ. An international multidisciplinary research E - journal. Volume - 5. Issue - 5. ISSN : 2454 8596.

-> સાગઠીયા રાજન એમ. (૨૦૧૭) સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના પશુપાલનનો અર્થશાસ્ત્રીય અભ્યાસ મહાશોધ નિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટ.

-> livestock censuses, Department of animal husbandry dairying & fisheries, ministry of agriculture & farmers welfare gol.

‘Amul: The Taste of India’- A Study on Consumer Buying Behaviour Towards Amul Products with Special Reference to Junagadh City

Sanketkumar Vachhani¹ and Dr. Dinesh R. Chavda²

PG Student¹ and Assistant Professor¹

Department of Commerce and Management

Bhakta Kavi Narsinh Mehta University-Junagadh

❖ ABSTRACT

This article looks at consumer purchasing patterns for Amul dairy products in Junagadh city. Data collection utilised a practical sample approach tool. 106 consumers were included in the sample size calculation. A questionnaire is used to collect the data. Positive buying behaviour indicates that consumers are engaging in high levels of buying behaviour. To raise the company's sales as much as possible, the product's promotion techniques might be improved. Therefore, the project's conclusion is that consumers' purchasing habits are good.

❖ **KEYWORDS:** *Dairy, Products, Preferences, Company, Farmer*

❖ INTRODUCTION

1. Consumer Buying Behaviour Concept:

The goal of marketing is to fulfil the needs and desires of the target consumer. The study of consumer behaviour focuses on how people, groups, and organisations choose, acquire, use, and discard the products, services, concepts, or experiences that will best meet their requirements and satisfy their aspirations. It is not easy to understand consumer behaviour and to know a customer because a customer could say one thing and do another. Because consumer behaviour is so complicated and dynamic and is always changing, management needs to adapt or risk losing market share.

2. Consumer Behaviour:

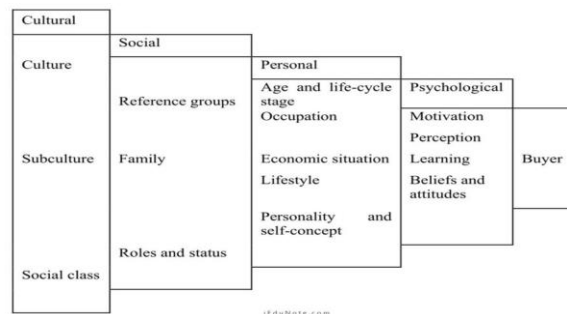
Consumer behaviour is the study of how consumers, as individuals, groups of consumers, and organisations, choose, purchase, use, and dispose of goods and services to fulfil their needs and desires.

3. Factors Influencing Consumer Behaviour:

Internal needs, reasons, perceptions, and attitudes, as well as external influences from the family, social group, culture, economy, and business, are all factors that affect consumer behaviour.

4. Consumer Buying Process:

Let's examine the purchasing procedure used by the customer to fulfil its needs and desires. The purchase process for customers involves a number of steps. The steps that go into a customer's purchase can be illustrated as follows:

Sources: www.iedunote.com

4.1 Recognition of Need

4.2 Information Search

4.3 Evaluation of Alternatives

4.4 Purchase Decision

4.5 Post-Purchase Evaluation

5. Industrial Profile:

Amul: The Taste of India

POINTS	INFORMATION
Trade name	Amul Coop
Type	Cooperative
Industry	Dairy
Founded	14 December 1946
Founder	Tribhuvandas Patel
Headquarters	Anand, Gujarat
Area served	Worldwide
Key people	Jayen Mehta (M.D.)
Products	Milk Products
Revenue	US\$ 6.5 Billion (2022)
Owner	Dairy Producers of Gujarat
Divisions	1.Banas Dairy 2.Dudhsagar Dairy
Slogan	The Taste of India
Website	www.amul.com

Sources: www.wikipedia.org

❖ AMUL – HISTORY AND THE WHITE REVOLUTION:

Here is a brief history of Amul and how it influenced the White Revolution. In response to the exploitation of local milk farmers by the dealers and agents of the dominant dairy of the time, the Polson dairy, the Amul cooperative was established on December 19, 1946. The cost of milk was chosen at random. The government had granted Polson monopolistic rights to get milk from dairy farmers in Kaira and deliver it to Mumbai.

The farmers of Kaira were incensed by this treatment, so they went to Sardar Vallabhbhai Patel with the help of their leader, Tribhuvandas K. Patel. Instead of relying on Polson, Sardar Patel urged them to form the Kaira District Co-usable Milk Producers' Union (KDCMPUL) to supply milk directly to the Bombay Milk Scheme. He dispatched Morarji Desai to resolve the problems the farmers were having. Every community was given a cooperative.

KDCMPUL had started pasteurising milk for the "Bombay Milk Scheme" by June 1948. Amul celebrated its 25th anniversary in 1973 with Morarji Desai, Maniben Patel, and Verghese Kurien under the direction of Tribhuvandas Patel.

In addition, Dr. Verghese Kurien founded and oversaw the cooperative alongside H.M. Dalaya. The first modern dairy of the cooperative was established at Anand (Gujarat) as a result of Dalaya's invention, which involved creating skimmed milk powder from buffalo milk for the first time ever and then manufacturing it on a commercial scale with Kurien's assistance. It faced off against numerous well-known market players.

The success at the cooperative's dairy quickly spread throughout Anand's Gujarati neighbourhood.

The Indian White Revolution was underway in 1970. The Gujarat Co-operative Milk Marketing Federation Ltd. (GCMMF), the top marketing organisation for these district cooperatives, was established in 1973 with the goal of combining forces, growing the market, and reducing costs associated with advertising and internal competition. Amul was donated to GCMMF by The Kaira Union, which had been associated with the term since 1955.

Since that time, GCMMF has grown to be India's top food product marketing organisation. It is Gujarat's top organisation for dairy cooperatives. The exclusive marketing of goods sold under the "Amul" and "Sagar" brands is the sole responsibility of GCMMF.

Dairy cooperatives in Gujarat have built an economic network that connects more than 3.1 million locally produced milk products with millions of Indian consumers during the previous 55 years.

On September 30, 2018, Amul's chocolate factory in Mogar, Anand, close to corporate headquarters, was officially opened by Prime Minister Narendra Modi.

❖ LITERATURE REVIEW

(Harikumar Pallathadka, Laxmi Kirana Pallathadka, Shoraisam Kiranbala Devi, and Shoraisam Kiran Singh, 2022) This study aims to find reasons for the success story of Amul through customers' opinions. The objective of the study is to identify the reasons behind the success story of Amul and to know customers' opinions on the success of Amul. The total sample size of the study is 119 consumers of Amul products. The statistical tools and techniques used in the study are mean and t-test. The findings of the study reveal that the value-for-money products Amul produces and distributes to retailers and dealers are among the most critical factors contributing to the company's position.

(Shukla & Sanjay, 2015) The purpose of the study was a comparative analysis of Mother and Amul dairy products. The objective of the study is to determine consumer preferences for Mother & Amul dairy products with the help of some parameters (quality, taste, price, packing style, etc.). And identify various factors that motivate people to use Mother & Amul dairy products. Also discover the main reason for customers shifting from Mother Dairy to Amul Dairy products. The total sample size of the study is 125. 50 retailers and 75 consumers of Mother and Amul dairy products. The statistical tool used in the study is percentage analysis with simple random techniques. The findings of the study conclude that Mother and Amul Dairy are easily available in various parts of Delhi and NCR, and Amul is using more advertising measures than Mother Dairy.

(T. Dhanalakshmi & K. Kohila, 2018) this study aims to find brand equity for Amul in Sivakasi. The objective of the study is to analyse the socio-demographic profile of the respondents and examine the various dimensions like brand awareness, brand association, perceived quality, and brand loyalty. Of brand equity, to know the consumer preference product that's available under the AMUL brand. The total sample size of the study is 100 consumers of Amul products. The statistical tools and techniques used for this study are percentage analysis, chart analysis, table analysis, and the chi-square test. The findings of the

study reveal that brand equity is the result of customers' responses to their knowledge of a specific brand. Many contend that an organisation's most important asset is its brand equity.

(Ashish Kumar Isher, Sudhakar Dwivedi, & Rajiv Sharma, 2017) The purpose of the study is to examine retailers' satisfaction with the distribution channel of Amul products in Jammu. The objective of the study is to examine and see the retailer satisfaction with the disturbance channel of Amul products like milk, butter, ghee, chocolate, ice cream etc. The sample size of the study is 50. The statistical tool used for this study is percentage analysis. The findings of the study reveal that there were two distribution channels of AMUL products in Jammu identified, viz. (I) Company → C/F → Distributer → Retailer → Consumer, and (II) Company → C/F → AMUL Retail outlet → Consumer.

(Dr. R. Mayilsamy, Mr. Balamurugan.R, 2021) The study's aim is to assess customer satisfaction with Amul ice cream, specifically in the city of Coimbatore. The study's primary goal is to determine how satisfied customers are with Amul Ice Cream's goods. Additionally, to examine the variables that lead customers to buy Amul Ice Cream and to investigate the customers' satisfaction with product quality, price, availability, and taste the study used a 120-person sample size. Simple percentage analysis and the Likert scale were the statistical methods employed in the investigation. The study's conclusion indicates that consumers are the crucial kings of the commercial world. A company that wins the customers' love relationships can operate successfully for all time.

❖ STATEMENT OF THE PROBLEM

In order to build consumer loyalty, marketers must focus on quality, freshness, odour, and taste. The dairy industry is rapidly expanding and prospering in India FMCG Goods. Marketers must understand the customer reaction to their own-brand milk and milk products because of their acceptance, accessibility, and affordability. It is always a greater problem for businesses to estimate the purchasing habits of consumers towards Amul products. The current study aims to pinpoint the numerous elements that influence customer purchasing patterns for Amul products.

❖ OBJECTIVES OF THE STUDY

To know the consumers attribute towards the Amul company's products in Junagadh city.

1. To research customer purchasing patterns for Amul products.

2. To determine the respondents' brand awareness, issues & challenges, and degree of happiness with their purchases of Amul products.
3. To learn what influences people's decisions to buy Amul products.
4. To determine the socioeconomic standing of customers who buy Amul products.

❖ RESEARCH METHODOLOGY

1. Method of Data Collection:

There are two types of data:

1.1 Primary data:

"Primary data is the data that the research has collected directly from the source". I used a questionnaire to gather primary data for this report in order to gather the relevant data.

1.2 Secondary data:

"Secondary data, whether internal or external, are the data that have already been gathered by others for proposals other than the solution to the current problem". Websites are used to collect secondary data.

2. Research Design:

"A research design is the overall operational framework of the project that stipulates what information is to be collected from which sources by what procedures," according to the definition of a research design.

I chose causal research as well as exploratory research to meet the goals of my project study.

2.1 Sample technique:

The data collection process used a practical sampling approach.

2.2 Sample size:

The sample size of this study is of 106 consumers.

2.3 Area of study:

The area of the research will be confined to Junagadh City.

2.4 Tools for Analysis:

Tools used for this study are percentage analysis and chi square.

2.4.1 Percentage analysis:

Percentage analysis refers to average of the one variable. It can be represented that number of respondents Response to be converted in the form of 100.

$$\text{Percentage} = \frac{\text{Number of responses}}{\text{Total respondents}}$$

2.4.2 Chi square:

Chi square test is most widely used non parametric test. This test was used to analyse the relationship or Association between categorical variables. This tow variable, one was dependent and another one was Independent.

$$X^2 = \sum (O - E)^2 / E$$

O = Observed frequency

E = Expected frequency

❖ IMPORTANCE OF THE STUDY

One of the significant goods that are consumed globally is an Amul product. The purchase habits of consumers play a significant role in marketing efforts. The results of this study are used to calculate different consumer perceptions of Amul goods. This reflects the product's level of purchase. The company can learn about the product's advantages and disadvantages. This will make it easier to understand each person's needs and desires in their day-to-day lives.

❖ ANALYSIS AND INTERPREATION

1. PERCENTAGE ANALYSIS:

1.1 Table showing consumers' awareness towards Amul Product.

S. No.	Factors	No. of respondents	Percentage
1.	Recently	02	1.86
2.	Couple of months	01	0.94
3.	About a year	09	8.50
4.	Couple of years	11	10.40
5.	Since childhood	83	78.30
Total	-	106	100

Source: Primary data

The above table shows 78.30% consumers have aware since childhood, 10.40% consumers have aware since couple of years, 8.50% consumers have aware about a year, 0.94% consumers have aware since couple of months and 1.85% consumers have aware Recently.

The survey reveals that most of the respondents aware since childhood towards Amul products.

1.2 Table showing consumers often buying preferences towards Amul products.

S. No.	Factors	No. of respondents	Percentage
1.	Daily	45	42.5
2.	Monthly	24	22.6
3.	Weekly	21	19.8
4.	Rarely	16	15.1
Total	-	106	100

Source: Primary data

The above table shows 42.5% consumers have often buying Daily, 22.6% consumers have often buying Monthly, 19.8% consumers have often buying Weekly, 15.1% consumers have often buying Rarely.

The survey reveals that most of the respondents often buying Amul products Daily.

1.3 Table showing the place of purchase of Amul products for daily use.

S. No.	Factors	No. of respondents	Percentage
1.	Retail shops	74	69.8
2.	Department store	12	11.3
3.	Petty shops	09	8.5
4.	Super market	08	7.5
5.	Online	03	2.9
Total	-	106	100

Source: Primary data

The above table shows 69.8% consumers purchase in Retail shops, 11.3% consumers purchase in Department store, 8.5% consumers purchase in Petty shops, 7.5% consumers purchase in Super market and 2.9% consumers purchase in Online.

The survey reveals that most of the respondents purchase Amul products in Retail shop for Daily use.

1.4 Table showing factors influencing the respondents to buy Amul products.

S. No.	Factors	No. of respondents	Percentage
1.	Quality	49	46.2
2.	Taste	23	21.7
3.	Freshness	14	13.2
4.	Brand name	14	13.2
5.	Quantity	03	2.83
6.	Price	02	1.89
7.	Packaging	01	0.98

Total	-	106	100
--------------	----------	------------	------------

Source: Primary data

The above table shows 46.2% consumers influenced by Quality, 21.7% consumers influenced by Taste, 13.2% consumers influenced by Freshness, 13.2% consumers influenced by Brand name, 2.83% consumers influenced by Quantity, 1.89% consumers influenced by Price and 0.98% consumers influenced by Packaging.

The survey reveals that most of them influenced by quality to purchase Amul products.

1.5 Table showing the respondents preferences of various Amul products.

S. No.	Factors	No. of respondents	Percentage
1.	Milk	58	54.7
2.	Ice-Cream	21	19.8
3.	Chocolate	08	7.5
4.	Cheese	07	6.6
5.	Ghee	06	5.66
6.	Butter	04	3.77
7.	Curd	02	1.97
Total	-	106	100

Source: Primary data

The above table shows 54.7% of them use Milk, 19.8% of them use Ice-Cream, 7.5% of them use Chocolate, 6.6% of them use Cheese, 5.66% of them use Ghee, 3.77% of them use Butter and 1.97% of them use Curd.

The survey reveals that most of them uses Amul milk very frequently.

2. CHI SQUARE:

2.1 Hypothesis of the study:

H₀ = There is no significant relationship between how consumers consume the product and which product often they are using.

H₁ = There is a significant relationship between how consumers consume the product and which product often they are using.

2.2 Hypothesis output:

Q.1: Which of the Amul products do you consume?

Q.2: What is the off take of the product you use?

2.3 Table showing observed frequency.

'Amul' products	Brand's Column Labels				Grand
Row Labels	Daily	Monthly	Rarely	Weekly	Total
Butter	1		1	2	4
Cheese	2	1	1	3	7
Chocolate	2	5	1		8
Curd	2				2
Ghee	1	3	1	1	6
Ice-cream	6	5	4	6	21
Milk	31	10	8	9	58
Grand Total	45	24	16	21	106

2.4 Table showing expected frequency.

'Amul' products	Brand's Column Labels				Grand
Row Labels	Daily	Monthly	Rarely	Weekly	Total
Butter	1.70	0.91	0.60	0.79	4
Cheese	2.97	1.58	1.06	1.39	7
Chocolate	3.40	1.81	1.21	1.58	8
Curd	0.85	0.45	0.30	0.40	2
Ghee	2.55	1.36	0.91	1.19	6
Ice-cream	8.92	4.75	3.17	4.16	21
Milk	24.62	13.13	8.75	11.49	58
Grand Total	45	24	16	21	106

2.5 Table showing result of Chi Square Test:

P Value = 0.30	
P Value < 0.05	Rejected H ₀
P Value > 0.05	Accepted H ₀
0.30 > 0.05	
H₀ Accepted	

2.6 Hypothesis Result:

1. The hypothesis is framed for customer satisfaction.
2. The value I've got in the chi square test is 0.30 which means it's a Null Hypothesis Accepted.
3. As per the value we have got in chi square test there is no significant relationship between how consumers consume the product and which product often they are using.

❖ FINDINGS

1. Male and female respondents make up 50% each.
2. 57.5% of the respondents belongs to 21- 25 years.
3. 50% of the respondents are UG Level.
4. 78.3% of the respondents are aware since childhood about Amul brand.
5. 42.5% of the respondents buy Amul product daily.
6. 35.8% of the respondents knows through Newspaper advertisement About Amul product.
7. 69.8% of the respondents buy Amul products in retail Shop for Daily use.
8. 46.2% of the person's reason for buying Amul product is Quality.
9. 54.7% of the respondents consume Amul milk very frequently.
10. 45.3% of the respondents spends 500 to 1000 amount to purchase Amul products in a month.

❖ LIMITATIONS OF THE STUDY

1. Respondents' data could be inaccurate.
2. The size of the study region and the length of the study are both large.
3. Customer responses can occasionally be unsatisfactory. If we consider the financial aspect, our costs as students may increase.

❖ SUGGESTIONS

1. It is obvious that the AMUL survey respondents care about quality. Therefore, if at all possible, AMUL should focus on the calibre of its output.
2. It is evident from the survey's evaluation that the respondents are mostly interested in the taste that AMUL goods offer. More than any other characteristic, AMUL needs to focus on the flavour of its products.
3. It states that the availability of AMUL Products is prioritised by the AMUL responders by more than 2/3 of the time. As a result, AMUL must supply its products in all of its target markets.
4. My research suggests that high-quality products should be manufactured, and that price is now a crucial consideration for the average person. Therefore, the organisation should focus on these two factors.

❖ CONCLUSION

According to a study done on Amul products, consumers consume more Amul products than they do other items. The purchase behaviour is strong, which indicates that consumers have a strong buying habit. It is possible to enhance the product's marketing tactics to boost sales for the business. Thus, the project's findings indicate that customer purchasing patterns are favourable and that the product has a good presence in Junagadh City.

❖ BIBLIOGRAPHY

1. JOURNALS:

“A Study of Consumer Buying Behaviour.” *Scribd*, Scribd, www.scribd.com/presentation/467035967/A-study-of-Consumer-Buying-Behavior. Accessed 20 Sept. 2023. s

Dr. R. Mayilsamy, Mr. Balamurugan.R. “A Study on Customers Satisfaction towards Amul Ice Cream with Special Reference to Coimbatore City by Dr. R. Mayilsamy, Mr. Balamurugan.R.” *EPRA International Journal of Environmental Economics, Commerce and Educational Management*, eprajournals.com/IJCM/article/5681. Accessed 17 Sept. 2023.

Eaton, Neil. “A Study of Consumers Perception toward Amul Dairy Products Dr. Anand Prakash Associate Professor of Commerce Go.” *PDF Free Download*, DocPlayer, 16 Dec. 2022, docplayer.net/amp/231355278-A-study-of-consumers-perception-toward-amul-dairy-products.html.

Isher, Ashish Kumar, et al. “Study of retailer's satisfaction towards distribution channel of Amul products in Jammu.” *Agro-Economist*, vol. 4, no. 1, 2017, p. 41, <https://doi.org/10.5958/2394-8159.2017.00008.1>.

Pallathadka, Harikumar, et al. “Reasons for the success story of Amul: An empirical study of customers' opinions.” *Integrated Journal for Research in Arts and Humanities*, vol. 2, no. 6, 2022, pp. 252–259, <https://doi.org/10.55544/ijrah.2.6.34>.

“Research Guides: Public Health Research Guide: Home.” *Home - Public Health Research Guide - Research Guides at Benedictine University Library*, researchguides.ben.edu/c.php?g=282050. Accessed 20 Sept. 2023.

Shukla, Sanjay. “A Comparative Analysis of Mother& Amul Dairy Products.” *SSRN*, 15 Feb. 2015, papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2563552.

Sileyew, Kassu Jilcha. “Research Design and Methodology.” *IntechOpen*, IntechOpen, 7 Aug. 2019, www.intechopen.com/chapters/68505.

T. Dhanalakshmi, K. Kohila, T. Dhanalakshmi. “Brand equity of Amul in Sivakasi.”
International Journal of Business Management & Research, vol. 8, no. 3, 2018,
pp. 1–10, <https://doi.org/10.24247/ijbmrjun20181>.

2. Websites:

- ✓ www.google.com
- ✓ www.amuldairy.com
- ✓ www.amul.com
- ✓ www.wikipedia.org

A CRITICAL ANALYSIS OF THE TELE-LAW CONCEPT AT THE COMMON SERVICE CENTRE SCHEME IN INDIA

Mr. S.B.Seshadri, Assistant Professor, School of Law, SVKM's Narsee Monjee Institute of Management Studies (NMIMS) Deemed-to-be-University, Chandigarh

Dr. M.I. Singh, Principal, School Of Commerce, North Eastern Regional Institute of Management, Guwahati.

Abstract

Good governance aims to make government services and benefits available to all residents quickly and without obstacles. Approved in September 2006, the Common Service Center Scheme (CSC) is a crucial element of the National e-Government Plan. In rural India, CSCs are more than just places to get services. They are positioned as change agents by encouraging rural business and enhancing rural capacities and livelihoods. They facilitate community engagement and group efforts to bring about social change using a bottom-up strategy with a critical eye toward the rural residents. In collaboration with the Department of Justice, the CSC's role in the tele-law concept also assisted legal services authorities at the national, state, district, and taluk levels in providing free legal aid nationwide to facilitate justice at the doorstep. Free Legal advice to persons eligible under section 12 of the Legal Services Authorities Act, 1987. Others can avail legal advice on payment of Rs 30 only. It is available in 51434 CSCs in 633 districts, including 118 Aspirational districts covering 34 States/UTs. Legal advice was provided to 12.31 lakh beneficiaries, which included 3.81 lakh females, 3.25 lakh SCs, and 2.45 lakh STs. Common service centres providing tele-law services are branded 'Kanooni Salah Shayak Kendra'. This research paper critically analyses the relevance of legal assistance to citizens and the government's initiative to reach the rural population with free legal aid mechanisms.

Keywords: Common service centre, Tele-Law, free legal aid

Introduction

Good governance aims to make government services and benefits available to all residents quickly and without obstacles. Approved in September 2006, the Common Service Center Scheme (CSC) is a crucial element of the National e-Government Plan. Additionally, the National e-Government Plan's Integrated Mission Mode Projects have authorised it as a project. According to the Ministry of Electronics and Information Technology (MeitY),

Government of India, e-government was emphasised as a maximising instrument for effective governance on the specialised website Digital India. Without the assistance of information and communications technology, it is humanly impossible to implement this admirable concept in a country with as massive a population as India (ICT). Information and communication technology, or ICT, is a broad phrase that emphasises the role of unified communications and the integration of computers, telecommunications (wireless and phone lines), enterprise software, middleware, storage, and audio-visual devices.

In rural India, CSCs are more than just places to get services. They are positioned as change agents by encouraging rural business and enhancing rural capacities and livelihoods. They facilitate community engagement and group efforts to bring about social change using a bottom-up strategy with a critical eye toward the rural residents. They form a crucial strategic pillar of the Digital India initiative. They serve as the entry points for a range of electronic services that are provided to Indian communities, promoting a society that is both economically and digitally inclusive. The Public-Private Partnership framework is utilised to implement the Scheme, emphasising market mechanisms and rural entrepreneurship.

CSC's role in the Tele-Law concept

Department of Justice has partnered with NALSA and CSC e-Governance Service India Limited for mainstreaming legal aid to marginalised communities through the Common Services Center (CSC).

Tele-law means the use of communications and information technology for the delivery of legal information and advice. This e-interaction between lawyers and people would be through the video-conferencing infrastructure available at the CSCs. The concept of Tele-Law is to facilitate the delivery of legal advice through a panel of lawyers stationed at the front office of Legal Services Authorities and CSC. The project seeks to connect citizens with panel lawyers through video conferencing/telephone facilities by the village-level entrepreneur identified in the 2,50,000-gram panchayat.

Under its Tele-Law: Reaching the Unreached, the Department of Justice, India, launched a ground-breaking idea for citizen participation called Jan Bhagidari. This law aims to digitally empower people to seek pre-litigation advice for the legitimate claim of their entitlements and for prompt resolution of their difficulties. The Department of Justice additionally assisted legal services authorities at the national, state, district, and taluk levels to

provide free legal aid nationwide to facilitate justice at the doorstep. The main objective of the Tele-Law is to provide connectivity to the needy and disadvantaged with panel lawyers via video conferencing and telephone facilities to seek legal advice and consultation. Free Legal advice to persons eligible under section 12 of the Legal Services Authorities Act, 1987. Others can avail legal advice on payment of Rs 30 only. It is available in 51434 CSCs in 633 districts, including 118 Aspirational districts covering 34 States/UTs. Legal advice was provided to 12.31 lakh beneficiaries, which included 3.81 lakh females, 3.25 lakh SCs, and 2.45 lakh STs. Common service centres providing tele-law service are branded 'Kanooni Salah Shayak Kendra' (Total Outcome Report, 2021, Department of Justice).

Based on the comprehensive response garnered in the pilot states and the urgency for the common man to receive legal advice as a first step towards access to justice, Tele-Law is one of the key programmes of the Department of Justice that has also been flagged as a part of 100 days programme of the newly constituted Government of India. In continuation, it is now aimed to expand the Tele-Law programme to the 112 Aspirational Districts across 27 states that are earmarked as pockets of under-development. These 112 Districts have been described as Aspirational rather than backward, so they are viewed as islands of hope and opportunity rather than areas of distress and hopelessness. The Aspirational Districts programme are being measured on the indices of education, health and nutrition, agriculture and water resources, financial inclusion, basic infrastructure and skills.

Aspiring to fulfil the Government commitment of Sabka Saath, Sabka Vikaash, and Sabka Vishwas, there is a need to amalgamate "Sabka Nyaya" as a fourth pillar to empowerment and development in the country. The Department of Justice could act as a force multiplier on the desired outcomes in these Aspirational districts. Working towards strengthening free legal aid in India, the Tele-Law programme would cover 21,502 CSCs in 112 Aspirational Districts across 27 States in cooperation with the National Legal Service Authority (NALSA), State / District Legal Service Authority and CSC e-Governance Service Limited. To ensure that this service is effectively used, 21,502, Tele-Law Para legal volunteers from within the communities would be engaged to act as a bridge to connect the beneficiary with the Panel Lawyer(<https://www.tele-law.in>).

Tele-Law scheme is an effort to make legal aid accessible to marginalised communities and citizens residing in rural and urban areas. The scheme envisages using communications and information technology to deliver legal information and advice. This is a medium of e-

interaction between lawyers and citizens through videoconferencing or telephone/phone mode. The service seeks to provide legal assistance to citizens at their doorsteps through the infrastructure of Common Services Centres (CSC) present at rural locations and the use of a citizen mobile app where common citizens can register their cases and seek advice from Panel Lawyers through citizen mobile app (Tele-Law Mobile app) available at google play store and apple app store (Tele-Law Monthly Progress Report, November 2023).

Free Legal Aid in India

Even though some issues cannot be fully resolved, our laws and constitutions offer free legal aid to the less fortunate and needy members of society who lack the resources to obtain legal representation. Legal aid is the term for this pro bono legal assistance. In particular, the state shall provide free legal aid through appropriate legislation or schemes or in any other way to ensure that the constitutional pledge is fulfilled in letter and spirit and that equal justice is made available to the poor and marginalised society. This is stated in Article 39-A of the Indian Constitution. To guarantee that no citizen's ability to obtain justice is restricted due to their financial situation or other disabilities, legislation has been passed to establish legal service authorities. These authorities will be tasked with organising Lok Adalats to ensure that the legal system operates in a way that promotes justice for all.

Legal Aid, as defined by the Cambridge Advanced Learners Dictionary, is a system that offers those who are unable to pay for it free legal advice and practical assistance with legal concerns. In the Government of Gujarat, Report of the Legal Aid Committee, 1971, the term "legal aid" was also defined as follows: "In its most basic sense, legal aid refers to the support that society extends to its less fortunate members as they work to defend the rights and liberties that the laws have bestowed upon them."

Under the Legal Aid Committee established in 1971, Justice P.N. Bhagwati initially created the legal aid programme. Justice P.N. Bhagwati defines legal aid as "establishing a social arrangement in the community so that the legal system is easily accessible and not inaccessible to those who must use it to enforce the rights granted to them by law." Pollock defines legal aid as a tool that the impoverished can use to obtain justice that they would otherwise be denied and enforce their human rights.

In the cases of Janardhan Reddy v. State of Hyderabad and Tara Singh v. State of Punjab, the court held that the right to counsel was a privilege granted to the accused and that

it was his responsibility to request legal representation if he so desired or to have his family members do so on his behalf. The court's interpretation of these statutory provisions was extremely narrow. The Magistrate's only responsibility is to provide him with the appropriate opportunity (to do so). Even in capital punishment cases, the early Supreme Court sounded persistent when it said that it cannot be put down in every capital case where the accused is unrepresented, the trial is vitiated. Thus, it can be seen that India, having just gained its independence, was unclear regarding the scope of its legal aid programme. Though the Courts reversed their former position and acknowledged legal aid as a fundamental right under Article 21, the extent and reach of the right were unclear until recently.

In *Sunil Batra v. Delhi Administration*, the court determined that a prisoner would be eligible for legal help in two situations: first, to contest the prison authorities' decision in court, and second, to seek justice from them. Therefore, the need for legal assistance arose not only in court cases but also in administrative proceedings before the jail administration.

In *Hussainara Khatoon v. State of Bihar*, the court reaffirmed this point, stating that providing legal services to a prisoner seeking release through the court's process is a necessary component of a reasonable, fair, and just procedure. An integral part of any reasonable, equitable, and just process is providing free legal services to the underprivileged and destitute. The court construed Article 21 in light of Article 39-A and invoked Article 39-A, which guarantees free legal assistance. The court maintained the impoverished accused parties' entitlement to free legal representation—not in the liberal sense of Article 22(1) and its broader amplitude, but rather in the peremptory sense of Article 21 confined to the prison situation.

As of March 2023, the number of Advocates/Lawyers in India is estimated to be over 1.5 million (15 Lakh). However, it is essential to note that this number constantly changes as new lawyers are added to the profession and some lawyers retire or leave. While speaking at the NALSA's First Regional Conference for the year 2023 titled 'Northern Regional Conference on Enhancing Access to Justice' organised by the Uttar Pradesh State Legal Services Authority at Varanasi, Justice Sanjiv Khanna said that despite the country's per capita lawyer ratio being far better than most other countries in the world, it faces a crisis in resolving legal issues.

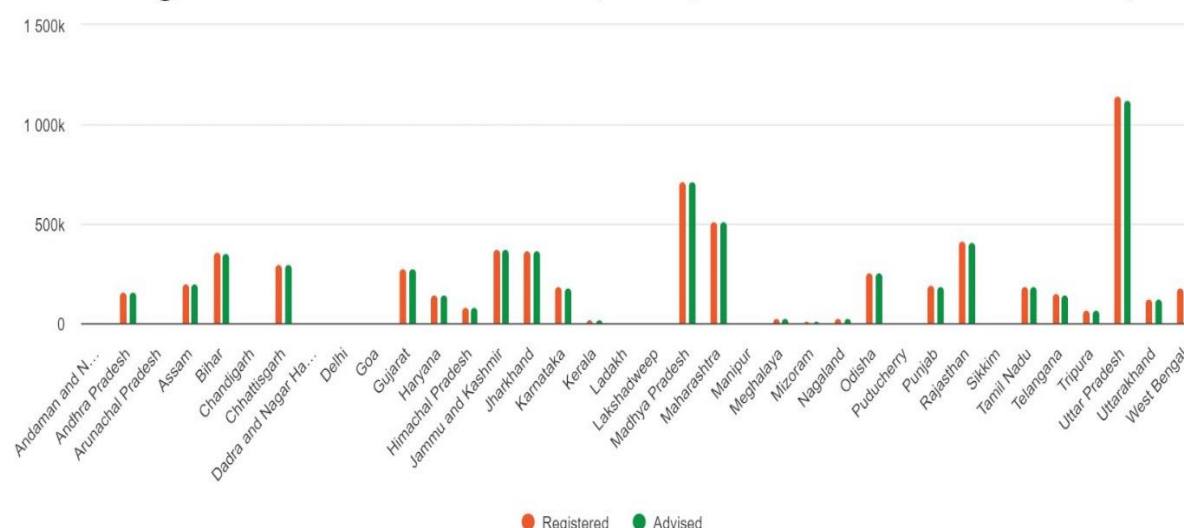
Analysis and Interpretation

Expansion of Tele-Law in Uttar Pradesh and Bihar After the successful implementation of tele-law services in the northeast states and Jammu & Kashmir, the project was launched in Lucknow, Uttar Pradesh, on 10th December 2019. The project covered 1000 CSCs from Bihar (i.e., 500) and Uttar Pradesh (i.e., 500). Under the project, the panel lawyers and PLVs for UP and Bihar were made available via NALSA.

1. A total of 774 Panel Lawyers were identified and onboarded by CSC SPV and NALSA in partnership with the Department of Justice.
2. Out of 774, 21 panel lawyers are from NALSA in Uttar Pradesh, Delhi, and Bihar.
3. Out of the total 774-panel lawyers, 40% per cent, i.e., 312-panel lawyers, are female and 60% per cent, i.e., 462-panel lawyers, are male.
4. Out of CSC's identified 753-panel lawyers, 537 are engaged Full-time, 214 are engaged Part-time, and 2 Panel lawyers are working on a Transactional basis.

Figure 1: Total Cases registered and Advice enabled.

Case Registered/Advice Enabled (Last Updated on 31st December 2023)

Source <https://www.tele-law.in>, accessed 11.01.2024.

As per Figure 1, the leading states in India wherein the legal cases were registered and advice enabled as of 31.12.2023 are Uttar Pradesh, Madhya Pradesh, and Maharashtra. The cases enabled compared to those registered are proportionately equal in all the states. Only Uttar

Pradesh had reached more than 1000K, and another Madhya Pradesh, Maharashtra are around 500k and below 1000k.

As per the Tele-Law official web portal, the total registered cases are 68,61,898; advice enabled 67,30,876 and unattended cases are 131,022. That means 98% of cases are successfully advice-enabled.

Details of cases registered and advice enablement.

For November 2023, 3,90,078 cases were registered. Of the total cases registered, 3,88,853 were registered through CSC, and the remaining 1225 cases were registered directly by citizens through the Tele-Law Mobile app. 3,63,636 cases received pre-litigation legal advice. Out of the total advice enabled, 3,62,409 cases received advice through CSC, and the remaining 1227 received advice enablement through the citizen mobile app.

Figure 2: Category of cases resolved

Case Category resolved for the month of November 2023:

Sr. No.	Category	Female	Male	Total	General	OBC	SC	ST	Total
1	Accidental compensation Case	0	0	0	0	0	0	0	0
2	Child Labour/ Bonded Labour, Right to Education.	7172	11055	18227	4076	6158	6066	1927	18227
3	Civil Suit	0	0	0	0	0	0	0	0
4	Consumer dispute	0	0	0	0	0	0	0	0
5	Corporate matter	0	0	0	0	0	0	0	0
6	Criminal Matters- Arrest, F.I.R, Bail.	4011	4917	8928	1891	2913	3297	827	8928
7	Delay or rejection in providing basic services matters	0	0	0	0	0	0	0	0
8	Dowry, Family dispute, Talak, Protection of Women Against Domestic Violence.	8728	15190	23918	7468	6023	7756	2671	23918
9	Equal Pay for Equal Work, Minimum wages.	2432	3873	6305	1761	2064	1980	500	6305

10	Family, matrimonial, succession matters	0	0	0	0	0	0	0	0
11	Land Disputes, Tenancy and Lease, Property and Inheritance rights.	7804	14954	22758	6717	6743	6962	2336	22758
12	Maternity Benefits, Medical termination of Pregnancy, Prevention of misuse of Pre- and Post Natal.	3508	5339	8847	3844	2228	2125	650	8847
13	Negligence matters	0	0	0	0	0	0	0	0
14	Prevention of Atrocities Against Scheduled Caste and Scheduled Tribes.	1802	2543	4345	1323	1597	966	459	4345
15	Prohibition of Child Marriage.	4208	6232	10440	2822	3388	3162	1068	10440
16	Property dispute	0	0	0	0	0	0	0	0
17	Protection of Children from Sexual Offences.	688	1495	2183	849	604	549	181	2183
18	RTI	0	0	0	0	0	0	0	0
19	Service matter	0	0	0	0	0	0	0	0
20	Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention & Prohibition).	1430	1705	3135	761	1067	1042	265	3135
21	Tenancy and lease related matter	0	0	0	0	0	0	0	0
22	Women, Children and Senior Citizens Maintenance.	5306	4150	9456	2354	3521	2886	695	9456
23	Words, acts, gestures intended to insult the modesty of women, indecent representation of women.	399	632	1031	243	440	250	98	1031
24	*Others(Scholarship, Aadhar card, bank loan, Incorrect Name, D-voters, Cheque Bounce, Electricity matter, PAN card, Labour matter)*	94779	149284	244063	55120	95383	71076	22484	244063
	Total	142267	221369	363636	89229	132129	108117	34161	363636

Source: Tele-Law Monthly Progress report, November 2023, accessed on 10.01.2024 (https://d3fp5tyfm1gdbn.cloudfront.net/2023/Dec/07/1701933274_MPR%20-%20November%202023.pdf)

As per figure 2, Others legal in sr.no 24 is highest with 244063 and dowry/ other family disputes with 23918, followed by land disputes 22758.

Conclusion

The Tele-Law project envisages connecting rural citizens with lawyers at CSCs through video conferencing facilities stationed at identified Gram Panchayat (GP) through 2,50,000 CSCs across India. Panel Layers stationed at various locations provide pre-litigation advice to the applicants whose cases are registered under the Tele-Law. For better and smoother functioning of the project, State coordinators are appointed and are attached to every state / UT. The function of the coordinators' is to roll out and monitor the project's progress in the States/UTs. The State Coordinators conduct training for new VLEs as well as follow-up sessions through video conferencing and field visits to make the VLE aware of Tele-Law service and the various activities and tasks they need to conduct in the coming days for making the community members aware of the service provided by the Tele-Law service. The Tele-law will generate a lot of work along with service opportunities for CSCs and encourage the rural masses to avail themselves of free legal aid at their doorsteps.

REFERENCES

<https://www.legalserviceindia.com/legal/article-5580-legal-aid-in-india.html>

<https://www.livelaw.in/top-stories/indias-per-capita-lawyer-ratio-is-better-than-most-countries-but-legal-aid-unavailable-to-many-justice-sanjiv-khanna-219614?infinitemscroll=1>

<https://www.tele-law.in/tele-law-in-aspirational-districts.html>

<https://www.tele-law.in/>

https://d3fp5tyfm1gdbn.cloudfront.net/2023/Dec/07/1701933274_MPR%20-%20November%202023.pdf

<https://digitalseva.csc.gov.in/>

<https://register.csc.gov.in/>

Introductory Guide to the Common European Framework of Reference (CEFR) For English Language Teachers

Martik Prajapati
Research Scholar
Gokul Global University, Sidhpur.

Abstract:

The **Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment**, abbreviated in English as **CEFR** or **CEF** or **CEFRL**, is a guideline used to describe achievements of learners of foreign languages across Europe and, increasingly, in other countries. The CEFR is also intended to make it easier for educational institutions and employers to evaluate the language qualifications of candidates for education admission or employment. Its main aim is to provide a method of learning, teaching, and assessing that applies to all languages in Europe.

The Common European Framework of Reference (CEFR) guidelines describe language proficiency of learners on a scale of 6 levels. While the description of CEFR guidelines is generic across languages, the development of automated proficiency classification systems for different languages follows different approaches.

Key Words:- Language Learning, Teaching, Assessment, CEFR .

INTRODUCTION:

First published in 2001, the CEFR was developed to facilitate critical reflection on the various dimensions of language education – curricula, syllabuses, textbooks and examinations – and to promote common understanding across the education systems of Council of Europe member states.

The CEFR's **non-language-specific descriptive scheme** has two complementary dimensions: (1) the communicative tasks that the language user/learner may need to perform; and (2) the competences on which successful task performance depend. Both dimensions include illustrative scales that use “can do” statements to describe proficiency at six levels: A1 and A2 (basic user), B1 and B2 (independent user), C1 and C2 (proficient user).

In keeping with the Council of Europe's concern for the rights and responsibilities of the individual citizen, the CEFR views **the language user/learner as a social agent**: a member of society who has tasks (not exclusively language-related) to perform in a given set of circumstances, in a specific environment and within a particular field of action.

Published by the Council of Europe in 2020, the definitive version of the **CEFR Companion Volume** updates and extends the illustrative descriptors. It adds new descriptors to the 2001 scales; introduces a handful of new scales and a new pre-A1 level; adds scales for plurilingual and pluricultural competences; offers an extended definition of mediation for which it provides 24 illustrative scales; replaces the 2001 phonology scale by three new scales; and formulates descriptors so that they are gender-neutral and modality-inclusive (and thus refer to signed as well as spoken languages).

Literature Review

Writer, Language expert, teachers & researchers have studied English Proficiency on various practical purpose such as developing syllabus, creating tests/exams , marking exams ,evaluating language learning ,designing course, developing learning materials describing language policies, self assessment, teacher training programmes. The survey was carried out among council of Europe member states on the use of the CEFR in teachers education, they reform of foreign language curricula and the development of teaching materials but here there is still remain much of work on this topic however present thesis will aim to develop vocabulary and improve accuracy in grammar, to produce word with right accent, improve LSEW skills, Enhance professionalism at work, to conduct interview and observation. More teachers and learners move towards specific levels and specific goals of those levels.

What is the council of Europe?

The Council of Europe was founded in 1949 to promote and defend human rights, democracy and the rule of law; its headquarters are in Strasbourg, France. Today it comprises 46 member states stretching from Iceland in the west to Azerbaijan in the east. (The Council of Europe should not be confused with the European Council, which is the committee of heads of state and government of the European Union. All member states of the European Union are also members of the Council of Europe.)

The Council of Europe's **key instruments** are: The European Convention on Human Rights (1950), The European Cultural Convention (1954) and The European Social Charter (1961, revised version 1996).

What the CEFR is and what it is not....

The CEFR is a framework, published by the Council of Europe In 2001, which describes language learners' ability in terms of Speaking, reading, listening and writing at six reference levels.

These six levels are named as follows:

C2	Mastery	Proficient user
C1	Effective Operational Proficiency	
B2	Vantage	Independent user
B1	Threshold	
A2	Waystage	
A1	Breakthrough	Basic user

As well as these common reference levels, the CEFR provides a Descriptive Scheme of definitions, categories and examples that language professionals can use to better understand and communicate their aims and objectives. The examples given are called 'illustrative descriptors' and these are presented as a series of scales with Can Do statements from levels A1 to C2. These scales can be used as a tool for comparing levels of ability amongst learners of foreign languages and also offer 'a means to map the progresses of learners.

The scales in the CEFR are not exhaustive. They cannot cover every possible context of language use and do not attempt to do so. Whilst they have been empirically validated, some

of them still have significant gaps, e.g. at the lowest level (A1) and at the top of the scale (the C levels). Certain contexts are less well elaborated, e.g. young learners.

The CEFR is not an international standard or seal of approval. Most test providers, textbook writers and curriculum designers now claim links to the CEFR. However, the quality of the claims can vary (as can the quality of the tests, textbooks and curricula themselves). There is no single 'best' method of carrying out an alignment study or accounting for claims which are made. What is required is a reasoned explanation backed up by supporting evidence.

The CEFR is not language or context specific. It does not attempt to list specific language features (grammatical rules, vocabulary, etc.) and cannot be used as a curriculum or checklist of learning points. Users need to adapt its use to fit the language they are working with and their specific context.

One of the most important ways of adapting the CEFR is the production of language-specific Reference Level Descriptions. These are frameworks for specific languages where the levels and descriptors in the CEFR have been mapped against the actual linguistic material (i.e. grammar, words) needed to implement the stated competences. Reference Level Descriptions are already available for several languages

A brief history of the CEFR

The CEFR is the result of developments in language education that date back to the 1970s and beyond, and its publication in 2001 was the direct outcome of several discussions, meetings and consultation processes which had taken place over the previous 10 years.

The development of the CEFR coincided with fundamental changes in language teaching, with the move away from the grammar-translation method to the functional/notional approach and the communicative approach. The CEFR reflects these later approaches.

The CEFR is also the result of a need for a common international framework for language learning which would facilitate co-operation among educational institutions in different countries, particularly within Europe. It was also hoped that it would provide a sound basis for the mutual recognition of language qualifications and help learners, teachers, course

designers, examining bodies and educational administrators to situate their own efforts within a wider frame of reference.

The years since the publication of the CEFR have seen the emergence of several CEFR-related projects and the development of a ‘toolkit’ for working with the CEFR. The concept of developing Reference Level Descriptions for national and regional languages has also been widely adopted. These developments and their associated outcomes will continue into the future, adding to the evolution of the Framework. In this way the CEFR is able to remain relevant and accommodate new

Innovations in teaching and learning.

Why do we need the CEFR?

Even among teachers of the same language in similar contexts there can be a lot of variety in what is meant by terms like ‘beginner’, ‘intermediate’ or ‘advanced’. This variability increases significantly across different languages, in different countries, with different age ranges of learners, etc. The CEFR makes it easier for all of us to talk about language levels reliably and with shared understanding.

Is it just about levels?

The CEFR has been very significant in language learning and teaching because its impact goes beyond merely describing learner levels. It has underpinned a particular approach to language learning as the one most commonly recommended or expected in language teaching today. This approach is based on the notion of communicative proficiency – the increasing ability to communicate and operate effectively in the target language. The descriptions of levels are skills-based and take the form of Can Do statements, as in the examples below. These descriptions of ability focus on communicative purpose and make for a very practical approach, which looks at what people can do – rather than on specific linguistic knowledge.

How to read the CEFR

The CEFR has nine chapters, plus a useful introductory section called ‘Notes for the User’. The key chapters for most readers will be Chapters 2 to 5. Chapter 2 explains the approach the CEFR adopts and lays out a descriptive scheme that is then followed in Chapters 4 and 5

to give a more detailed explanation of these parameters. Chapter 3 introduces the common reference levels.

Chapters 6 to 9 of the CEFR focus on various aspects of learning, teaching and assessment; for example, Chapter 7 is about ‘Tasks and their role in language teaching’. Each chapter explains concepts to the reader and gives a structure around which to ask and answer questions relevant to the reader’s contexts. The CEFR states that the aim is ‘not to prescribe or even recommend a particular method, but to present options’.

What is it used for?

- The CEFR is used for many different practical purposes:
- Developing Syllabuses
- Creating tests/exams
- Marking exams
- Evaluating language learning needs
- Designing Courses
- Developing learning materials
- Describing language policies
- Continuous/self-assessment
- Teacher training programmes

Progressing through the CEFR levels

The CEFR helps us understand the different levels of language proficiency. It also helps us understand how learners progress through the levels

Cambridge English Language Assessment estimates that learners typically take the following guided learning hours to progress between levels. ‘Guided learning hours’ means time in lessons as well as tasks you set them to do. You will notice that it takes longer to progress a level as learners move up the scale. Of course, learners will vary in how long they take depending on many factors.

CEFR LEVELS	Guided Learning Hours
C2	Approximately 1000 to 1200
C1	Approximately 700 to 800
B2	Approximately 500 to 600
B1	Approximately 350 to 400
A2	Approximately 180 to 200
A1	Approximately 90 to 100

This means that many learners will follow more than one course to progress from one level to the next. We can also use the ‘+’ to indicate the top half of a level. For example, ‘B1+’ means the top half of the B1 range. You will find this convention followed on Cambridge course books.

We are also working on a project to define in more detail the linguistic knowledge typically mastered at each CEFR level – for English. This programme is called English Profile and there’s more information on this later in this booklet. This more precise information helps teachers get a better idea of how to break down the learning for each CEFR level into different classes within their school or college.

CEFR on Global Scale:

C2	<ul style="list-style-type: none">❖ Can understand with ease virtually everything heard or read.❖ Can summaries information from different spoken and written sources , reconstructing❖ Can express him/herself spontaneously, very fluently and precisely, differentiating finer shades of meaning even in more complex situations.
C1	<ul style="list-style-type: none">❖ Can understand a wide range of demanding, longer text and recognize implicit meaning.❖ Can express him/her fluently and spontaneously without much obvious searching for expressions.❖ Can use language flexibly and effectively for social, academic and professional purposes.❖ Can produce clear, well – structured, detailed text on complex subjects, showing controlled use of organizational patterns, connectors and cohesive devices.

B2	<ul style="list-style-type: none">❖ Can understand the main ideas of complex text on both concrete and abstract topics, including technical discussion in his/her field of specification.❖ Can interact with a degree of fluency and spontaneity that makes regular interaction with native speakers quite possible without strain for either party.❖ Can produce clear detailed text on a range of subjects and explain a viewpoint on a topical issue giving the advantages and disadvantages of various options.
B1	<ul style="list-style-type: none">❖ Can understand the main points of clear standard input on familiar matters regularly encountered in work, school, leisure etc.❖ Can deal with most situations likely to arise whilst travelling in an area where the language is spoken.❖ Can produce simple connected text on topics, which are familiar or of personal interest.❖ Can describe experiences and events, dreams, hopes & ambitions and briefly give reasons and explanations for opinions and plans.
A2	<ul style="list-style-type: none">❖ Can understand sentences and frequently used expressions related to areas of most immediate relevance (e.g. Very basic personal and family information, shopping, local geography, employment)❖ Can communicate in simple and routine tasks requiring a simple and direct exchange of information on familiar and routine matters.❖ Can describe in simple terms aspects of his/her background, immediate environment and matters in areas of immediate need.
A1	<ul style="list-style-type: none">❖ Can understand and use familiar everyday expressions and very basic phrases aimed at the satisfaction of needs of a concrete type.❖ Can introduce him/her and others and can ask and answer questions about personal details such as where he/she lives, people he/she knows, things he/she has.❖ Can interact in a simple way provided the other person talks slowly and clearly and is prepared to help.

Other CEFR Scales:

But the CEFR is particularly useful because it applies the same set of levels to all the various sub-skills and areas of competence: the basic four skills (speaking, reading, writing and listening), communicative language (e.g. turn-taking, asking for clarification), types of interaction (e.g. obtaining goods and services, interviewing), and more linguistic skills (e.g. vocabulary range, phonological control). It allows you link up skills in each of these areas with the student's overall level.

This is a list of the 54 different scales available in the Council of Europe document called Structured Overview of all CEFR scales. You can get this from the Cambridge University Press site, or from the Council of Europe.

Communicative Activities:

- Overall Listening Comprehension
- Understanding Interaction between Native Speakers.
- Listening as a Member of a Live Audience
- Listening to Announcements & Instructions
- Listening to Radio & Audio Recordings
- Audio/Visual Watching TV & Film

Overall Reading Correspondence

- Reading for Orientation
- Reading for Orientation
- Reading for Information and Argument
- Reading Instructions

Overall Spoken Interaction

- ❖ Understanding a Native Speaker Interlocutor
- ❖ Conversation
- ❖ Informal Discussion
- ❖ Formal Discussion (Meetings)
- ❖ Goal-oriented Co-operation
- ❖ Obtaining Goods and Services
- ❖ Information Exchange
- ❖ Interviewing & Being Interviewed

Overall Written Interaction

- ❖ Correspondence
- ❖ Notes, Messages & Forms

Overall Spoken Production

- ❖ Sustained Monologue: Describing Experience
- ❖ Sustained Monologue: Putting a Case (e.g. Debate)
- ❖ Public Announcements
- ❖ Addressing Audiences

Overall Written Production

- ❖ Creative Writing
- ❖ Writing Reports and Essays

Communicative Strategies

- ❖ Identifying Cues and Inferring
- ❖ Taking the Floor (Turntaking)
- ❖ Co-operating
- ❖ Asking for Clarification
- ❖ Planning
- ❖ Compensating
- ❖ Monitoring and Repair

Working with Text

- ❖ Note taking in Seminars and Lectures
- ❖ Processing Text

Communicative Language Competence

- ❖ General Linguistic Range
- ❖ Vocabulary Range
- ❖ Grammatical Accuracy
- ❖ Vocabulary Control
- ❖ Phonological Control

- ❖ Orthographic Control
- ❖ Sociolinguistic
- ❖ Flexibility
- ❖ Thematic Development
- ❖ Coherence
- ❖ Propositional Precision
- ❖ Spoken Fluency

English Profile

The English Profile Programme involves major research projects that are all working towards a reliable, detailed description of the actual learner English that is typical of each CEFR level. Initially, the focus has been on vocabulary and grammar, and the English Vocabulary Profile is now complete for all six levels, A1- C2. A separate research team is developing a similar resource, the English Grammar Profile, which describes the gradual mastery of grammar across the six CEFR levels.

Cambridge University Press has given teachers around the world access to their research into vocabulary learning across the CEFR. Go to the English Profile website – www.englishprofile.org and click on Free Registration English Vocabulary Profile. This will allow finding out which words and phrases – and individual meanings of each word – is typically mastered by learners at each CEFR level. This is a really valuable tool to make decisions about what to teach students as they progress. Cambridge University Press authors and editors make extensive use of this research in developing their course materials.

How can the CEFR be useful for teachers?

Understanding language levels better

The CEFR helps you to understand a standardised terminology for describing language levels. National, local and school policies are increasingly being described in CEFR levels – and so it's important to understand what they mean.

Seeing more clearly what learners need to work on

The CEFR describes what learners need to be able to do to reach the next level. You will find it particularly useful in showing how different component skills are described at each level. You have an idea of what a B2 student is like, but what should they be able to do in terms of listening to lectures/speeches, or writing correspondence, or spoken fluency? The CEFR helps you see what is needed for different aspects of learning English.

Assessment grids

The CEFR scales are also very useful for creating your own assessment grids. These use the descriptors in the scales and can help teachers with assessing their students during and at the end of a course. They can also be used for self-assessment by the learners – though usually necessary to simplify them for this purpose, or even translate them in some situations.

Curriculum plan

If you are responsible for working out what is going to be taught in a class – just your own or for the whole school – it is very helpful to use the CEFR as a broad framework. Look carefully at the descriptors for the levels you need – not just the Global Scale, but component scales as well where relevant. What do you want your students to achieve in each course on their path to the target level? This can be further elaborated by looking at the information coming from English Profile. Of course, most teachers do not need to create their own curriculum. By choosing a course book that is aligned to the CEFR, you have a syllabus created by experts – which you may then choose to adapt for your own circumstances.

Conclusion:-

English is an important attribute in today's professional world. It is a capacity to be acquired in parallel with education. Most of us have learnt English in school, but still lack of the confidence to converse in English. In addition to English, We also need to acquire certain other skills like creating good first impression and the ability to talk politely, to create a good impression on others. This thesis is intended to help all members of the language teaching profession to make full use teaching and assessment. With globalization the world has become very close and with this the knowledge of English is very much required as English

has become the only world language. Moreover learning language means developing four core skills – Listening, Speaking, Reading, and Writing. As teachers of English we must know what each of these skills means and how to teach them effectively that can be followed to help learners develop the four skills under the English Proficiency Test. Hence I try to efforts Nature and Function of Language on basic scale.

Reference: -

University of Cambridge ESOL Examination: Using the CEFR Principal of Good Practice:
Oct 201

Cambridge University Press: Guide to CEFR.

Aligning Language Education with the CEFR Hand Book – April 2022

The Navigation Of The English Language Teaching And Learning Ecosystem Using Digital Tools

Dr Prakash Khuman

Principal, Lokmanya Commerce College, Ahmedabad

Abstract

This paper explores the dynamic landscape of English language teaching and learning, focusing on navigating this ecosystem using digital tools. The study investigates the integration of digital tools, such as language learning applications, online resources, and interactive platforms, in the context of English language education. It examines the impact of digital tools on language acquisition, proficiency, and engagement, considering the diverse needs of learners and educators within this ecosystem. Additionally, the paper addresses the challenges and opportunities presented by digitalising English language teaching and learning, emphasizing the potential for inclusive and effective pedagogical practices. The findings contribute to a deeper understanding of the role of digital tools in shaping the English language teaching and learning ecosystem, informing the development of innovative and adaptive approaches to language education.

Key Words : *Digital Tools, E-learning, English Language Teaching, Learning, Learning Ecosystem*

Introduction

Integrating digital tools into the English language teaching and learning ecosystem has revolutionized language education, offering new avenues for pedagogical innovation, learner engagement, and inclusive access to language learning resources. The digitalization of language education has transformed traditional teaching and learning methods and redefined the dynamics of language acquisition, proficiency, and communication within the English language ecosystem. This paradigm shift has given rise to diverse digital platforms, applications, and resources that cater to the evolving needs of language learners and educators, presenting opportunities and challenges.

The digital tools employed in English language teaching and learning encompass various resources, ranging from interactive language learning applications and online educational platforms to multimedia-rich content and adaptive learning systems. These tools have significantly influenced the pedagogical approaches, instructional strategies, and assessment

methods used in language education, shaping the experiences of learners and educators in diverse educational settings. Moreover, the digitalization of language learning has facilitated personalized and adaptive learning experiences, enabling learners to engage with language content in dynamic and interactive ways, fostering a more immersive and compelling learning environment.

In this context, it becomes imperative to explore the multifaceted dimensions of the English language teaching and learning ecosystem using digital tools, understanding the impact, implications, and potential of this digital transformation. This paper seeks to delve into the intricate interplay between digital tools and language education, examining the role of technology in shaping contemporary approaches to English language teaching and learning. By critically analyzing the evolving dynamics of language education in the digital age, this study aims to provide insights into the effective integration of digital tools, the challenges and opportunities presented by digitalization, and the implications for pedagogical practices and learner outcomes within the English language ecosystem.

Through an in-depth exploration of the navigation of the English language teaching and learning ecosystem using digital tools, this paper endeavors to shed light on the transformative potential of technology in language education, offering valuable perspectives on the future of English language teaching and learning in the digital era.

Navigating the English language teaching and learning ecosystem using digital tools represents a dynamic and transformative approach to language education. In recent years, the integration of digital tools has revolutionized the landscape of language learning, offering innovative solutions to traditional teaching methods and providing a wealth of resources to educators and learners. This comprehensive ecosystem encompasses a wide range of digital tools, platforms, and resources designed to enhance the teaching and learning of the English language, catering to diverse learning styles, proficiency levels, and cultural backgrounds.

This ecosystem's core is using technology to create interactive and engaging learning experiences. Digital tools such as language learning apps, online platforms, virtual classrooms, interactive multimedia content, and communication tools have become integral to the modern language learning environment. These tools offer a multifaceted approach to language acquisition, enabling educators to deliver personalized instruction, provide real-time

feedback, and create immersive learning experiences that cater to students' individual needs. One of the key advantages of leveraging digital tools in English language teaching and learning is the ability to transcend geographical boundaries and provide access to a global community of learners. Educators can connect with students from diverse cultural and linguistic backgrounds through online platforms and virtual classrooms, fostering a prosperous and inclusive learning environment. Additionally, digital tools facilitate the integration of authentic language resources, cultural content, and real-world communication scenarios, allowing learners to develop linguistic proficiency, cultural competence, and global awareness.

Furthermore, using digital tools in the English language teaching and learning ecosystem promotes learner autonomy and self-directed learning. Students have access to many resources, including interactive exercises, multimedia content, language practice apps, and online communities, empowering them to take ownership of their learning journey. This shift towards learner-centered education encourages active engagement, critical thinking, and the development of digital literacy skills, which are essential in today's interconnected world.

Exploring the Digital Tools that Revolutionize English Language Teaching and Learning

Platforms such as Duolingo, Rosetta Stone, and Babbel have democratized language learning, offering interactive lessons, gamification, and personalized learning experiences. According to Smith (2020), these platforms cater to diverse learning styles, enabling learners to practice reading, writing, speaking, and listening skills conveniently. Apps like Tandem and HelloTalk facilitate language exchange between native and non-native speakers, fostering real-time communication and cultural exchange. As Brown (2019) noted, these apps create an authentic language environment, allowing learners to apply theoretical knowledge in practical settings. VR and AR technologies provide immersive experiences for language learners. Applications like MondlyVR and Google Expeditions offer virtual trips and simulations, enhancing language acquisition through context-based learning (Gonzalez, 2021). Adaptive learning systems like Khan Academy and Coursera use algorithms to tailor content to individual learner's needs. These platforms adapt content difficulty based on learner performance, maximizing engagement and effectiveness (Mitchell, 2018). Using digital tools in English language education has brought about significant benefits. Anderson (2021) states

that these tools promote learner autonomy by offering flexibility and self-paced learning. Additionally, Diaz (2019) highlights that digital tools foster inclusivity, accommodating diverse learners with varied abilities and backgrounds. Furthermore, digital tools facilitate personalized learning experiences, allowing educators to cater to individual learner needs (Jones, 2020). This personalization enhances motivation and engagement, leading to improved learning outcomes.

The Role of Digital Tools in Enhancing Vocabulary Acquisition

Apps like Quizlet, Memrise, and Vocabulary.com utilize spaced repetition techniques and gamification to reinforce vocabulary acquisition (Lee, 2017). These apps offer engaging activities, flashcards, and quizzes tailored to individual learning styles, promoting retention and recall. Digital platforms like ReadTheory and Grammarly provide personalized feedback, contextual vocabulary enhancement, and adaptive learning experiences (Dixon, 2020). They aid learners in encountering new words in context, improving comprehension and usage. Online dictionaries like Oxford Learner's Dictionaries and Thesaurus.com offer multimedia explanations, audio pronunciations, and synonym exploration, aiding learners in understanding word meanings in various contexts (Smith, 2019). Games like WordUp and WordFish incorporate vocabulary-building elements within a gaming environment, encouraging repeated exposure to words and their usage (Choi, 2021). These games foster a playful approach to learning, enhancing motivation and engagement. Research indicates that integrating digital tools in vocabulary acquisition significantly enhances learning outcomes. Studies by Johnson (2018) and Yang (2020) highlight that digital tools increase vocabulary retention through interactive and repetitive learning experiences. Moreover, digital tools facilitate personalized learning, catering to individual learner needs and preferences (Adams, 2019). This personalized approach fosters a deeper understanding and application of learned vocabulary, improving language proficiency.

Improving Listening and Speaking Skills through Interactive Digital Resources

Interactive digital resources offer a dynamic platform for improving listening skills. Through audio and video content, learners can engage with authentic language input, such as natural conversations, interviews, and speeches. This exposure to real-world language usage helps learners develop their listening comprehension and understanding of different accents and

speech patterns (Golonka et al., 2014). Additionally, interactive exercises, such as listening comprehension quizzes and dictation activities, provide immediate feedback, promoting active engagement and retention of information (Chun & Plass, 1996). Digital resources also provide valuable opportunities for enhancing speaking skills. Platforms offering interactive speaking exercises, such as virtual language exchanges and speech recognition technology, enable learners to practice and receive feedback on their pronunciation, intonation, and fluency (Meskill, 2005). Moreover, digital tools facilitate collaborative speaking activities, allowing learners to engage in real-time conversations with peers and native speakers, promoting meaningful interaction and language production (Stockwell, 2007).

The Future of English Language Teaching: Embracing Technology for Holistic Learning Experiences

Incorporating Virtual Reality (VR) and Augmented Reality (AR) Integrating virtual reality and augmented reality technologies holds immense potential for immersive language learning experiences. VR and AR applications can transport learners to virtual environments to engage in realistic language interactions, such as ordering food in a restaurant or navigating a city (Merchant, 2017). These immersive experiences enhance language comprehension and foster cultural understanding and empathy, contributing to a holistic language learning journey.

Utilizing Gamification for Engaging Learning Experiences Gamification, integrating game elements into non-game contexts, offers a promising avenue for engaging English language learners. By incorporating game-based activities, challenges, and rewards, educators can create interactive and enjoyable learning experiences that promote active participation and motivation (Hamari et al., 2014). Gamified language learning applications and platforms provide a holistic approach to language acquisition, encouraging learners to practice and apply their language skills in diverse contexts.

The future of English language teaching is intricately linked with integrating technology, offering holistic learning experiences that cater to learners' diverse needs and preferences. By embracing adaptive learning platforms, virtual and augmented reality technologies, and gamification, educators can create dynamic and engaging language learning environments that foster comprehensive language acquisition and cultural understanding. As technology continues to evolve, the potential for technology-enhanced English language teaching to provide holistic learning experiences is boundless.

Evaluating the Effectiveness of Various Digital Tools for English Language Teaching and Learning

It is essential to evaluate digital tools for English language teaching and learning to identify their effectiveness in enhancing language acquisition and communication skills. Research by Hubbard (2013) emphasizes the importance of assessing the impact of digital tools on language learning outcomes, highlighting the need for empirical evidence to support their integration into educational practices. One area of evaluation focuses on the effectiveness of language learning applications, such as Duolingo and Babbel, in facilitating vocabulary acquisition and grammar comprehension among learners of English as a second language (Liu & Navarrete, 2019). Additionally, assessing digital tools for speaking and pronunciation practice, such as speech recognition software and virtual language exchange platforms, is crucial in determining their contribution to oral proficiency development (Chapelle & Sauro, 2017). Furthermore, the effectiveness of digital resources for listening comprehension, such as interactive audiovisual materials and language learning podcasts, can be evaluated to gauge their impact on learners' listening skills and comprehension abilities (Godwin-Jones, 2018). Educators and researchers can gain valuable insights into their potential to enhance English language teaching and learning by conducting rigorous evaluations of various digital tools.

Lee (2022) suggests that online language learning platforms like Duolingo and Babbel significantly contribute to language acquisition, offering interactive lessons and personalized learning experiences. Similarly, Garcia (2023) studies emphasize the efficacy of language exchange apps such as Tandem and HelloTalk in fostering real-time communication and cultural exchange, enhancing speaking and listening skills. Moreover, virtual reality (VR) and augmented reality (AR) applications have gained attention for their immersive language learning experiences (Smith, 2023). Gonzalez (2023) highlights the potential of VR tools like MondlyVR and Google Expeditions in providing context-based learning and improving comprehension. Adaptive learning platforms like Khan Academy and Coursera also demonstrate promise in tailoring content to individual learner needs, as Mitchell (2022) suggested. By analyzing recent research, it becomes evident that these digital tools offer diverse approaches to cater to various language learning aspects, though continuous assessment and research are essential to gauge their long-term effectiveness and impact on language proficiency.

Navigating Challenges: Addressing Potential Obstacles in Adopting Digital Tools for English Language Education

One of the primary challenges in adopting digital tools for English language education is uneven access to technology and reliable internet infrastructure (Smith, 2022). This issue can hinder the equitable distribution of educational resources and limit the effectiveness of digital tools in reaching all students. Another significant obstacle is the varying levels of digital literacy among educators and students (Johnson & Lee, 2023). The effective integration of digital tools requires a certain level of technological proficiency, and the lack of digital literacy can impede the successful implementation of these tools in the classroom. Integrating digital tools into English language education in a way that aligns with pedagogical goals and instructional strategies can be challenging (Garcia, 2023). Educators may struggle to effectively incorporate digital tools into their curriculum and teaching methods, leading to potential resistance or suboptimal use of these resources. The use of digital tools raises legitimate concerns about data privacy, security, and the responsible use of technology in educational settings (Patel & Clark, 2022). Educators and institutions must navigate these issues to ensure digital tools' ethical and secure use while safeguarding sensitive student information. A significant obstacle lies in equitable access to digital tools and robust technological infrastructure, especially in regions with limited resources (Warschauer, 2019). This digital divide can exacerbate educational disparities, hindering the full potential of digital integration. Insufficient training and support for educators in effectively utilizing these tools present a substantial hurdle (OECD, 2020). Teachers must acquire proficiency in technical aspects and in leveraging these tools optimally for language learning outcomes.

Ensuring the availability of high-quality digital content aligned with curriculum objectives and effective pedagogical strategies remains a challenge (Belz & Kinginger, 2020). Content should be engaging, culturally relevant, and designed to foster language acquisition.

Unlocking the Potential: Innovative Digital Tools for English Language Teaching and Learning

Recent educational technology advancements have unveiled many innovative digital tools specifically designed to enhance English language teaching and learning experiences. Platforms such as Duolingo, Rosetta Stone, and Babbel utilize gamification and interactive exercises to engage learners actively (Barr, 2021). These applications offer personalized

learning pathways that cater to individual proficiency levels and learning styles, fostering a more adaptive and effective learning environment (Fotaris et al., 2020). Additionally, immersive language learning apps like Tandem and HelloTalk connect students with native speakers worldwide, promoting authentic language practice and cultural exchange (Lai & Zhao, 2022). AI-powered tools such as Grammarly and LanguageTool assist in real-time grammar and vocabulary checks, aiding students in refining their language proficiency and written communication skills (Liu et al., 2021). Virtual reality (VR) and augmented reality (AR) applications, like Google Expeditions and LangSnap, offer immersive experiences that transport learners into English-speaking environments, providing contextualized language practice (Cutrim Schmid et al., 2020). Moreover, speech recognition technology integrated into platforms like Speakly and Speechling enables learners to practice pronunciation and speaking skills with instant feedback, enhancing oral proficiency (Yang & Crook, 2021). These innovative digital tools underscore the transformative potential of technology in English language education, catering to diverse learning needs and revolutionizing traditional teaching methods.

The landscape of English language teaching and learning has been significantly transformed by integrating innovative digital tools, offering unprecedented opportunities for enhancing pedagogical practices and student engagement (Smith, 2022). The latest research has highlighted the potential of digital tools such as interactive language learning apps, adaptive e-learning platforms, and virtual reality simulations in creating immersive and personalized learning experiences for English language learners (Johnson & Lee, 2023). These tools cater to diverse learning styles and preferences and provide real-time feedback and performance analytics, enabling educators to tailor their instructional approaches to individual student needs (Garcia, 2023). Furthermore, the integration of artificial intelligence (AI) and natural language processing (NLP) technologies has paved the way for intelligent tutoring systems and language learning chatbots, which offer interactive conversational practice and instant language correction, thereby fostering language fluency and proficiency (Patel & Clark, 2022). Digital tools have also facilitated authentic language use through multimedia resources, online collaborative projects, and virtual language exchange programs, enabling students to engage with authentic language input and cultural content beyond the confines of the traditional classroom (Smith, 2022).

Moreover, the latest research emphasizes the role of digital tools in promoting learner autonomy and self-directed learning, as students can access a wealth of online resources,

language learning communities, and self-assessment tools to support their language acquisition journey (Johnson & Lee, 2023). As educators continue to harness the potential of these innovative digital tools, it is essential to consider the evolving nature of digital literacy and ethical use of technology in language education, ensuring that students are equipped with the critical skills to navigate the digital landscape responsibly and effectively (Patel & Clark, 2022). Integrating innovative digital tools in English language teaching and learning holds immense promise for transforming traditional language education paradigms and empowering learners to achieve linguistic proficiency in the digital age.

Navigating the English Language Teaching and Learning Ecosystem with Learning Management Systems (LMS)

Navigating the English language teaching and learning ecosystem with Learning Management Systems (LMS), it is essential to recognize the pivotal role of LMS in facilitating a dynamic and interactive learning environment for English language learners. Recent research by Taylor and Martinez (2023) has underscored the significance of LMS in providing a centralized platform for delivering course materials, interactive exercises, and assessment tools, thereby enhancing the accessibility and organization of learning resources. Moreover, the integration of LMS with adaptive learning technologies, as highlighted by Chen and Kim (2023), has enabled personalized learning pathways and real-time feedback, catering to the diverse needs and proficiency levels of English language learners. The seamless integration of multimedia content and collaborative tools within LMS, as emphasized by Rodriguez and Nguyen (2022), has further enriched the language learning experience, fostering authentic language use and cultural exploration. Additionally, the research conducted by Lee and Patel (2023) has shed light on the potential of LMS in promoting learner autonomy and self-directed learning through supplementary resources, language learning communities, and self-assessment modules. As educators navigate the English language teaching and learning ecosystem, the strategic utilization of LMS, informed by the latest research findings, is paramount in fostering an inclusive, engaging, and effective learning environment for English language learners.

Conclusion

Navigating the English language teaching and learning ecosystem using digital tools signifies a transformative journey, enriching educational experiences and paving the way for dynamic

pedagogical approaches. The integration of digital tools has revolutionized language education, offering diverse resources and platforms that cater to individual learning needs and preferences. Through innovative applications, interactive platforms, and adaptive technologies, educators can create immersive and personalized learning environments, fostering engagement, autonomy, and proficiency among learners.

However, this transformative journey is not without its challenges. Addressing access issues, ensuring equitable distribution of resources, and providing comprehensive training for educators remain pivotal to harnessing the full potential of digital tools in language education. Collaboration among stakeholders—educators, policymakers, technology developers, and researchers—is imperative to overcome these challenges and drive effective implementation.

As evident from recent research and scholarly discourse, the synergy between pedagogy and technology is paramount. Educators can leverage these resources optimally to enhance language learning outcomes through thoughtful integration of digital tools within pedagogical frameworks. The continuous evolution and innovation in digital tools offer immense opportunities to refine and expand the landscape of English language teaching and learning, ensuring inclusivity, accessibility, and effectiveness for diverse learners across the globe.

Ultimately, while the navigation of this ecosystem presents challenges, the synergy between educators, learners, and digital tools signifies an exciting frontier in language education—a frontier poised for continual growth, innovation, and the empowerment of learners to thrive in an increasingly interconnected world.

Bibliography

Adams, K. (2019). Personalized Vocabulary Acquisition through Digital Tools. *Journal of Language Education*, 14(2), 89-104.

Anderson, J. (2021). The Impact of Digital Tools on Language Learning. *Journal of Educational Technology*, 25(3), 112-125.

Barr, D. (2021). Digital tools for language learning: 10+1 innovative apps and platforms. Research-publishing.net.

Beck, J. E. (2016). *Most Likely to Succeed: Preparing Our Kids for the Innovation Era*. New York: Scribner.

- Belz, J. A., & Kinginger, C. (2020). *The handbook of research on language and digital communication*. Routledge.
- Brown, L. (2019). Language Exchange Apps: Enhancing Language Learning in the Digital Era. *International Journal of Applied Linguistics*, 12(2), 67-82.
- Chapelle, C. A., & Sauro, S. (2017). *The Handbook of Technology and Second Language Teaching and Learning*. John Wiley & Sons.
- Choi, S. (2021). Gamified Vocabulary Learning: Impact on Engagement and Retention. *Educational Technology Research*, 28(3), 201-215.
- Chun, D. M., & Plass, J. L. (1996). Effects of multimedia annotations on vocabulary acquisition. *The Modern Language Journal*, 80(2), 183-198.
- Cutrim Schmid, E., et al. (2020). Enhancing English language learning through virtual and augmented reality. *Educational Media International*, 57(3), 169-181.
- Diaz, M. (2019). Digital Tools for Inclusive Language Teaching. *Journal of Inclusive Education*, 8(4), 201-215.
- Dixon, M. (2020). ReadTheory and Grammarly: Tools for Vocabulary Enhancement. *Journal of Educational Technology*, 22(4), 178-192.
- Fotaris, P., et al. (2020). Personalised learning: A review of the literature and implications for education. *Telematics and Informatics*, 56, 101475.
- Garcia, D. (2023). Pedagogical Integration of Digital Tools: Best Practices for Language Educators. *TESOL Quarterly*, 40(3), 275-291.
- Godwin-Jones, R. (2018). Language learning podcasts. *Language Learning & Technology*, 22(2), 9-19.
- Golonka, E. M., Bowles, A. R., Frank, V. M., Richardson, D. L., & Freynik, S. (2014). Technologies for foreign language learning: A review of technology types and their effectiveness. *Computer Assisted Language Learning*, 27(1), 70-105.
- Gonzalez, R. (2021). The Role of VR and AR in Language Education. *Educational Technology Review*, 18(1), 45-59.

- Hamari, J., Koivisto, J., & Sarsa, H. (2014). Does gamification work? -- A literature review of empirical studies on gamification. In 47th Hawaii International Conference on System Sciences (pp. 3025-3034). IEEE.
- Hubbard, P. (2013). Computer-assisted language learning: Critical concepts in linguistics. Routledge.
- Johnson, B. & Lee, C. (2023). Enhancing Digital Literacy in English Language Education. *International Journal of Applied Linguistics*, 8(1), 112-129.
- Johnson, R. (2018). The Efficacy of Vocabulary Learning Apps in Language Education. *International Journal of Applied Linguistics*, 11(3), 134-148.
- Jones, S. (2020). Personalized Learning through Digital Tools. *Language Teaching Journal*, 15(4), 321-335.
- Lai, C., & Zhao, Y. (2022). Utilizing mobile apps in language learning: A systematic review and meta-analysis. *Computers & Education*, 181, 104495.
- Lee, A. (2017). Enhancing Vocabulary Acquisition through Mobile Apps. *Language Learning & Technology*, 15(2), 67-82.
- Liu, M., & Navarrete, C. (2019). The effectiveness of Duolingo and Babbel in teaching vocabulary and grammar: A study of Spanish-speaking learners of English. *Computer Assisted Language Learning*, 32(5-6), 503-532.
- Liu, S., et al. (2021). Intelligent computer-assisted language learning: A systematic literature review. *Computers & Education*, 166, 104157.
- Merchant, Z. (2017). Virtual reality for education and language learning. *TESOL Journal*, 8(3), 712-725.
- Meskill, C. (2005). Common questions about technology in language learning. *Language Learning & Technology*, 9(2), 5-13.
- Mitchell, A. (2018). Adaptive Learning Platforms in Language Education. *International Journal of Computer-Assisted Language Learning*, 6(3), 134-148.
- OECD. (2020). Teachers and technology: Making the connection. OECD Publishing.
- Patel, S. & Clark, E. (2022). Data Privacy and Security in Educational Technology: A Comprehensive Guide. *Educational Technology Review*, 7(4), 88-102.

Smith, A. (2022). Digital Tools in Language Education: Overcoming Access Barriers. *Journal of Educational Technology*, 15(2), 45-62.

Smith, E. (2020). Online Language Learning Platforms: Trends and Implications for Education. *Journal of Language Teaching and Learning*, 9(1), 78-92.

Smith, P. (2019). The Role of Online Dictionaries in Vocabulary Expansion. *Journal of Digital Learning*, 8(1), 45-59.

Stockwell, G. (2007). Vocabulary on the move: Investigating an intelligent mobile phone-based vocabulary tutor. *Computer Assisted Language Learning*, 20(4), 365-383.

Warschauer, M. (2019). *Technology and social inclusion: Rethinking the digital divide*. MIT Press.

Yang, L. (2020). Effects of Digital Tools on Vocabulary Retention. *Educational Psychology Review*, 25(4), 321-335.

Yang, Y., & Crook, A. (2021). Technology-enhanced language learning: A review of recent trends. *Educational Technology Research and Development*, 69(3), 1077-1106.

An Insight: Female Infanticide in India

Arvind Kumar¹ and Kirit P. Mehta²

Assistant Professor^{1,2}

Assistant Professor¹, Department of History, Panjab University, Chandigarh &

Assistant Professor², School of Law,

SVKM's Narsee Monjee Institute of Management Studies (NMIMS),

Chandigarh

Female infanticide is an intentional killing of baby girls due to the preference for male babies and from the low value associated with the birth of females. It is centuries old phenomenon caused by social evils like poverty, illiteracy, child marriage, dowry system, births to unmarried women, female genital mutilation, famine, maternal illness, sex selective abortion.

The well described infanticide motive categories are:

- (i) An unwanted child,
- (ii) Perceived altruistic or mercy killing,
- (iii) Stimulus rising outside of the victim,
- (iv) Stimulus rising from the victim, and
- (v) Aggression attributable to mental illness.

British officials in India first became aware of the practice of female infanticide in 1789 in Benaras state. It was noted among members of the ruling Rajput clan by Jonathan Duncan, then company Resident. Subsequently, in early 19th century (1805) the British found female infanticide to be prevalent among Jadeja Rajputs of Kathiawad. By 1850, several castes in northern India, the Jats, Ahirs, Gurjars and Khutris and the Lewa Patidar Kunbis in Central Gujrat were found to practice female infanticide. The colonial authorities also found that both in rural North and West India, the castes which practised female infanticide were propertied (they owned substantial arable land). Had the hypergamous marriage norm and paid large dowries. (Vishwanath, 1994, p. 606)

East India Company took steps to ban the practice of infanticide in the subcontinent by passing the Bengal Regulatory Act XXI of 1795, the Regulatory Act of 1802, declaring murdering of female infants illegal.

The scope of female infanticide became clear in 1871, in the setting of India's first census survey. At that time, it was noted that there was a significantly abnormal sex ration of 940 women to 1000 men. This prompted the British to pass *The Female Infanticide (Prevention) Act* in 1870, making it illegal. The Section 7 of this Act declared that it was initially applicable only to the territories of Oudh, North-Western Provinces and Punjab, but the Act authorized the Governor General to extend the law to any other district or province of the British Raj at his discretion. The British colonial authorities passed the *Female Infanticide Prevention Act 1870*, under pressure of Christian missionaries and social reformers seeking an end to the incidences of female infanticides in South Asia. The law authorized the creation of a police force to maintain birth, marriage and death registers, to conduct census of the

district at its discretion, enforce a special tax on the district to pay for the expenses and entertainment of said police officers. The Act also stipulated a prison sentence of six months or a fine of thirty thousand rupees, or both, on anyone who disobeyed or obstructed the police officers enforcing the Act. Section 6 of the Act allowed the police officer to seize a child from any person he suspects may neglect or endanger any female child, as well as force collect a monthly fee from that person. It was revised in 1897 as *The Female Infanticide (prevention) Act, 1897*. According to British records, this wicked practise predominated in the northern region of India, but after Independence, numerous districts in Tamil Nadu began to record it. Among those was Madurai. It first gained notoriety in 1986.

Role of Savitri Bai Phule:

On 28th January 1853, the first ever infanticide prohibition home in India was started by Savitri Bai Phule. There was a large number of widows in Pune city and nearby villages. Adolescents and young girls happened to more amongst the widows. These widows were boycotted publicly and with meagre financial support, they were clandestine subjects to sexual exploitation. They happened to be pregnant due to lack of contraceptives or other measures. Women had to lose their life due to unhealthy ways of abortion. Many new-borns were been killed after delivery by widows to avoid social ostracism. On 28th January 1853, Savitri Bai Phule started a shelter for such women – Infanticide Prevention Home – the first of its kind in India. In this Infanticide Prohibition Home, widows could give birth to their children and leave them there. Sixty-six women gave birth to their children in that shelter up-to 1873. This was a great historical work that Savitri Bai Phule did at that time- in the dark ages.

Reasons for Female Infanticide:

Preference of son :-

The National Family Health Survey data were used in research conducted in India by the International Center for Research on Women (ICRW). The findings indicate that, while not ubiquitous, the preference of sons is still present in India. Many mothers like a healthy ratio of daughters to males. The most significant element influencing the reduction of son preference and the media is also crucial in lowering consumer preferences. Wealth and economic growth, however, have no bearing on the reduction of son preference. India's government published the sex ratio figures in 2016. In accordance with that, India's birth sex ratio had decreased from 946 to 887. Despite a roughly 10-fold rise in per capita income, it is the lowest since Independence.

Female Literacy: Most people agree that education is the most effective tool for stopping the practise of female infanticide. The sex ratio is directly impacted by education levels. According to the Census of India, India's female literacy rate is 65.46%, which is lower than the global average of 79.7%. The female literacy rate differs significantly between urban and rural areas in many states. Rural areas have a lower rate of female literacy than urban areas. Because rural women are less informed, the rate of female infanticide is rising. The rates were even less during the rule of the British.

Dowry Practice: The parents of the bride are expected to provide a dowry to the wedding groom and his family in the form of gold, money, or other valuable commodities in accordance with the customs that are observed in Indian society. So, it is necessary for a family to contend with a significant amount of monetary strain. The rise in the percentage of literate people did not affect this practise. According to Sharadha Srinivasa (2005), the value of South India's dowries is constantly shifting and climbing. This cultural practise has been a major contributor to the phenomenon of female infanticide.

Insufficient Governmental Attempts: The "natural sex ratio" at birth is approximately 105 boys to every 100 girls, but as men often die earlier, there should be a few more boys to maintain balance. India's present ratio, however, does not correspond. The "Beti Bachao Beti Padhao" Scheme (Save the Daughter, Educate the Daughter)" was launched by the Indian government in 2015. Less than 25% of the revenues from this programme are distributed to the states; nonetheless, the majority of the funds are set aside for media related activities. The issue of female infanticide gained attention in the early 1990s. It prompted the 1992 launch of the **Cradle Baby programme** by the then Chief Minister J. Jayalalitha. Girls might be left in hospital cradles by families who did not want to adopt them, and later they were sent to specialised adoption organisations recommended by child protection committees.

Some efforts to curb the menace of Female Infanticide after Independence:

Parliament of India Passed Pre-Conception and Pre-Natal Diagnostic Techniques Act (PCPNDT) in 1994 to ban and punish prenatal screening and female foeticide. Under this every female person who commits infanticide is guilty of an indictable offence and is liable to imprisonment for five years.

Section 315 of Indian Penal Code makes the offence of female infanticide cognizable, non-bailable, to be tried by Court of Session. The offence is not listed under Compoundable Offences. IPC prescribes a punishment of 10 years or fine, or both. It is the only provision in the Indian Penal Code that mentions infanticide as an offence, that is killing of a child who is of 0 to 2 years of age.

The Prevention of Infanticide Bill 2014 states that, 'whosoever causes, or does any act with the intention of causing death of a girl child or allows a sick girl child to die by deliberately not giving timely and proper medical assistance or does any act or neglects the care of the girl child which may result in her death, commits the offence of female infanticide'. It also stated that, "Whenever a girl is born or a girl child dies, it shall be the duty of the parents or the guardian of the child to inform the nearest health centre run by the Government or such authority as may be prescribed for this purpose, about the birth or death of the girl child."

Conclusion

The rules and acts to stop female infanticide are hard to enforce in a country where most birth take place in the home and where vital registration is not commonly done. This inhuman practice continues even today. The Indian state with highest number of infanticide cases reported in 2021 was Tamil Nadu with 15 cases. Scholars suggested that by reducing the

financial burden on families, the eradication of the dowry system could therefore potentially reduce the apparent preference of male children as well as female infanticide rates. Another way of decreasing female infanticide rates is by providing families with incentives to give birth to females. Without girl child, the reality says that there is NO PRESENT, NO PAST, NO FUTURE.

References

Basham, A. L. (2004). *The Wonder That was India*. London: Picador.

Majumdar, D. N. (1974). *Races and Cultures of India*. Bombay: Asia Publishing House.

Muthulakshmi, R. (2011). *Female Infanticide: Its Causes and Solutions*. New Delhi: Discovery Publishing House.

Vishwanath, L. S. (1994). Towards a Conceptual Understanding of Female Infanticide and Neglect in Colonial India. *Proceedings of the Indian History Congress*, 55 (1994), 606-613. Retrieved April 23, 2023, from <https://www.jstor.org/stable/44143417>

Political Representation in India (1909-1950)

Arvind Kumar

PhD Research Scholar

Department of History, Panjab University, Chandigarh

"Democracy must be something more than two wolves and a sheep voting on what to have for dinner."

-James Bovard
(1995)

The framework of reservation in politics as it exists today, was not the same when it was first introduced in India in 1909 by providing separate electorate to Muslims. Right from its inception in Government of India Act, 1909 to its adoption in the Constitution of India, under article 334 of the Constitution of India, it has a history of its own. The objective of the research is to document the changes in the structure of political representative system, right from 1909 when for the first time the separate electorate was awarded to the Muslim, to the point when the current structure of political reservation as it was enshrined under Article 330 of the Constitution of India. The research is of explanatory nature and tries to explain the structure of reservation in political sphere, the period it explores is from 1909 to 1950.

There are five major point the in timeline of Political representation in general and separate electorate and reserved seat system in particular. These are: (a) Separate electorate granted to Muslim through Morley Minto reform in 1909, (b) separate electorate to Sikhs and Anglo-Indians Montague Chelmsford Reform in 1919, (c) separate electorate to Depressed Classes in 1932 or Ramsay MacDonald Award which was never exercised. (d) Poona Pact in 1932 which floated the formula of 'reserved Seat with joint electorate' under which provincial election were done in 1937 and 1946, and (e) existing system of reserved seats for Scheduled Castes and Scheduled Tribes.

Separate Electorate for Muslim: 1909

A deputation of 35 Muslim from across India except North West Frontier Province (NWFP) met Lord Minto in October 1906. The majority of delegation was from United Provinces who put forward their demand of separate electorate (Hardy, 1972, p. 154 & 162). According to the delegation, Muslim representation was insufficient, and Muslim election was dependent on the Hindu majority, therefore elected Muslims cannot truly represent Muslims. Minto greeted their representative character with open arms (Hardy, 1972, p. 155). The date of May 25, 1909, was important since on that date royal assent was given to the

Government of India Act (Ilbert, 1911, p. 244) which also known as Morley Minto Reforms of 1909 in general, being Lord Morley as Secretary of State for India and Lord Minto was the Viceroy of India at the time of passage of the Bill. The notion of separate electorate was only agreed in the case of Muslims, and it was enforced by the Government of India Act, 1909's Regulations. (Sharma & Varshney, 2014).

As per the provisions of the Government of India Act 1909, Separate electorates in which only Muslims could vote, were established for the first time in provincial and central legislative bodies, as well as reserved seats in councils for Muslims (Metcalf & Metcalf, 2006, p. 161). The provision of separate electorate for Muslims in 1909 made a clear segregation of voting population in watertight compartment on religious lines, where only Muslim voters and Muslim candidates were the only stakeholders other than the State, in case of separate electorate for Muslim. Rest of the religion/communities were nothing less than the mute spectators.

Indian National Congress in 1916 subscribed to the scheme of separate electorate to Muslim granted in 1909 during the Lucknow Pact of 1916, between Congress and Muslim League. The Congress-Muslim League Pact which gave green signal to Separate electorate scheme for Muslim was hailed high in the name of 'Hindu-Muslim unity'.

Separate Electorate to Sikhs and Anglo-Indian in 1919

By 1919 the separate electorate was extended to Sikhs and Anglo Indians. Although the Sikhs are considered by several right-wing organization as part of Hinduism. However, there was no hue and cry for providing separate electorate to them in 1919. By this time in perspective of so-called Untouchables of the time, they got token representation in legislature, in the form of nominated members.

The terms of Separate electorate to Sikhs and Anglo-Indian in 1919, were same as it was in the Separate electorate to Muslim of 1909. As per the scheme, only Sikhs (in case of Sikhs Separate electorate constituency) and Anglo-Indian (in case of separate electorate to Anglo-Indian separate electorate constituency) were the only stakeholders other than the state. i.e., in a separate electorate to Sikhs only Sikhs could contest and only Sikhs qualified voters had the voting rights. Same was the case with the Anglo-Indian. It was under the Montague Chelmsford reforms of 1919.

The year of 1927 was the watershed event in the history of constitutional development in perspective of Dalit Historiography. By this time, talks of giving representation to

Depressed Classes was in the air. Dr. Ambedkar provided evidences before the Simon Commission to secure political rights for the ex-Untouchables. Simon Commission Report was supplemented with three Round Table Conference. Dr. Ambedkar was the sole Indian representative who attended all the three Round Table conferences.

The scuffle between Dr. Ambedkar and Gandhi came to surface during second RTC. Gandhi was not in favour of extending separate electorates to Depressed Classes. Gandhi's claim as representative of all communities of India in general and representative of Scheduled castes in particular was refuted/criticized not just by Dr. Ambedkar but also by almost all the members present therein.

Separate Electorate to Depressed Class in 1932 through Ramsay MacDonald Award:

“The Census of 1911 marks the beginning of the ascertainment of the population of the ex-Untouchables. Efforts in the same direction were continued at the Census of 1921 and 1931.” As a result of these efforts the Simon Commission which came to India in 1928 was able to state with some degree of surety that total population of ex-Untouchables in British India was 44.5 million. (Ambedkar, 2014, p. 7). The number was too big to be ignored. On 17th August 1932 decision of the Ramsay MacDonald was announced on the communal question. (Ambedkar, 2014(i), p. 79)

To the scheme of separate electorate to Muslims which become a matter of ‘Hindu-Muslim unity’ for Congress during 1916, to which they gave green signal and Lucknow pact was culminated. However, right after 36 years when separate electorate was awarded to Depressed Classes it was portrayed as concomitant of disunity among Hindus. Gandhi in his letter dated September 8th, 1932 to Ramsay MacDonald mentioned that separate electorate to Depressed Classes will ‘divide the Hindu fold’.

Striking differences between Ramsay MacDonald Award and earlier form of separate electorate

There was a complete departure from the design of separate electorate as it was extended to Muslims in 1909 and to Sikhs in 1919 respectively. The provision of communal award of 1932, were dissimilar to the provisions of communal award of 1909 and 1919. There were two striking differences amongst the former and the later. Under the separate electorate extended to untouchables, no watertight compartmentalization was done. In the communal award of 1909 and 1919, the constituency of minority communities in question had single constituency provision from where only one candidate could be elected. However, in case of 1932 communal award the colour was neither complete black nor complete white.

It was an intervening approach. Due provisions were made which not just ensured the communication and attachment of Depressed classes with Caste Hindus, parallelly, it was also ensured that participation of Depressed classes in the electoral process have an upper hand by the way of double voting rights.

As per the provisions of 1932 Separate Electorate to ex- Depressed Classes, two candidates could be elected from a same constituency carved out for Depressed Classes. One for Depressed Classes and other one was open for rest of the community. There was no bar on the depressed class person to contest from non-separate electorate constituency. It was open for all and sundry. For example, if we put the separate electorate of 1932, hypothetically in current situation, and if we take Chandigarh as an example of reserved separate electorate constituency, then it would be actually double member constituency, where one seat would be reserved for the Depressed Class's candidate and only depressed class voter could vote in for them. The Upper caste Hindus would have no business with it. However, here is the catch, which keeps the strings attached. The other general constituency of Chandigarh (again a hypothetical situation) which would be open for everyone to contest, Depressed classes could still vote in. The voters of depressed classes were provided with double voting rights. One vote for separate electorate for depressed classes and the second one was for the general constituency under the double member constituency. I used the term hypothetically, since the provisions of Separate electorate was never put into practice.

To explain how separate electorate awarded to Depressed Classes was different to earlier separate electorate extended to Muslims and Sikhs in 1909 and 1919 respectively, Ramsay MacDonald wrote to Gandhi in a letter dated September 8th, 1932:

"The special advantage initially given under our scheme to the Depressed Classes by means of a limited number of special constituencies, in addition to their normal electoral rights in general Hindu constituencies, is wholly different in conception and effect from the method of representation adopted for a minority such as the Muslims by means of separate communal electorates. For example, a Muslim cannot vote or be a candidate in a general constituency, whereas any electorally qualified member of the Depressed Classes can vote in and stand for the general Constituency." (Ram, 1982, p. 47)

The importance of double voting right lies in the fact that this provision of double voting rights ensured the non-compartmentalization of electorate. This also ensured that caste Hindus would approach the Ex-Depressed Classes for their second vote which they could cast

in general candidate. The Muslim voters under 1909 separate electorate, and Sikhs and Anglo-Indian voters in 1919 separate electorate could only vote for the candidate of their own community in separate electorate constituency for Sikhs and Anglo Indians, the case was slightly different for Depressed Class of the time in the separate electorate of 1932.

Poona Pact

Gandhi already had threatened to resist the separate electorate to the ex-Untouchables with his life during the concluding part of second Round Table Conference. After an inglorious retreat from second Round Table Conference, he reminded the British Authorities in Britain of his words “to resist it with his life”. Samuel Hoare wrote to Gandhi about the possible way out, and Gandhi slept over the issue. On 20th September 1932, Ramsay MacDonald extended the separate electorate to the Depressed classes of the time. Gandhi wrote befitting letters to Samuel Hoare and Ramsay MacDonald, served nothing less than a notice, to start his fast-unto-death.

Gandhi in protest, sat on ‘fast unto death’ to prove his words ‘to resist separate electorate to Depressed classes... with his life’. Ramsay MacDonald, in his letter dated September 8, 1932. exposed the futility of Gandhi's fast-unto-death in Yerwada Jail, and explained in clear terms that double voting rights given to Depressed Classes would ensure a clear connectivity between caste Hindus and Depressed. The notion of dividing the Hindu fold was refuted by him in black & white. Ramsay MacDonald wrote:

“... Under the Government scheme the depressed Classes will remain part of the Hindu community and will vote with the Hindu electorate on an equal footing but for the first twenty years, while still remaining electorally part of the Hindu community they will receive through a limited number of special constituencies, means of safeguarding their rights and interests that, we are convinced is necessary under present conditions.

Where the constituencies are created, members of the Depressed Classes will not be deprived of their votes in the general constituencies, but will have two votes in order that their membership of the Hindu community should remain unimpaired.

We have deliberately decided against the creation of what you describe as a communal electorate for the Depressed Classes and included all Depressed Class voters in the general or Hindu constituencies so that the higher caste candidate should have to solicit their votes or Depressed Class candidates should have to solicit

the votes of the higher castes at elections. Thus, in every way was the unity of Hindu society preserved.” (Ram, 1982, pp. 45-46)

Ramsay Macdonald further held that number of seats allotted to Depressed Classes in Separate electorate were small and was not intended to provide a quota numerically appropriate according to their population but solely to secure a minimum number of spokespersons for the Depressed Classes in the Legislature, who are chosen exclusively by the Depressed Classes (Ram, 1982, p. 47). Ramsay MacDonald criticised Gandhi on his stand on separate electorate to Depressed Classes in the following words:

“ As I understand your attitude, you propose to adopt the extreme course of starving yourself to death not in order secure that the Depressed Classes should have joint electorate with other Hindus, because that is already provided, nor to maintain the unity of Hindus, which also provided, but solely to prevent the Depressed Classes, who admittedly suffer from terrible disabilities from being able to secure a limited number of representatives of their own choosing to speak on their behalf in the legislature which will have a dominating influence over their future.” (Ram, 1982, p. 47)

Such a convincing and reasonable reply by Prime Minister Ramsay MacDonald was ignored by Gandhi. Several historians, who are nothing less than an authority in modern Indian History, like Bipan Chandra and Ram Chandra Guha in their writing either justified the Gandhi's fast-unto-death or completely ignored the development mentioned above and made Gandhi a revered figure in the name of saving the Hindu fold from being divided. However, they made a mistake of the first order by not analysing the structure of Ramsay MacDonald Award of 1932. And this is where the idea to write on structure of political reservation took inspiration.

As a result of 'Fast unto Death' Poona Pact came into existence. The structure of Poona Pact was a jolt to the representative structure to Separate electorate to Depressed classes of the time. As per the Poona pact, seats were reserved for the Depressed Classes out of the general electorate seats in the Provincial Legislature as under: Madras: 30, Bombay with Sind: 15, Punjab: 8, Bihar & Orissa: 18, Central Provinces: 20, Assam: 7, Bengal: 30, United Provinces: 20, Total was 148 (Ambedkar, 2014, p. 88). The Poona Pact increased the number of seats for Depressed classes from 78 seat of Separate electorate of 1932 to 148 seats. However, Dr. Ambedkar made a point about the loss which Depressed Class suffered

in a shimmer of increased number of seats. He was referring to the double voting rights provided under separate electorate of 1932 (Ambedkar, 2014, p. 90). Dr. Ambedkar stressed on the futility on increased number of seats and hailed the double voting right to Depressed classes as “*Priceless Privilege*”. He said, “*Now, if the Poona Pact increased the fixed quota of seats, it also took away the right to the double vote. This increase in seats can never be deemed to be a compensation for the loss of the double vote. The second vote given by the Communal Award was a priceless privilege. Its value as a political weapon was beyond reckoning. The voting strength of the Untouchables in each constituency is one to ten. With this voting strength free to be used in the election of caste Hindu candidates, the Untouchables would have been in a position to determine, if not to dictate, the issue of the General Election. No caste Hindu candidate could have dared to neglect the Untouchable in his constituency or be hostile to their interest if he was made dependent upon the votes of the Untouchables. Today the Untouchables have a few more seats than were given to them by the Communal Award. But this is all that they have. Every other member is indifferent, if not hostile. If the Communal Award with its system of double voting had remained the Untouchables would have had a few seats less but every other member would have been a member for the Untouchables. The increase in the number of seats for the Untouchables is no increase at all and was no recompense for the loss of separate electorate and the double vote. The Hindus, although they did not celebrate the Poona Pact, did not like it. Throughout their commotion to save Mr. Gandhi’s life there was a definite current of conscious feeling that the cost of saving his life may be great. Therefore, when they saw the terms of the Pact, they very definitely disliked it, although they had not the courage to reject it. Disliked by the Hindus and disfavoured by the Untouchables, the Poona Pact was given recognition by both parties and was embodied in the Government of India Act.*” (Ambedkar, 2014, pp. 90-91)

The Hammond Committee was formed in line with the provisions of the Poona Pact to demarcate constituencies, to set the number of seats for each constituency, and determine the voting procedure for legislatures under the new constitution (Ambedkar, 2014, p. 91). As per the provisions of Poona Pact, the members of the Depressed Classes, registered in the general electoral roll in a constituency, would form an electoral college, which would elect a panel of four candidates belonging to the Depressed Classes for each of such reserved seats, by the method of the single vote, i.e., the four persons getting the highest number of votes in such primary election, shall be candidates for election by the general electorate. This standard formula was applied in the Central and provincial legislature for the Representation of

Depressed classes. (Ambedkar, 2014, p. 89). The Election of 1937 and election of 1946 witnessed the execution of the provision of Poona Pact. In the election of 1937, out of the 78 candidates won on congress ticket in 1937, none of them got a berth in Congress Cabinet. (Ambedkar, 2014, p. 98)

The working of election in 1937 and 1946 as per the provision of Poona can be understood from the below mentioned figure.

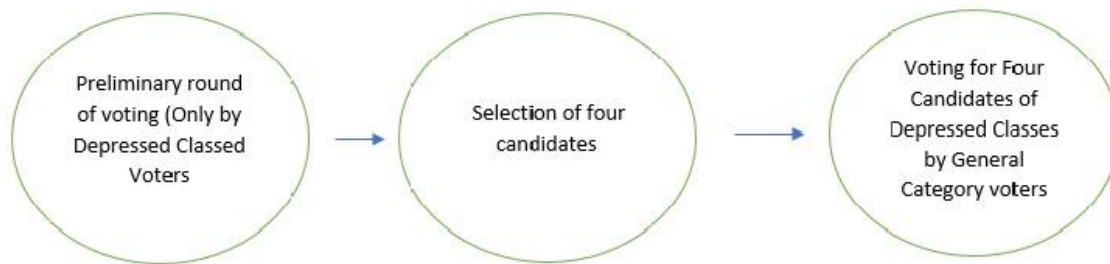

Figure 1. Election of Depressed Classes/Scheduled Castes as per the Provisions of Poona Pact.

Ambedkar was not happy with the arrangements made Poona Pact since it made the Scheduled Castes depended on the so-called upper caste Hindu. He called the elected representatives as “tools in the hands of upper caste Hindus”

Reserved Seats with adult suffrage.

During the Constituent Assembly it was agreed to have reserved seats for Scheduled Caste and Scheduled Tribes with adult suffrage. There is a fixed quota of reserved seats for SC/STs through which Lok Sabha Members and State Assemblies Members are elected. It came with a provision to end in 10 years unless extended by the Parliament through a Constitutional Amendment Act. Since independence this political reservation has been extended seven times through seven Constitutional Amendment Acts. The current structure of political reservation, only a candidate from the reserved category (SC, ST, Women as the case may be) can contest the election. The general category or the other reserved category for which the constituency is not reserved, do not have right to contest election from that reserved seat. However, everyone who has the voting rights, irrespective of their caste, category or religion can vote into it.

Reservation through nomination under Constitution of India

Provisions were made to provide reservation through nomination to Anglo Indians in Parliament and in State Assemblies via Article 331 of the Constitution of India.

Conclusion:

The provisional structure of political reservation has not been constant, right from its inception in 1909 when it was awarded to Muslim through Morley-Minto Reform. Since then, the representative model was constantly at change. In 1919, when Sikh were awarded with Separate electorate, nomination was the method adopted for ex-Untouchables in provinces. In the line of representative model development was Simon Commission followed by the three round conferences. The outcome of the Round Table conference was Separate electorate to the Depressed classes. It provided provision of dedicated separate electorate with double voting rights to Depressed Classes. It carried the apprehensions of Gandhi and Congress in the backdrop of “Dividing Hindu Fold”. This apprehension of “Dividing Hindu Fold” was refuted by Ramsay MacDonald, Samuel Hoare, Ambedkar and later by Kanshiram. After the Hunger Strike of Gandhi, Poona Pact was signed between Ambedkar and Congressmen. Gandhi did not signed the Poona Pact. The election of 1937 and 1945 witness the execution of Poona Pact i.e., ‘reserved seats with joint electorates.’ During the Constituent Assembly it was agreed by the framers of the Constitution to have the system of reserved seats for SC/STs for next 10 years with a clause of extending it through Constitutional Amendment Act by Parliament of India. A strange phenomenon to be seen in perspective of political reservation to SCs before independence and after independence is that, there was a lot of debate in favour and against of extending political rights to Depressed Classes. However, post-independence period has went through the turbulence of anti-reservation protest, however, such turbulence fades away the moment reservation enters in the territory of politics.

Bibliography

Ambedkar, B. R. (2014). *Dr. Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches Vol. 5* (Vol. 5). New Delhi: Dr. Ambedkar Foundation, Ministry of Social Justice & Empowerment.

Ambedkar, B. R. (2014(i)). *Dr. Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches Vol. 9: What Congress and Gandhi have done to the Untouchables*. (Vol. 9). (V. Moon, Ed.) New Delhi: Dr. Ambedkar Foundation - Ministry of Social justice and Empowerment, Govt. of India.

Bovard, J. (1995). *Lost Rights: The Destruction of American Liberty*. New York: St. Martin.

Hardy, T. (1972). *The Muslims of British India*. London: Cambridge University Press.

Ilbert, C. (1911). The Indian Councils Act, 1909. *Journal of the Society of Comparative Legislation*, 11(2 (1911)), 243-254. Retrieved May 29, 2022, from <https://www.jstor.org/stable/752520>

Leprosy in South America. (1939). *Resume of discussions at the Tenth Pan American Sanitary Conference* (pp. 420-421). Bogota, Colombia: Bulletin de la oficina Sanitaria Pana maricana.

Metcalf, B. T., & Metcalf, T. R. (2006). *A Concise History of MODERN INDIA* (Vol. II). New York: Cambridge University Press.

Ram, K. (1982). *The Chamcha Age: An Era of The Stooges*. New Delhi: Siddharh Books.

Sharma, R., & Varshney, N. (2104, April 03). *Legal Heritage*. Retrieved May 29, 2022, from <https://legalheritage.wordpress.com/2014/04/03/history-of-separate-electorate-system-in-india-by-dr-richa-sharma/>

The Constitution of India (1950), Article 334.

INNOVATIVE PRACTICE IN ICT

Dr. Dipakkumar B. Chavda
Assistant Professor,
Dr. Subhash Mahila College of Education,
Junagadh.

Introduction

In today's era there is a special need for innovation in every field. A kind of suggestion has come to people through traditional means, method. When it comes to innovation, it is not possible without technology. Also, it can be said that technology and innovation are synonymous with each other. The penetration of technology in the field of education is an auspicious sign. This new learning environment developed by information and technology in this field is called interactive learning environment. That's why information and technology are used in the way of learning for innovation all over the world. Also, some traditional tools have also become technological. Such as classrooms, blackboards in classrooms, chalkboards, audio visual aids and learning methods as well etc. These innovations in education have given the students a wide experience. Also, information technology is such a field. Where new researches and new inventions are constantly happening. In today's age, it is not wrong to say that the world has been absorbed in the hands of man. A study of such innovation is presented.

Advantages of Information and Communication Technology

- Information and Communication Technology is an ever-innovative multi-faceted and multi-faceted field.
- It is a dynamic technique.
- This activity is also scientific and has objective qualities.
- This technique is economically easy to implement.
- The process of this technology is simple, everyone can learn.
- This experiment is transparent so that everyone can benefit from it.
- Information and communication technology is equally useful in the physical and immaterial spheres of life.

Role of ICT

Information and Technology is a brand new field for all those involved in education. And this is such a source. In which all the questions, problems or difficulties of education can be solved. The main question is how the people involved in education will

receive it. Some generalizations for it are given below. If we make it a part of education, education can be made more lively and useful.

Blended learning

Blended learning is also known as 'individualized learning' or 'differentiated instruction' or 'semi-delivered learning'. Its other name is also called 'Be learning'. Which is defined as follows "A teaching method that integrates technology and virtual activities with traditional teaching using planned activities. Which has high pedagogical value". It is called blended learning. According to Michael Horn "Blended learning is the best way to drive learning network transformation". The key aspects of this blended learning are as follows:

- Blended learning is a way to combine two educational options.
- Its main types are Station Rotation Blended Learning,, Lab Rotation Blended Learning, Flex Blended Learning, Film Classroom and Personal Rotation Blended Learning.
- which combines online and offline instruction.
- Students interact with the training and content through both physical classroom and online platforms.
- It also uses integrated formative and integrated assessment methods for students and instructors.
- This increases student-teacher, teacher-teacher and student-material interactions.

Mobile learning

The most preferred tool of today's modern age is the mobile phone. Now available in the form of cellphones, smartphones, tablets, etc., this tool is not only for communication. But by combining many things it constantly encourages us to learn through that medium. In which there is no time bound. Can be learned anytime anywhere. This is an excellent source of informal learning. It is also called M learning. In short "Mobile Learning is facilitating education and training through mobile". Its features are as follows:

- It gives freedom of time and place, study can be done at any place.
- Information is available when needed, information can be communicated.
- Interaction is fast through this tool.
- Hence the desired information is available in the form of software Costs are reduced.
- Information can be stored and stored permanently.
- Along with fun comes the benefit of knowledge. Also, get experiential information.

- Creative learning is an opportunity. Interest and activity are maintained.

Thus, information related to the curriculum can be provided from m-learning. Quizzes, Voicemail, SMS, Recording, Guidance, Group Discussion, Exam Results, Evaluation, Swadhyay are all made possible by it.

E-learning

E stands for electronics. Education through electronic means is e-learning. A network of computers connected to each other is called the Internet. In short, the concept that learning can be done through computers with the help of information and communication technology is called e-learning. In short, a method of study that involves the use of electronics equipment and procedures. In which web based learning, computer based learning, virtual classroom and digital technology are used. Content is depicted or presented via the Internet, intranet, extranet, audio, video, tapes, satellite broadcast, interactive, TV, and CD. Features of the training and education network offered in it are as follows:

- In this the content is presented through mass media.
- There is no space-time barrier in it.
- It includes both offline and online education.
- This type of education provides visual, auditory and visual-auditory experience.
- This type of learning involves information gathering and interactive engagement.
- It is a best tool for self study.

Cloud computing

Generally cloud means cloud while computing means using computer. It means using another computer's storage, using another computer's power, or using another computer's resources over the Internet. Doing so anywhere or in any device is called cloud computing. For example, if we use Google Drive, we use it as a cloud computer.

Any company has to open its data storage, so that all its information is saved, that company has to take cloud services from companies that provide cloud facilities. It also has to pay the price. Furthermore, the company will also have the responsibility to preserve the information, keep it safe and create a data storage. There are several types of cloud computing:

(1) Like public cloud, (2) private cloud, (3) community cloud, (4) hybrid cloud etc..

Cloud service companies like AWS, google cloud, Microsoft Azure, IBM cloud etc. provide cloud service. Depending on the cloud service, there are several types:

Iaas: Infrastructure as a service. In which IT infrastructure is provided and its resource uses facilities like power storage network KPCT etc. It gives more flexibility and also allows users to display any software stack on top of the operating system. However flexibility comes with a cost and users are responsible for updating and patching the operating system at the IAAS level.

Paas: platform as a service. Where software development can manage their own applications and software. Can build and test it too. In short, a software developer gets an environment or platform on which he can create software. In this model, cloud providers deliver to the user development environment services where the user can develop run in-house built applications. This service might include an operating system, language execution environment, database and web server.

Saas: Software as a service. In which different web services are application software that are stored in the cloud and you can use them over the internet in your web browser. In this model, the users simply make use of a web browser to access software that others have developed and offers as a service over the web at this model, users do not have control or access to the underlying infrastructure being used to host software. Sales force's customer relationship management software and Google docs are popular example.

Advantages: Cost efficiency are the highest and biggest advantages of cloud computing. It automatically saved content, making it impossible to loss or delete any Valuable material. This means that even if a computer crashes, all documents and content will remain safe, saved and accessible. Cloud allows multiple users to work on and edit documents or lesson plan.

REFERENCES

1. Kale,Pravin & Kale Aditya : Use of Mobile Learning as a Learning Resource ; Shikshan Tarang ; Vol. 9(2); Year-12, ISSN: 0976-0636
2. SHARMA;R.A(1998),technology of teaching loyal book depot,international publishing house,meerut.
- 3.SHUKLA, SATISH PRAKASH, information technology in education, varishan prakashan, ahmedabad.
4. BARAIYA, VAGHJIBHAI, e-learning section-1 ES-236, dr.babasaheb open uni, ahemdabad.

AN ANALYSIS TO DETERMINE THE ACCURACY AND CORRELATION OF MACD INDICATOR SCORE INDEX ON SHARE PRICES OF SELECTED FMCG COMPANIES

Kadegiya Manisha Bhojabhai*

Dr. Anitaba Sukhdevsinh Gohil**

*Research Scholar, Department of Commerce & Management – BKNMU, Junagadh
(Gujarat, India)

**Assistant Professor, Department of Commerce & Management – BKNMU, Junagadh
(Gujarat, India)

ABSTRACT

The nation's progress is significantly affected by the stock market, that connects savings and investment. India is among the developing nations that is fast boosting the capital market's expansion. So, the following study attempts to determine the accuracy and correlation of the MACD Indicator and selected FMCG companies Market Value Per Share. The period of the study is of 5 years from January 2018 to December 2022. In order to calculate the correlation of Indicator Score Index and Market Value Per Share, classified procedure is used. The study entirely based on secondary data. The analysis came to the conclusion that the MACD indicator has a moderate degree of accuracy and reliability. However, the correlation between Indicator Score Index (ISI) and Market Value Per Share (MVPS) seems different in each company which shows that in majority case MACD provides positive return but in few cases, it proves wrong too. So, this analysis seems to be helpful for those investors who want to use RSI indicator for their technical analysis.

INTRODUCTION

Out of all the investing alternatives, the stock market offers the most lucrative opportunities. However, if the investor is ignorant of how this market operates, it might be risky. After stock investments, investors' top priorities will be security and safety. Thus, stock analysis is required before to trading or investing in order to lower risk. Because it may assist you in making wiser financial decisions, stock analysis is crucial. Knowing how the stock is predicted to perform over the following weeks or years is essential if you are thinking about buying or selling the company's shares. With the use of historical and current data on stocks that have historically increased profits over the long run, stock analysis enables traders to make strategic trades and forecast a stock's future price movement. Stock analysis may be an

effective way to learn about how the market works, even if you aren't ready to purchase stocks just yet.

The stocks are analyzed and evaluated using two different forms of analysis: technical analysis and fundamental analysis. A company's finances and business operations are taken into account while doing a fundamental analysis, which also looks at data such as profits, projected growth, profit margins, equity return, etc. The ultimate objective of the fundamental analysis is to come up with a figure that an investor can use to analyze whether stock is being undervalued or overvalued. For this purpose, it compares the historical price of stock with the current price. Fundamental analysis is often reserved for stock investments by long-term holders. However, when making short-term investments, such as swing trading, where the objective is to generate quick profit, technical analysis is applied. Stock price swings and historical trading activity, according to technical analysts, can be helpful predictors of future prices. Simply said, technical analysis is a kind of research in which we aim to understand the relationship between a stock's supply and demand and its volume, price, and volatility.

Many variables affect the flow of stocks. Technical indicators and charts have been used in many ways to help understand how supply and demand of a stock influence its volume, price, and volatility.

MACD INDICATOR

1. MACD:

The Moving Average Convergence/Divergence (MACD) indicator was built by Gerald Appel and is still frequently used by technical analysts 40 years after it was first created. He also founded the investment predictions and newsletter systems, which have been in publication for 46 years. His approach to technical analysis is rigorously scientific and quantitative, with a great deal of historical study back it up.

Through a comparison of two moving averages, the MACD tracks changes in momentum. In this case, levels of support and resistance help to identifying potential buy and sell signals. The MACD is made up of a histogram and two moving average lines: signal line and MACD line.

Default Setting for the MACD:

MACD line = (26-12) EMA

Signal line = 9 EMA of MACD line

EMA¹

Slow moving average – 26 days

Fast moving average- 12 days

Signal line- 9 day moving average of the difference between fast and slow.

All moving averages are exponential.

How to use MACD?

The parameters of a MACD chart are usually represented by three numbers. The first parameter is the number of calculation periods for the faster moving average. The number of periods in the slower moving average is the second parameter. Thirdly, the number of bars is used to determine the moving average of the difference between the slower and faster moving average.

Calculation of MACD Formula:

The MACD indicator is calculated as the difference between the fast- and slow-moving averages:

MACD = 12 Day exponential moving average – 26 Day exponential moving average

The signal line is calculated as a 9-day exponential moving average of MACD

Methods to Interpret:

- There are three Common Methods used to Interpret the MACD:

1. Crossovers:

¹ EMA means if you take price average of last few days and when you give more weightage to the latest price than the old price.

The preceding chart illustrates how the MACD crosses below the signal line to provide a bearish signal, indicating that it could be time to sell. On the other hand, the asset's price is expected to have upward momentum when the MACD crosses above the signal line, generating a positive signal. Many traders wait to enter a position until there has been a confirmed cross over the signal line in order to prevent getting “faked out” or entering the market too soon.

- 2. Divergence:** A divergence occurs when the highs or lows on the MACD surpass the corresponding highs and lows on the price. When MACD creates two rising lows that line up with two falling lows on the price, a bullish divergence is created. When the long-term trend is still in the favour, this is a reliable bullish indication.

As shown in the chart below, When the price is making lower lows while the indicator is making higher lows, this is known as Negative Divergence or **Bullish divergence**.

As shown in the chart below, When the price is making higher swing highs while the indicator makes lower highs, this is known as a Positive Divergence or **Bearish divergence**.

3. Dramatic Rise: The security is overbought and will soon revert to normal levels when the MACD rises dramatically, which occurs when the shorter moving average pulls away from the long-term moving average.

➤ **MACD Application:**

- Buy signal: The MACD line crosses the signal line from below
- Sell signal: The MACD line crosses the signal line from above
- Bullish: The MACD line crosses above zero
- Bearish: The MACD line crosses below zero
- Bullish divergence: price falls but MACD rise
- Bearish divergence: price rise but MACD falls

REVIEW OF LITERATURE

Evan Hurwitz, Tshilidzi Marwala, (2011), following study made analysis of potential simple trading strategies. For this, the underlying assumptions of each trading system are explored, and data is created in order to evaluate the efficacy of these systems when trading on data with the underlying patterns that they expect. The strategies are tested against a buy-and-hold strategy to determine if the act of trading has actually produced any worthwhile results, or are simply facets of the underlying prices. Study concluded that, both strategies MACD and RSI were able to take advantage of their underlying assumptions while unable to perform when those assumptions were removed.

J. Nithya, Dr. G. Thamizhchelvan, (2014), the study's goal is to perform technical analysis of selected companies included in the CNX Nifty. Additionally, they demonstrate the value of using technical analysis to help investors make investing decisions. The price trend of 15 stocks is examined using the descriptive method and the technical analysis charting techniques of MACD and RSI. Secondary data from the spider software for technical analysis was used for the analysis. Simple random sampling was the sampling technique employed in this study. The three banking companies were selected among the more than 9000 companies which are listed in NSC traded stocks. The study draws its conclusion that the timing of stock market entry and departure can benefit from the usage of technical indicators. broker or investors who use technical indicators make significant profit. Technical analysis cannot provide an answer to the questions faced by analysts.

Viliam Vajda, (2014), the purpose of the study is to investigate if one can use new indicators instead of old ones and whether indicators can produce profitable trading entries during periods of market stress. The trading strategies have been created and back tested at the Forex market with various time frames using the MACD indicator. Differentiating between the crisis period and the time after it, as well as testing the effectiveness of developed techniques on the most significant and actively traded currency pair, is an essential part of the research. In conclusion it can be stated that a trader can make money by employing techniques based on technical analysis indicators; however, given the extreme volatility of the Forex market, money management is a necessity, and it is always better to stick to the fundamentals.

T. Tai-Leung Chong, Wing-Kam Ng, V. Khim-Sen Liew, (2014), in this paper, the profitability of the MACD and RSI indicators is assessed as well as the performance of the two trading rules in the stock markets of five additional OECD nations. The study finds that the centreline crossover of the RSI has predictive ability in the Italian and Canadian stock markets. In particular, the RSI rule performs well in the Milan Comit General Index. The Dow Jones Industrial Index also benefits from the RSI rule. Moreover, it is discovered that the RSI and MACD regulations might produce a sizable profit for the FT30. Study concludes that in this market, the MAD and RSI can produce returns that are noticeably larger than those of the buy-and-hold approach. Additionally, the Milan Comic General and the S&P/TSX Composite Index both see notable abnormal returns as a result of the MACD and RSI rules consistency. This is possibly because the Italian stock market is less developed and less effective than the stock markets of other significant OECD nations.

S. Mohd Nor, G. Wicremasinghe, (2014), the following study investigates the profitability of two popular technical indicators, Moving Average Convergence Divergence (MACD) and Relative Strength Index (RSI) – in the Australian Stock Market. For the analysis the study basically utilizes the relatively recent data from 1996 to 2014 on the Australian All Ordinaries Index. The finding of the study describes that the MACD generally performs poorly, although the RSI shows some profit potentials. The results suggest that the Australian stock market can use technical trading rules to earn abnormal returns on a consistent basis. Which means that the Australian stock market is not efficient in the weak-form. Nonetheless, since the strategies work well in some periods.

OBJECTIVES

The main objective of this study is to examine the accuracy of MACD indicator and to find out correlation between Indicator Score Index and Market Value Per Share of selected FMCG companies.

RESEARCH METHODOLOGY

Sample Period:

The period of the study is of 5 years from January 2018 to December 2022.

Sampling Technique:

On the basis of Purposive sampling method, below mentioned companies has been selected based on the Market Cap as a sample company for the study of MACD indicator. Sample companies are listed at National Stock Exchange.

Name of Company	Market Cap
HUL	5.87 lakh crore
ITC	5.39 lakh crore
Nestle India	2.34 lakh crore
Varun Beverages	1.29 lakh crore
Britannia Industries Limited	1.12 lakh crore

Sources of Data:

The current study is entirely based on secondary data and the data was collected from the official website, www.tradingview.com

Tools for Analysis:

For the treatment of the data, Correlation Analysis has been applied with the Descriptive statistics and Graphical representation.

INDICATOR SCORE INDEX (ISI)

In this study Indicator Score Index consists of Moving Average Convergence Divergence indicator. Selected indicator is popular between the professional traders and investors. In this research a classified procedure was followed where selected company was awarded score 1 if it is successful and score 1 if it is failed. By totalling the scores awarded to a company, net score obtained by the company Indicator Score Index (Table 2) which can be calculated by the following formula.

$$\text{Indicator Score Index} = \frac{\text{Net Score Obtained by the Company} * 100}{\text{Total Obtainable Score by the Company}}$$

(Table 1)

YEAR	HUL – SCORE		
	Successful	Failed	Total
2018	3	5	8
2019	8	1	9
2020	6	1	7
2021	4	1	5
2022	7	1	8

(Table 2)

(Table 3)

YEAR	ITC - SCORE		
	Successful	Failed	Total
2018	6	1	7
2019	6	3	9
2020	5	0	5
2021	8	0	8
2022	7	0	7

(Table 3)

YEAR	Nestle - SCORE		
	Successful	Failed	Total
2018	7	1	8
2019	6	2	8
2020	9	0	9
2021	7	1	8
2022	9	0	9

(Table 4)

YEAR	Varun Beverage Limited - SCORE		
	Successful	Failed	Total
2018	5	0	5
2019	6	2	8
2020	5	2	7
2021	6	1	7
2022	5	1	6

(Table 5)

YEAR	Britannia Industries Limited - SCORE		
	Successful	Failed	Total
2018	8	0	8
2019	7	2	9
2020	6	2	8
2021	5	2	7
2022	6	2	8

INDICATOR SCORE INDEX

(Table 6)

Year	HUL	ITC	Nestle	Varun Beverages	Britannia Industries Limited
2018	37.5	85.71	87.5	100	100
2019	88.89	66.67	75	75	77.78
2020	85.71	100	100	71.43	75
2021	80	100	87.5	85.71	71.43
2022	87.5	100	100	83.33	75

MARKET VALUE PER SHARE AT THE END OF THE YEAR (MVPS)

Market Value Per Share (MVPS) on the 31st December of each year is considered.

(Table 7)

Year	HUL	ITC	Nestle	Varun Limited	Beverage	Britannia Industries Limited
2018	1819.65	281.65	11084.85		116.30	3115.40
2019	1923.00	237.70	14710.00		157.60	3027.80
2020	2395.40	209.00	18257.50		203.75	3576.35
2021	2360.15	218.05	19705.70		296.10	3606.00
2022	2561.05	331.55	19606.00		661.30	4307.45

STATISTICAL TECHNIQUES

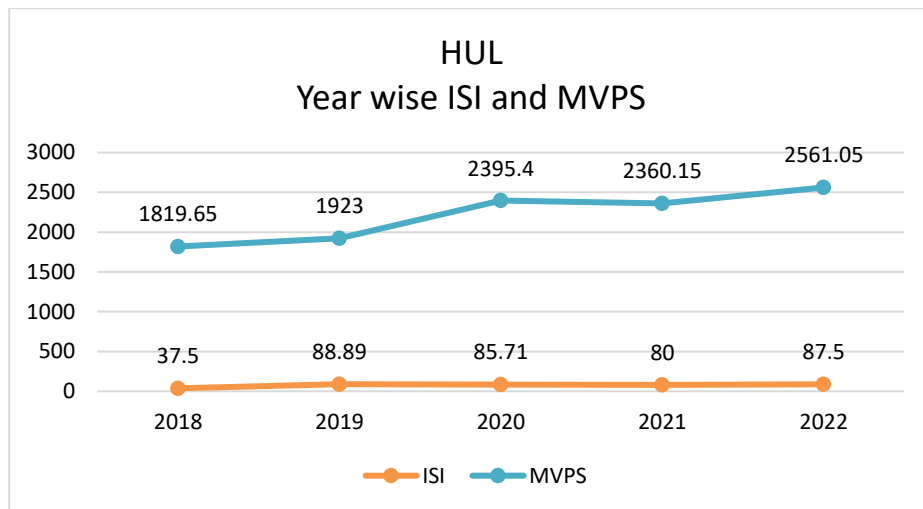
- Graphical Representation
- Descriptive Analysis
- Correlation Analysis

DATA ANALYSIS AND INTERPRETATION

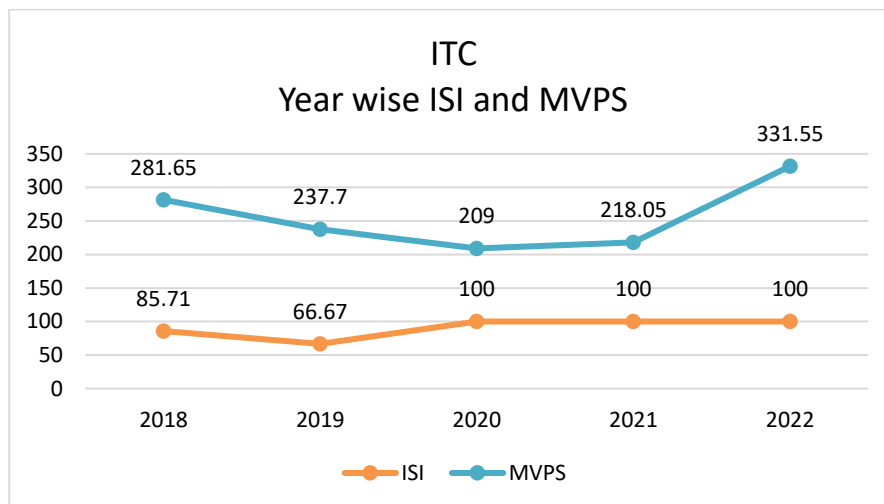
Data analysis is being done by using Excel and statistical formulas. The outcomes have been computed and displayed as tabular and graphical data. The graphic representation of the Indicator Score Index is shown in below presented charts and table 8 provides detail evaluation of minimum, maximum, mean, median, standard deviation.

- **Graphical Representation**

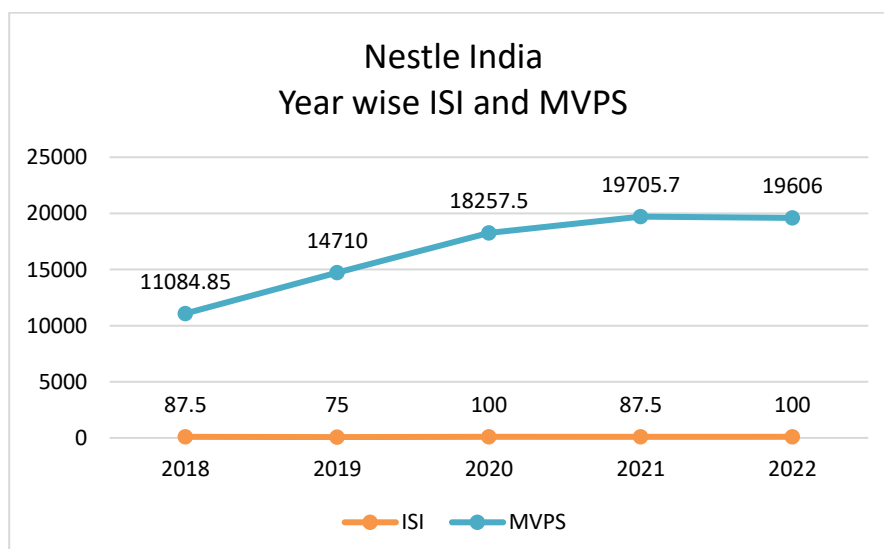
(Chart 1)

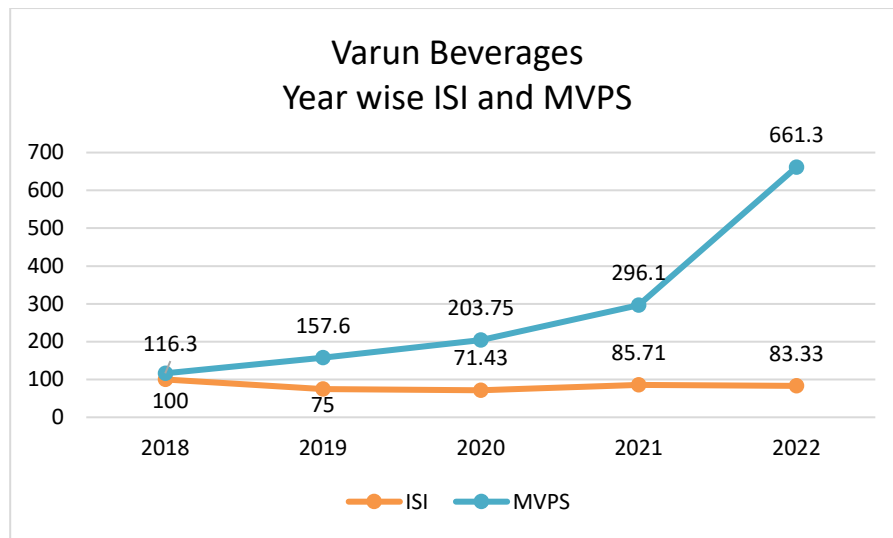
(Chart 2)

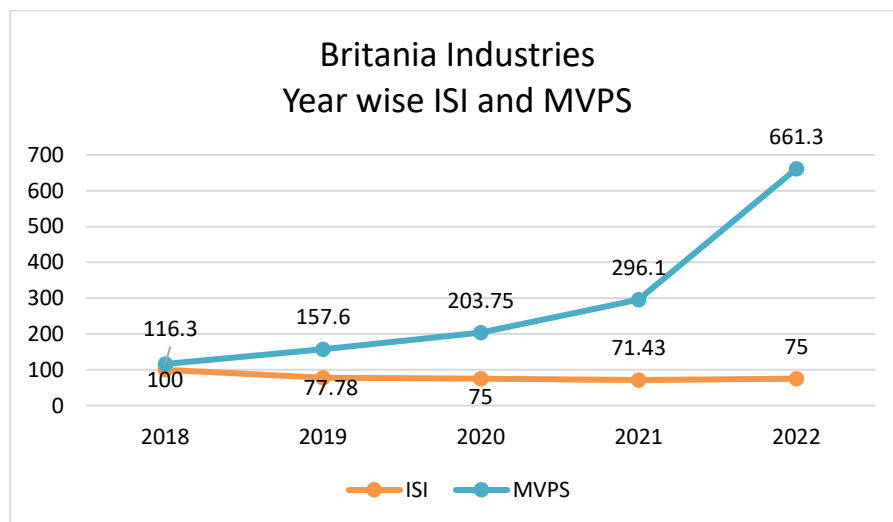
(Chart 3)

(Chart 4)

(Chart 5)

• Descriptive Statistics

(Table 8)

	HUL		ITC		Nestle		Varun Beverages		Britania Industries	
	ISI	MVPS	ISI	MVPS	ISI	MVPS	ISI	MVPS	ISI	MVPS
Mean	75.92	2211.85	90.476	255.59	90	16672.81	83.094	287.01	79.842	287.01
Standard Error	9.723436	144.0277	6.563384	22.7475	4.677072	1664.199	4.971286	98.23358	5.139302	98.23358
Median	85.71	2360.15	100	237.7	87.5	18257.5	83.33	203.75	75	203.75
Mode	#N/A	#N/A	100	#N/A	87.5	#N/A	#N/A	#N/A	75	#N/A
Standard Deviation	21.74226	322.0556	14.67617	50.86496	10.45825	3721.263	11.11613	219.657	11.49183	219.657
Sample	472.7261	103719.8	215.39	2587.244	109.375	13847797	123.5684	48249.18	132.0621	48249.18

Variance										
Skewness	-2.10685	-0.40417	-1.45098	0.937888	-0.51224	-1.01018	0.828943	1.758029	2.0207	1.758029
Range	51.39	741.4	33.33	122.55	25	8620.85	28.57	545	28.57	545
Minimum	37.5	1819.65	66.67	209	75	11084.85	71.43	116.3	71.43	116.3
Maximum	88.89	2561.05	100	331.55	100	19705.7	100	661.3	100	661.3
Confidence Level (95.0%)	26.99659	399.8849	18.22287	63.15719	12.98563	4620.558	13.8025	272.7401	14.26899	272.7401

• Correlation Analysis

(Table 9)

HUL	ISI	MVPS
ISI	1	
MVPS	0.634359	1

(Table 10)

ITC	ISI	MVPS
ISI	1	
MVPS	0.074975	1

(Table 11)

Nestle	ISI	MVPS
ISI	1	
MVPS	0.520382	1

(Table 12)

Varun Beverages	ISI	MVPS
ISI	1	
MVPS	-0.07733	1

(Table 13)

Britania Industries	ISI	MVPS
ISI	1	
MVPS	-0.46152	1

RESULTS:

Above mentioned correlation matrix depicts the relationship between the study's variable.

Name of the sample company	Correlation Analysis	Explanation
HUL	0.63	The correlation between ISI and MVPS is 0.63 which is between 0.3 and 0.7. So, the analysis indicates it as Moderate Positive Linear Relationship.
ITC	0.07	The correlation between ISI and MVPS is 0.07 which is between 0 and 0.3. So, the analysis indicates it as Weak Positive Linear Relationship.
Nestle	0.52	The correlation between ISI and MVPS is 0.52 which is between 0.3 and 0.7. So, the analysis indicates it as Moderate Positive Linear Relationship.
Varun Beverages	-0.07	The correlation between ISI and MVPS is -0.07 which is between -0 and -0.3. So, the analysis indicates it as Weak Negative Linear Relationship.
Britania Industries	-0.46	The correlation between ISI and MVPS is -0.46 which is between -0.3 and -0.7. So, the analysis indicates it as Moderate Positive Linear Relationship.

CONCLUSION

From the above-mentioned results, it can be concluded that the accuracy of the Indicator Score Index of HUL and Nestle India is more than ITC. Also, Varun Beverages and Britania Industries have negative correlation which indicates less accurate results from MACD indicator. MACD gives positive return in case of HUL, Nestle India and ITC. But in Varun Beverages and Britania Industries, MACD proves less accurate.

SUGGESTION

The following study considered MACD indicator and selected FMCG sector companies which seems to be helpful for those investors who want to use MACD indicator for their technical analysis. One can expand the analysis with multiple indicators accuracy and more than one corporate sector such as Pharma., FMCG, Steel, Cement, Banking etc. The study can be helpful for further study related to Mid-cap companies, Small-cap companies, Intraday Trading, Mutual Fund Analysis, Commodity Market, FOREX market, Crypto Market etc.

REFERENCES:

1. www.investopedia.com

2. corporatefinanceinstitute.com
3. www.cmcmarkets.com
4. www.tradingview.com
5. Evan Hurwitz, Tshilidzi Marwala, *"Suitability of Using Technical Indicator-Based Strategies as Potential Strategies Within Intelligent Trading Systems"*, IEEE International Conference on Systems, Man and Cybernetics, 2011.
6. J. Nithya, Dr. G. Thamizhchelvan, *"Effectiveness of Technical Analysis in Banking Sector of Equity Market"*, IOSR Journal of Business and Management, 2014, Vol.16, ISSN:2319-7668.
7. Viliam Vajda, *"Could A Trader Using Only 'Old' Technical Indicator Be Successful at The Forex Market?"*, Procedia Economics and Finance, 2014.
8. T. Tai-Leung Chong, Wing-Kam Ng, V. Khim-Sen Liew, *"Revisiting the Performance of MACD And RSI Oscillators"*, J. Risk Financial Manag, 2014, Vol.7.
9. S. Mohd Nor, G. Wicremasinghe, *"The Profitability of MACD And RSI Trading Rules in The Australian Stock Market"*, Investment Management and Financial Innovations, 2014, Vol.11.

ગુજરાતી વિષયમાં સેમિનાર પદ્ધતિની અસરકારકતા Effectiveness of Seminar Method in Gujarati Subject

Dr. Lalitaben P. Damor
Lecturer, Shri J.K. Desai B.ed College, Jhalod

❖ સારાંશ:

પ્રસ્તુત અભ્યાસ શિક્ષણ શેત્રે હાથ ધરવામાં આવતા આ સંશોધનો ખૂબ જ ઉપયોગી થશે પ્રસ્તુત સંશોધનમાં પણ બીએડ કક્ષાએ શિક્ષણકાર્યમાં સેમિનાર પદ્ધતિની અસરકારકતા તપાસવા સંશોધન હાથ ધરેલ છે. ધોરણ ૮ ના ગુજરાતીના પાઠ્ય પુસ્તકમાંથી એકમો પસંદ કરેલ છે. સેમિનાર પદ્ધતિ ની અસરકારકતા તપાસવા માટે બી.એડના તાલીમાર્થીઓ પર પ્રયોગ કરવામાં આવેલ છે. જેમાં બે જૂથની રચના કરી હતી. એકમ પસંદગી બાદ તે એકમ પર સેમિનાર પદ્ધતિથી અધ્યાપન માટે પ્રાયોગિક જૂથમાં સેમિનાર પદ્ધતિથી શિક્ષણકાર્ય કરવામાં આવેલ છે. જ્યારે નિયંત્રિત જૂથના તાલીમાર્થીઓને વ્યાખ્યાન પદ્ધતિથી શીખવવામાં આવેલ છે. ત્યારબાદ પદ્ધતિઓની અસરકારકતાની ચકાસણી સંશોધક રચિત શૈક્ષણિક સિદ્ધિ કસોટીના પ્રાપ્તકોના આધારે ટી-મુલ્ય શોધીને કરવામાં આવેલ છે.

Key Word: કસોટી, સેમિનાર, શૈક્ષણિક, તાલીમાર્થી, અસરકારકતા, પ્રયોગ.

❖ સંશોધનના હેતુઓ :

પ્રસ્તુત સંશોધનના હેતુઓ નીચે મુજબ છે

- (1) બી.એડ.ના તાલીમાર્થીઓને ધોરણ-૮ ના ગુજરાતી વિષયના પસંદિત એકમો શીખવવા માટે સેમિનાર પદ્ધતિ કાર્યક્રમનું આયોજન કરવું.
- (2) સેમિનાર પદ્ધતિની શૈક્ષણિક સિદ્ધિ પરની અસરકારકતા ચકાસવા પસંદિત એકમો આધારિત શૈક્ષણિક સિદ્ધિ કસોટીની રચના કરાવી.
- (3) સેમિનાર પદ્ધતિ અને વ્યાખ્યાન પદ્ધતિની અસરકારકતા શૈક્ષણિક સિદ્ધિના સંદર્ભમાં ચકાસવી.
- (૪) સેમિનાર પદ્ધતિ અંગે તાલીમાર્થીઓના અભિપ્રાયો જાણવા માટે અભિપ્રાયવલિની રચના કરવી.

❖ સંશોધનનું મહત્વ :

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસ દ્વારા શિક્ષકો/અધ્યાપકો સેમિનાર પદ્ધતિ દ્વારા શિક્ષણકાર્ય કેવી રીતે કરી શકાય તેની જાણકારી મેળવશે તથા ભવિષ્યમાં પોતાના અધ્યાપન કાર્યમાં આ પ્રકારની પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ કરી વિદ્યાર્થીઓને/તાલીમાર્થીઓને શિક્ષણ આપવાની એક પ્રકારની નવી સૂઝ મેળવશે.

સેમિનાર પદ્ધતિના ઉપયોગથી અધ્યેતાઓની માનસિક શક્તિઓનો વિકાસ થાય છે. તર્કપૂર્ણ, વિચારણા, ક્રમિક રજૂઆત, આત્મસૂઝ જેવી શક્તિઓનો વિકાસ થાય છે. આ સંશોધન અભ્યાસ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓની ક્ષોભવૃત્તિ દૂર થાય છે. વિદ્યાર્થી/તાલીમાર્થીઓમાં સહભાગીદારીનો ગુણ કેળવાય છે. ભાવિ સંશોધકોને આ પ્રકારના સંશોધન માટે અન્ય એકમો માટે પ્રેરણા મળશે.

❖ સંશોધન ઉત્કલ્પના :

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં શૂન્ય ઉત્કલ્પનાની રચના કરવામાં આવેલ છે જે ઓ નીચે મુજબ છે.

પ્રાયોગિક જૂથ અને નિયંત્રિત જૂથના વિદ્યાર્થીઓની ઉત્તર કસોટીના પ્રપ્તાંકોની સરાસરીઓ વચ્ચે કોઈ સાર્થક તફાવત નહિ હોય.

❖ સંશોધનનો પ્રકાર અને પદ્ધતિ :

પ્રસ્તુત સંશોધન એ વ્યવહારિક અને સંખ્યાત્મક પ્રકારનું છે જ્યારે સંશોધનમાં પ્રાયોગિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

❖ સંશોધનની મર્યાદાઓ :

પ્રસ્તુત સંશોધનની મર્યાદાઓ નીચે મુજબ છે.

૧) પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં માત્ર દાહોદ જિલ્લાની ગુજરાતી માધ્યમની જ બી.એડ. કોલેજનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૨) પ્રસ્તુત સંશોધનમાં માત્ર ગુજરાતી વિષયના એકમ ધોરણ-૮ ના પાઠ્યપુસ્તકમાંથી બે કાવ્યો અને બે એકમ પસંદ કરવામાં આવ્યા છે.

❖ સંશોધનનું વ્યાપવિશ્વ અને નિદર્શ :

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં દાહોદ જિલ્લાની ઝાલોદ તાલુકામાં આવેલ તમામ બી.એડ. કોલેજો સંશોધનનું વ્યાપવિશ્વ બને છે, જ્યારે શ્રીમતિ જે.કે.દેસાઈ બી, એડ, કોલેજ ઝાલોદના ૫૦ તાલીમાર્થીઓને નિદર્શમાં પસંદ કરેલ છે.

❖ સંશોધન ઉપકરણ :

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં ઉપકરણ તરીકે બી.એડ ના તાલીમાર્થીઓના બે જૂથો નિયંત્રિત જૂથ અને પ્રાયોગિક જૂથ તથા ઉત્તર કસોટીના ઉત્તરો મેળવવા માટે પ્રશ્નપત્રની રચના અને રચેલ કાર્યક્રમના અભિપ્રાયો જાણવા અભિપ્રાયવલિની રચના કરવામાં આવી છે.

❖ માહિતી એકત્રીકરણની રીત :

પ્રસ્તુત સંશોધન પ્રાયોગિક પ્રકારનું છે અને આ પ્રયોગ માટે બે જૂથની આવશ્યકતા હતી, માટે દાહોદ જિલ્લાની ઝાલોદ તાલુકાની બી.એડ. કોલેજના તાલીમાર્થી ની પસંદગી કરવામાં આવી હતી.હું બી.એડ. કોલેજ માં અધ્યાપક છું.એટલે આ કોલેજ પસંદ કરવામાં આવી હતી.પછી બી.એડ. કોલેજના પ્રથમ પરીક્ષાના પ્રાપ્તાંક ગુણના આધારે જોડકાં પાત્રો દ્વારા બે જૂથની રચના કરવામાં આવી હતી, ત્યાર બાદ એક જૂથને પ્રાયોગિક જૂથ અને બીજા જૂથને નિયંત્રિત જૂથ ગણવામાં આવ્યું હતું, જે પૈકી પ્રાયોગિક જૂથના તાલીમાર્થીઓને સેમિનાર પદ્ધતિ દ્વારા શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. જ્યારે નિયંત્રિત જૂથને વ્યાખ્યાન પદ્ધતિથી ભણાવવામાં આવ્યું હતું. આ સમગ્ર પ્રક્રિયા ૭ દિવસના સમયગાળામાં કરી હતી.

❖ માહિતીનું પૃથક્કરણની રીત :

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંશોધકે ૭ દિવસનું શિક્ષકો પૂર્ણ કર્યા બાદ નિદર્શના પાત્રો પાસે ઉત્તર કસોટી ભરવી હતી, ત્યાર બાદ પ્રયોગ પાત્રો પાસેથી મળેલ ઉત્તર કોટીના પ્રપ્તાંકોની ગોઠવણી કરી તેની સરસરી, પ્રમાણવિચલન (SED) તથા ગુણોત્તરનું મૂલ્ય શોધવામાં આવેલ છે.

❖ સંશોધનના તારણો :

૧) પ્રાયોગિક જૂથના તાલીમાર્થીઓએ મેળવેલ ઉત્તર આંક એ નિયંત્રિત જૂથના તાલીમાર્થીઓએ મેળવેલ ઉત્તર આંક કરતાં ઊંચો છે.

૨) પ્રાયોગિક જૂથના તાલીમાર્થીઓ અને નિયંત્રિત જૂથના તાલીમાર્થીઓએ મેળવેલ પ્રપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચેનો તફાવત સાર્થક છે. પરિણામે સેમિનાર પદ્ધતિની

અસરકારકતા વ્યાખ્યાન પદ્ધતિ કરતાં વધારે છે.

૩) સેમિનાર પદ્ધતિથી શીખતા તાલીમાર્થીઓએ મેળવેલ ઉત્તર આંક વ્યાખ્યાન પદ્ધતિથી શીખતા તાલીમાર્થીઓએ મેળવેલ ઉત્તર આંક કરતાં ચઢિયાતો છે.

❖ સંશોધનના ફલિતાર્થો :

પ્રસ્તુત સંશોધનના ફલિતાર્થો નીચે મુજબ છે.

૧) શૈક્ષણિક પરિણામોની સફળતા માટે શિક્ષકે પોતાની શીખવવાની પદ્ધતિનું આત્મ નિરીક્ષણ કરવું જોઈએ.

૨) સેમિનાર પદ્ધતિથી શિક્ષકે શિક્ષણકાર્ય કરવું જોઈએ.

૩) શિક્ષકે સેમિનાર પદ્ધતિના એકમ વિષયવસ્તુ દ્વારા આચાર્યશ્રી તેમજ અધ્યાપકોનો કૌશલ્યલક્ષી સહકાર પૂરો પાડવો જોઈએ.

૪) સ્વ-નિમિત્તે હાથ ધરેલ સેમિનાર પદ્ધતિમાં સંચાલકો, આચાર્યશ્રી તથા

તાલીમાર્થીઓનો યોગ્ય સાથ સહકાર મળવો જોઈ

૫) કોઈ પણ વિષય-સમસ્યા કે વિષયના મુદ્દા અંગે નવા વિચારો, નવી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

૬) તાલીમાર્થીઓ સ્વઅધ્યયન દ્વારા સંબંધિત મુદ્દા અંગે કરેલી મથામણને વર્ગના

વિદ્યાર્થીઓ જાણી શકે છે અને પ્રેરણા મેળવે છે.

૭) તાલીમાર્થીઓ પોતાના વિચારો ક્રમિક રીતે અભિવ્યક્ત કરવાની કળા વિકસાવે છે. પોતાના વિચારો મુક્તપણે રજૂ કરવાની તક મળે છે.

૮) વર્ગના તાલીમાર્થીઓ ચર્ચામાં ભાગ લઈ શકે છે અને પોતાની મૂંઝવણોનો ઉકેલ મેળવે છે

૯) તાલીમાર્થીઓને વિષય સંબંધિત અધતન જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૦) અધ્યયન પ્રક્રિયા નાવીન્યપૂર્ણ બને છે.

❖ સંદર્ભ :

- ઉચાટ ડી. એ. (૧૯૮૮) સંશોધન પ્રારંભ રાજકોટ શિક્ષણ શાસ્ત્ર ભવન
- ડો. સતિષ પ્રકાશ શુક્લ (૨૦૧૯) શૈક્ષણિક સંશોધનનો પરિચય ક્ષિતિ પબ્લિકેશન, અહમદાવાદ
- બારૈયા વી વી (૨૦૨૦) સાહિત્ય દ્વારા શિક્ષણ (પ્રથમ આવૃત્તિ) અમદાવાદ BAOU

- ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ (૨૦૧૮) માધ્યમિક શિક્ષણ અને પરીક્ષણ ગાંધીનગર ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ તથા ગુજરાતી ભાષા ધોરણ ૮ પુસ્તક
- ઠાકર બી (૨૦૦૬) સરળ ગુજરાતી વ્યાકરણ અમદાવાદ આદર્શ પ્રકાશન
- દવે આર (૨૦૦૭) શિક્ષણની વિસરતી ક્ષિતિજો અમદાવાદ નીરવ પ્રકાશન
- પટેલ આર આર (૨૦૦૭) શૈક્ષણિક સંશોધન માટે આકદશાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓ , જય પબ્લિકેશન અમદાવાદ
- ઉચાટ ડી. એ. (૨૦૧૨) શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્રી પારસ પ્રકાશન , રાજકોટ
- ગુજરાત શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિસદ , ગાંધીનગર
- ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તકો મંડળ ગાંધીનગર ગુજરાતીનું પાઠ્યપુસ્તક

ADVANCEMENTS IN CENTRAL BANK DIGITAL CURRENCY AROUND THE GLOBE; A LITERARY REVIEW

Deepal S. Poonjani¹ and Dr. Dinesh R. Chavda²

¹Research Scholar and ²Research Guide and Assistant Professor,

Department of Commerce and Management, Bhakta Kavi Narsinh Mehta University,
Junagadh, Gujarat.

ABSTRACT

This paper reviews the status of Central Bank Digital Currency (CBDC) around the world, which could help researchers, bankers, and policy framers have a closer and more updated look at the CBDC. The literature generally agrees that a CBDC is a liability of the central bank and has features that are comparable to cash. The benefits and justifications for issuing a CBDC were also covered in the assessment, including the necessity to advance the effectiveness of digital payments, fortify monetary policy conduct, and increase financial inclusion. The paper has used the methodology of reviewing the literature and updates on CBDC. An all-round review is presented along with the milestones achieved in the issuance of CBDC by different countries; cross-border projects are discussed; and at last, brief information on Indian CBDC is presented.

KEYWORDS: Digital currency, central bank, CBDC, blockchain, financial stability, monetary policy, banks, economic implications, money, cryptocurrency, transactions

INTRODUCTION

From the crude barter system to the advanced world of digital currency, the development of the monetary system has been a wonderful journey. Goods and services were directly traded under the barter system, but because of its inherent difficulties, commodity money—such as precious metals—emerged as a means of transaction. The introduction of representative money—paper money backed by a commodity—made transactions more effective. Fiat currency, which is independent of actual goods and is set by government edict, rose to prominence in the 20th century. Electronic money and credit cards transformed transactions as technology developed. Digital currencies, like cryptocurrencies and CBDCs, use blockchain technology for secure, decentralized transactions, potentially improving productivity and financial inclusion.

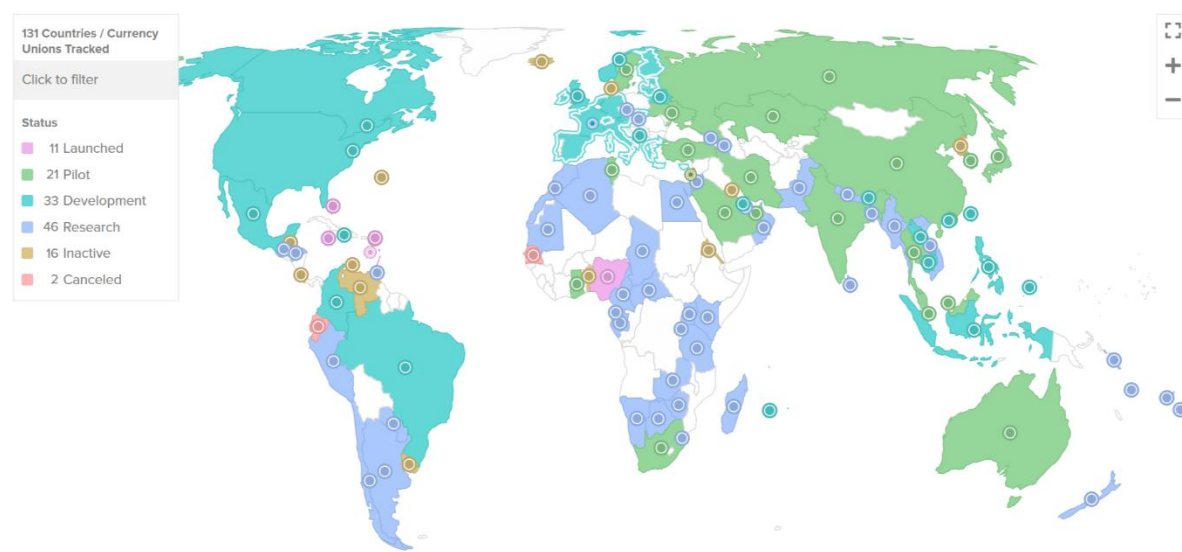
The rise of cryptocurrencies, like Bitcoin and Ethereum, is one of the most prominent examples of digital currency. Blockchain technology, a distributed ledger that guarantees security, immutability, and transparency, powers these decentralised currencies. The promise of cryptocurrencies to challenge established financial systems, give consumers more control over their money, and facilitate international transactions has drawn a lot of interest.

Facebook revealed plans in 2018 to introduce the "Libra," a specific digital currency issuance that has stablecoin-like design elements and has the potential to gain widespread acceptance as a form of payment ([Tercero-Lucas, 2020](#)). The Libra was viewed as a rival by central banks and commercial banks alike because of its substantial clientele ([Chaum et al., 2021](#)). This gave rise to rumours that the Libra's debut caused central banks to change their positions and speed up their attempts to establish the CBDC ([Kim, 2020](#); [Chorzempa, 2021](#)). Central banks have entered the CBDC space as a result of Libra's enormous potential and the growing popularity of cryptocurrencies ([De Nederlandsche Bank, 2020](#); [Scharnowski, 2022](#)).

Central banks are exploring Central Bank Digital Currencies (CBDCs), a government-backed digital currency, to enhance financial inclusion, reduce transaction costs, and modernize payment systems.

"A digital payment instrument, denominated in the national unit of account, that is a direct liability of the central bank" is what is meant to be understood by a Central Bank Digital Currency (CBDC). ([BIS, 2020](#)). There are four features of CBDCs. 1) The currency is issued by the central bank and is the bank's liability ([Ozili, 2022](#)); 2) It is issued digitally; 3) It is accepted as legal tender ([L Tyree, 2021](#)); 4) It may be used as a tool for monetary policy ([Davoodalhosseini et al., 2020](#)).

Nowadays, central banks everywhere are investigating and testing CBDCs ([Kosse, 2022](#)). Many central banks, including the Central Bank of Nigeria, have already embraced CBDCs ([Ozili, 2021](#)). Additionally, CBDC has been introduced in the Bahamas ([K. Wenker, 2022](#)), Jamaica, and the Eastern Caribbean Country Union ([A. Nocon](#)). The Federal Reserve (FED), the Bank of England, and the European Central Bank (ECB) are just a few of the several other central banks that are still in the research and development stage. Whereas the RBI, Bank of Russia, Reserve Bank of Australia, South African Reserve Bank, etc. have launched pilot projects for their CBDCs. ([Atlantic Council](#)). Customers may have some options thanks to the existence of both public and private currencies on the market ([Coulter, 2023](#)).

(Source: [Atlantic Council CBDC tracker](#))

Research on the effects of CBDCs on the economy is still ongoing. Many subjects remain unclear. Which design possibilities are available for the CBDC? In what ways might CBDCs alter the functions of commercial and central banks? Does the CBDC affect monetary policy in any way? Will the disintermediation of banks cause negative effects? This paper will provide a literature review of these topics around the world.

The remainder of the paper is organised as follows: Section 3 describes the methodology of this paper; Section 4 covers the key concepts in CBDC, like its need, its design, its implications, etc.; and the last section concludes the paper.

METHODOLOGY

This literary review will research the optimal design options there are for CBDCs and the impacts of CBDC on the economy, monetary policy, and financial stability. The problem of bank disintermediation is also considered. A wide range of literary sources are used, including position papers from central banks, BIS papers, papers from economic journals, and numerous reports and articles authored by academic institutions and researchers. Major sources of the literature have been SSRN, Google Scholar, and Connected Papers.

KEY CONCEPTS

This portion describes the fundamentals of CBDC. The optimal design of CBDC, the effects of CBDC on commercial banks, bank disintermediation, monetary policy implications, financial stability, economic impacts, etc. will be discussed here largely.

4.1 Need for CBDC

Cryptocurrencies have become increasingly popular in various countries due to their private launch and lack of central authority. Central banks are exploring the use of digital currencies (CBDCs) to address these challenges. CBDCs can improve payment mechanisms by offering faster, secure, and more affordable transactions. They can also transform monetary policy by integrating digital currencies into central bank activities. Central banks are also considering CBDCs as a means to respond to the changing landscape of digital assets and maintain control over the monetary system. CBDCs can also modernize the financial system by providing a digital alternative to traditional payment systems, increasing efficiency and lowering operating costs. They can address financial inclusion and economic equity by allowing a larger portion of the public to access digital money, reducing the need for expensive private banking services. CBDCs can also reduce transaction costs by facilitating peer-to-peer transactions. ([Dr. M. Kulasekhar and Dr. K. Shankara Reddy, 2023](#))

4.2 Architecture of CBDC

ATTRIBUTES	CHOICES	EXPLANATION
Types of CBDC	CBDC-R: Retail or General Purpose CBDC CBDC-W: Wholesale CBDC	CBDC-R is an electronic version of Cash for retail use by the general public. CBDC-W is like bank deposits, limited to FIs and interbank transactions.
Modes of Issuance	Direct: On a peer-to-peer basis, just like cash and digital tokens. Indirect: through an intermediary like cheques Hybrid: issued by central banks as liabilities and managed by intermediaries.	The method of settlement affects how risk is transmitted. It is impossible to manage direct settlements in the absence of a central information database.

Forms of CBDC	Token-based: like banknotes, serves as a bearer instrument, where possession is the proof of ownership. Account-based: like deposits, require the upkeep of accounts and record balances.	Token-based is favourable for CBDC-R, and account-based is favourable for CBDC-W. Account-based are more compliant with supervision than token-based.
Store of Value	Fixed: Redemption is at par with cash. Variable: Redemption is to be calculated separately, like interest-bearing accounts.	A variable store of value presents greater difficulties in terms of financial stability. On the other hand, fixed stores of value present governance challenges.
Store of information	Anonymous: like banknote, the ownership is not visible Non-anonymous: like bank accounts, the ownership is traceable.	Data security and AML/CFT concerns must be taken into consideration while storing information about digital currency assets. Monitoring transactions that aren't anonymous would be more difficult to oversee than ones that are.

(Source: author)

The choice of design of CBDC depends on the economy and central bank of a particular country. If a wholesale design is chosen, interest-bearing CBDCs are viable, and if a retail design is opted, non-interest bearing CBDCs are suitable. ([Ferry Syarifuddin, 2023](#)) Token-based and account-based CBDCs offer anonymity, security, and offline transactions, while identity verification and traceability mitigate cyberattacks and support AML/CFT, promoting financial inclusion in remote areas. ([ADBI, 2019](#))

To establish an anonymous system, extensive encryption of CBDC is required. Traceable CBDC has a lower investment cost than anonymous CBDC. Moreover, traceable CBDC enables real-time data extraction for policymaking by the central bank ([CPMI, 2018](#)). A hybrid mode of issuance is more viable. While the central bank assumes the role of supervisor, a third party handles the distribution and KYC of CBDC. This plan permits the central bank to split the cost of its investments with other parties. Moreover, it opens up the prospect of having wider coverage ([Auer and Bomhe, 2020](#)).

DLT could be the ledger technology. It is less likely to experience a single point of failure, making it more robust against outages. We can employ blockchain technology thanks to DLT. Blocks used in blockchain technology are linked to one another by hashes. Each newly generated block is verified, making it unchangeable and resistant to cyberattacks ([World Bank, 2017](#)).

There is scope for both domestic and international coverage. As a result, monetary policy may be healthier because CBDC can boost financial inclusion and have a wider reach. At present, the global average cost of remittance is 6.82%, which is more than double the SDG. Cross-border CBDC can lower the remittance cost to 4.37%, expedite settlements, and increase interoperability. ([BIS, 2021b](#); [Manoj Kr. Singh, 2020](#)).

4.3 Monetary Implications

Inclusion of a new form of money does have some extending effects on the monetary system of a country. CBDC could enable central banks to monitor economic trends in real-time, enhancing monetary policy formulation due to its DLT property, which preserves all transactions. Such consequences are taken into consideration in this section.

4.3.1 Impacts on Cash

CBDC might have the same uses as cash and be exempt from interest payments. Given that bank deposits are compensated with interest, economic agents would probably choose to place their money in bank deposits rather than CBDCs. However, in addition to cash, CBDC would be an additional choice in the scenario of economic instability or a system-wide bank run ([Nurjannah Ahmat, Sabrina Bashir, 2017](#)).

4.3.2 Impacts on Bank Deposits

Interest payments could be made to CBDC to directly communicate monetary policy actions to economic players, hence enhancing monetary policy's efficiency. Additionally, economic agents may decide to move their bank deposits to CBDC, which would result in a withdrawal of money. In spite of no increase in the policy rate, this outflow of deposits to CBDC may spur banks to compete for depositors, which may raise deposit rates and consequently retail lending rates ([Nurjannah Ahmat, Sabrina Bashir, 2017](#)).

4.3.3 Negative Interest Rates

There are currently negative policy rates in certain advanced economies; these are usually not extended to retail deposit rates. However, it is possible to impose a negative interest rate on the CBDC, which would effectively transfer the negative policy rate to the economy. The so-called zero lower bound problem would be resolved as a result. A crucial warning is that there might be a limit to how well this negative interest rate is communicated since CBDC is simply meant to be a cash supplement. A significant enough negative interest rate on CBDC could lead economic agents to decide to store actual cash rather than CBDC. Another counterargument is that the public might not be in favour of negative returns on currency being owned ([MD Bordo, AT Levin, 2017](#); [Nurjannah Ahmat, Sabrina Bashir, 2017](#)).

4.3.4 Transparency and Accountability

The central bank's monetary policy would primarily use the interest rate on CBDC to ensure transparency and public accountability. The central bank will maintain a consistent supply of short-term government securities alongside its digital currency liabilities, adjusting its purchases and sales to align with market demand. Policymakers could push market interest rates below zero in response to adverse shocks, providing monetary accommodation and allowing the central bank to adjust its balance sheet. ([MD Bordo, AT Levin, 2017](#))

4.3.5 Bank Runs

A bank run happens when a large number of depositors rapidly withdraw their money from a bank at the same time due to a fear of the bank's solvency. The central bank completely guarantees that CBDC can be easily held in huge quantities and has no risk of losing its face value. The bank run would happen more quickly with this simple conversion to CBDC. The consequent decrease in the ability of financial intermediation would negatively impact the effectiveness of monetary policy ([Nurjannah Ahmat, Sabrina Bashir, 2017](#)).

4.4 Bank Disintermediation

Central banks may face competition from commercial banks if they offer bank accounts to the public. Implementing CBDCs may lead to bank disintermediation, as banks' lending responsibilities may be reduced if they struggle to obtain affordable funding. Commercial banks are not involved in the substitution process.

Bank balance sheets remain unaffected if cash is replaced with CBDCs, as CBDCs are not listed on balance sheets. Increased CBDCs balance off declines in cash on central banks or

consumers. Clients may request deposits refunded by CBDCs, causing bank balance sheets to contract and potentially increasing funding costs and lending expenses. ([W. Wilmer, 2023](#); [Manoj Kr. Singh, 2020](#)).

CBDCs can be obtained by substituting assets for CBDCs and selling them to the Eurosystem, preventing shrinking bank balance sheets and bank disintermediation. This approach maintains bank deposits without impacting the amount of digital money. ([Adalid et al., 2020](#)).

The study conducted by [Eren et al. \(2022\)](#) concludes that bank disintermediation has positive benefits. They refer to this phenomenon as "efficient disintermediation." According to their model, an appropriately constructed CBDC can raise allocations' long-term efficiency. Despite the banks' shrinking balance sheets, lending has also expanded in their model.

4.5 Financial Stability

The behaviour of economic agents over time, which most likely also depends on the unique characteristics of the CBDC, will ultimately determine the overall effect of the CBDC on financial stability. For example, CBDC accounts might be made available through deposits at commercial banks rather than being kept directly at the central bank. Additionally, transfers between cash and CBDC may be permitted, perhaps at a cost. Keeping in mind that the interest rate on CBDC may serve as the primary instrument for implementing monetary policy, it is necessary to look into the relationship between monetary policy and financial stability, including the ideal interest rate on CBDC.

4.6 Technology Risks

The technical environment of CBDC is vulnerable to cyberattacks in the same manner as current payment systems. Additionally, in regions with poorer levels of financial literacy, the surge in scams about digital payments may spread to CBDC. For example, if account-based verification for the CBDC is loose, someone could launch a cyberattack to commit fraud.

Similar to this, a data breach could occur and reveal private and sensitive information to lawbreakers or unauthorised parties if the CBDC is not adequately protected, such as by separating identifying and transaction data. The central bank might be held accountable for mistakes, theft, or fraud in either scenario. This would imply risks to the credibility of the central bank, which might stop the CBDC from being enacted ([G. Mori, F. Pizzamiglio,](#)

[2023](#)). Institutions that deal with it, therefore, need to prioritise financial literacy while maintaining strict cybersecurity standards.

Digital literacy and technological readiness are crucial for economies to adopt CBDCs. However, lower technology use and lack of cryptocurrency knowledge in developing regions could limit CBDC's reach and worsen existing financial disparities. ([B. Dash et al., 2022](#)).

4.7 Public Sentiments

[Vu Minh Ngo et al., 2023](#) study on Facebook's public sentiment on Central Bank Digital Currency (CBDC) revealed a significant increase in interest since 2020. The study found that positive sentiment towards CBDC is more common than negative, and its perception is influenced by government efficiency, inflation, income disparity, and technology literacy.

Internet purchases negatively impact public opinion, influencing government acceptance of CBDCs. Public sentiment settings are linked to government choice, with demographic characteristics like income disparity and technological literacy also influencing adoption.

European countries, including France, Lithuania, Bosnia, and Herzegovina, show strong public sentiment towards CBDC. African countries, including Zambia, Zimbabwe, Madagascar, Egypt, Kenya, and Ghana, show mixed sentiment. Nigeria, the first African country to officially launch CBDC, has a marginally positive score. Most Asian countries, including Japan, Central and South American countries, Canada, and the United States, show positive sentiment.

Another study by [S. Prodan, DC Dabija, S. Marincean, 2023](#) has analysed consumer sentiments on the social media platform Twitter with a CBDC hashtag for 24 months (January 2021–2023). The study analyzed public sentiment on digital currencies (CBDCs) using tweets, revealing a divide between support (27%), disapproval (7.8%), and neutrality (65.3%). The most frequently used words were CBDC, central bank, digital, crypto, and bitcoin.

4.8 Other Central Banks' status regarding CBDC

Sr. No.	Phases	No. of Countries	Description
1	Launched	11	Four CBDCs have been launched by 11 countries, namely the Bahamas, Nigeria,

			Jamaica, and seven Eastern Caribbean states.
2	Pilots	21	These countries mostly belong to Asia, Africa, or Australia and have launched experimental projects in retail and wholesale CBDCs as per their choice to study the impacts on the monetary system and general people. A few of them are India, Australia, Japan, South Africa, Saudi Arabia, etc.
3	Development	33	These countries are in the stage of developing a CBDC, either retail or wholesale, and are surveying its efficient design attributes and technological infrastructure. Most of the countries belong to America (North and South), Europe and South-east Asia, namely Canada, Brazil, Norway, the UK, the US, Laos, Philippines, etc.
4	Research	46	These countries are in the research phase of studying the adoption and implications of CBDC. The countries belong to South America, Africa and some parts of Asia and Europe like Argentina, Peru, Morocco, Nepal, Vietnam, Hungary, etc.
5	Inactive	16	These countries have either developed and decided to launch their CBDC (or cryptocurrency) or have launched it but it has not been widely adopted or suitable. These countries include Venezuela, Denmark, North Korea, Kuwait, Iceland, etc.
6	Cancelled	2	The Sistema de Dinero Electrónico (SDE), issued by the Central Bank of Ecuador, was introduced in 2014. Low levels of confidence in the central bank caused failure, and it was abandoned in 2017. A regional bank in Senegal launched eCFA in 2016 but was cancelled because of some compliance issues.

(Source: [Atlantic Council CBDC tracker](#))

4.9 Cross-Border Projects

A cross-border CBDC project is a collaborative initiative of more than one country's central bank. Some projects have also been announced since 2017 to study the adoption and implications of cross border CBDC.

Sr. No.	Project Name	Year of Announcement	Countries/Banks involved
1	Project Jasper	2017	Canada, UK and Singapore
2	Project Aber	2019	Saudi Arabia and UK
3	Project Hetvetia	2020	Switzerland and BIS
4	Project Jura	2020	France and Switzerland
5	Project Cedar/Ubin	2021	US and Singapore
6	Project Nexus	2021	European Union, Malaysia, Singapore, Indonesia, Philippines and Thailand
7	Project Aurum	2021	Hong Kong and BIS
8	Project Onyx/Multiple wCBDC	2021	France and Singapore
9	Multiple CBDC Bridge/mBRIDGE	2021	Thailand, China, Hong kong and UAE
10	Project Dunbar	2022	Australia, Singapore, Malaysia and South Africa
11	Project Sela	2022	Israel, Hong Kong and BIS
12	Project Icebreaker	2022	Israel, Norway and Sweden
13	Project Mariana	2022	France, Switzerland, Singapore and BIS
14	Project Rosalind	2022	UK and BIS
15	Project Tourbillon	2022	BIS Swiss Centre
16	Project Polaris	2023	BIS Nordic Centres

(Source: [Atlantic Council CBDC tracker](#))

4.10 CBDC in Indian Context

RBI has launched pilot projects for its Indian CBDC called e₹. The pilot for wCBDC (e₹-W) was launched in November 2022, limited to the settlement of secondary market transactions

in government securities, and the pilot for rCBDC (₹-R) was launched in December 2022, limited to a closed user group (CUG) comprising participating customers and merchants.

The ₹-R is in the form of a digital token that represents legal tender. It is being issued in the same denominations as the paper currency and coins. It is being distributed through financial intermediaries, i.e., the banks. Users will be able to transact with ₹- R through a digital wallet offered by the participating banks.

Transactions can be both Person to Person (P2P) and Person to Merchant (P2M). The ₹-R offers features of physical cash like trust, safety, and settlement finality. Like cash, the CBDC will not earn any interest and can be converted to other forms of money, like deposits with banks.

At first, the project was limited to four metropolises, but now it is available for use across India. Banks working as intermediaries have launched their own ₹ wallet apps, and customers are supposed to use them to make e transactions. The authorities have accelerated the acceptance of CBDCs among merchants and their use by consumers by linking CBDC wallets to the Unified Payments Interface (UPI) via QR code by the end of July 2023.

CONCLUSION

The paper described a review of CBDC literature. There was broad agreement in the literature that a CBDC is a central bank liability and has characteristics similar to cash. The review also discussed the advantages and reasons for issuing a CBDC, including the need to promote digital payment efficiency, strengthen monetary policy conduct, and broaden financial inclusion.

The analysis also revealed that because of the CBDC's numerous advantages, many central banks have issued them, and most central banks are looking at the possibility of issuing them. However, because CBDC designs are limited and cannot accomplish several competing aims, several studies have cautioned against becoming overly optimistic about the possible benefits of CBDC.

Some recommendations for further research include the need to identify the best CBDC design that satisfies all competing goals, the need for empirical data regarding the impact of CBDC on credit costs and financial stability, the need to investigate case studies of CBDC design that are specific to individual countries and regions, and the need to strike a balance

between limiting users' CBDC holdings and enabling them to hold as much as they desire to prevent users from taking full advantage of CBDC.

References

1. Adalid, R., Álvarez-Blázquez, Á., Assenmacher, K., Burlon, L., Dimou, M., López-Quiles, C., ... & Veghazy, A. V. (2022). Central bank digital currency and bank intermediation. *ECB Occasional Paper*, (2022/293).
2. Ahmat, N., & Bashir, S. (2017). Central bank digital currency: A monetary policy perspective. *Bank Negara Malaysia Cenral Bank of Malaysia Staff Indights*, 11, 1-7.
3. Agur, I., Ari, A., & Dell'Ariccia, G. (2022). Designing central bank digital currencies. *Journal of Monetary Economics*, 125, 62-79.
4. Auer, R., & Böhme, R. (2020). The technology of retail central bank digital currency. *BIS Quarterly Review*, March.
5. BIS (2020). Central bank digital currencies: Foundational principles and core features. Executive Paper
6. BIS (2021b) Central bank digital currencies: system design and interoperability. BIS report No. 2, September 2021.
7. Bordo, M. D., & Levin, A. T. (2017). *Central bank digital currency and the future of monetary policy* (No. w23711). National Bureau of Economic Research.
8. Committee on Payments and Market Infrastructures (CPMI) (2018) Central Bank Digital Currencies. BIS papers. ISBN 978-92-9259-143-4.
9. Coulter, K. A. (2023). A Review of the Proposed Bank of England's "Retail" Central Bank Digital Currency (CBDC) as a Cryptocurrency Competitor. *Fintech, Pandemic, and the Financial System: Challenges and Opportunities*, 201-221.
10. Dash, B., Ansari, M. F., Sharma, P., & Swayamsiddha, S. (2022). Future Ready Banking With Smart Contracts-CBDC and Impact on the Indian Economy. *International Journal of Network Security and Its Applications*, 14(5).
11. David Chaum, Christian Grothoff, Thomas Moser, 2021. "How to Issue a Central Bank Digital Currency," Swiss National Bank Working Paper3/2021
12. David Tercero Lucas, 2020. "A Global Digital Currency to rule them all? A monetaryfinancial view of the Facebook's LIBRA for the Euro area," Universitat Autònoma de Barcelona Working Paper 2022-01.
13. Davoodalhosseini, M., Rivadeneyra, F., & Zhu, Y. (2020). *CBDC and monetary policy* (No. 2020-4). Bank of Canada.

14. Eren, E., Jackson, T., & Lombardo, G. (2022). Efficient disintermediation with CBDC.
15. Kim, G. (2020). Why is China going to issue CBDC (Central Bank Digital Currency)? *Internet e-commerce research*, 20(4), 161-177.
16. Kosse, A., & Mattei, I. (2022). The Potential of Central Bank Digital Currencies for Cross-border Payments. *SUERF Policy Brief*, (439).
17. Kulasekhar, M., & Reddy, K. S. (2023). The Role of Central Bank Digital Currencies (CBDCs) in Reshaping Monetary Policy: A Global Analysis of Economic Implications and Implementation Challenges. *European Economic Letters (EEL)*, 13(5), 362-371.
18. Martin Chorzempa. (2021) "China, the United States, and central bank digital currencies: how important is it to be first?," *China Economic Journal* Volume 14, 2021 - Issue 1
19. Mori, G., & Pizzamiglio, F. (2023). CBDC-Exploring a New Digital World.
20. Natarajan, H., Krause, S., & Gradstein, H. (2017). Distributed ledger technology and blockchain. *FinTech Note* No. 1.
21. Ngo, V. M., Van Nguyen, P., Nguyen, H. H., Tram, H. X. T., & Hoang, L. C. (2023). Governance and monetary policy impacts on public acceptance of CBDC adoption. *Research in International Business and Finance*, 64, 101865.
22. Nocoń, A. (2023). Central Bank Digital Currency (CBDC)—Barriers to Its Introduction. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio H Oeconomia*, 57(2), 67-86.
23. Ozili, P. K. (2023). Central bank digital currency research around the World: a review of literature. *Journal of Money Laundering Control*, 26(2), 215-226.
24. Peter Wierts, Harro Boven. (2020) "Central Bank Digital Currency - Objectives, preconditions and design choices," *De Nederlandsche Bank Occasional Studies* Volume 20-01
25. Prodan, S., Dabija, D. C., & Marincean, L. (2023). Exploring Consumer Sentiment on Central Bank Digital Currencies: A Twitter Analysis from 2021 to 2023. In *Proceedings of the International Conference on Business Excellence* (Vol. 17, No. 1, pp. 1085-1102).
26. Singh, M. K. (2020). Digital Currencies Choices: Challenges for Financial Supervision and Monetary System.

27. Stefan Scharnowski. (2022) “Central bank speeches and digital currency competition,” Finance Research Letters, Volume 49, 2022, 103072, ISSN 1544-6123
28. Syarifuddin, F. (2023). Optimal Central Bank Digital Currency (CBDC) Design for Emerging Economies. *Available at SSRN 4321306*.
29. Tyree, A. L. (2021). CBDC: Digital cash as legal tender. JOURNAL OF BANKING AND FINANCE LAW AND PRACTICE, 32(1), 47–50.
30. Wenker, K. (2022). Retail central bank digital currencies (CBDC), Disintermediation and financial privacy: The case of the Bahamian sand dollar. *FinTech*, 1(4), 345-361.
31. Wilmer, W. (2023). Different designs of CBDC, the likelihood of bank disintermediation and the impact on monetary policy: a literary review.
32. www.atlanticcouncil.org/cbdctracker
33. www.google.com
34. www.investopedia.com

A STUDY OF THE IMPACT OF TECHNOLOGY ASSISTED ENGLISH LANGUAGE LEARNING ON THE MALE STUDENTS OF SELECT COLLEGES OF NORTH GUJARAT

Jigar J. Joshi & Dr. Kamlesh K. Budhbhatti

Abstract

The use of technology has become an important part of the English language learning process in and out of the class. Technology has been used to both help and improve English language learning. Technology enables learners to adapt classroom activities, thus enhancing the language learning process. Technology continues to grow in importance as a tool to help students facilitate language learning for their subject. This study focuses on the role of using new technologies in learning on the male students of select colleges of North Gujarat. English as a second/foreign language. It discussed different attitudes which support English language to increase learners learning skills through using technologies. In this paper, the researcher defined the term technology and technology integration, explained the use of technology in language classroom, reviewed previous studies on using technologies in improving language learning skills, and stated certain recommendations for the better use of these technologies, which assist learners in improving their learning skills. The literature review indicated that the effective use of new technologies improves learners' English language learning skills.

Key words: Technology Assisted Language Learning (TALL), English Language, colleges of North Gujarat.

1. Introduction

The history of education began with learning of traditional elements such as Indian religions, Indian mathematics, Indian logic at early Hindu and Buddhist centers of learning such as ancient Takshasila (in modern-day Pakistan) and Nalanda (in Indian) before Christ. India is a multilingual country where English has come to occupy a major position in almost all the fields. It enjoys the status of "an associate official language" (Official Language (Amendment) Act, Government of India, 1967). It is a precondition for employment, higher education, and upward social mobility. In a multilingual country like India, English is the link language between speakers of various languages. With a tag of status associated with the

language, the need for English is felt by all those who aspire to climb the social ladder. English language accepts great significance in the teaching and learning pedagogy and is the medium of instruction or a second/third language in most collages in India. English is taught from primary school level onwards by both private schools and government schools. With so many English learning institutes mushrooming all over the country one can understand the importance given to the English language in the country. “English is in India today a symbol of people’s aspirations for quality in education and a fuller participation in national and international life” (NCERT, 2006). Here the purpose of receiving and understanding education here was same: teaching and learning. In the past year, education has been slowly changing by the use of technology (books, audio, images, video) are available at one’s fingertips through the internet and opportunities for formal learning are available online worldwide.

English in India is considered as the second language in the sense defined by UNESCO—“A language acquired by a person in addition to his mother tongue” (Cook 1992: 5).

This is age of technology- based English language learning and now days some difficult activities which is possible via mobile, internet, computer, laptop and tablets which was never possible before that level of technology invention. Technology has evolved in each and every work place. In many ways, though the adoption of tools like that internet and email for communication. Today’s generation starts day with technology- based gadgets and used internet for study and other purpose. As we know technology gadgets is no longer novelty. It has become a part of our daily life. Almost every individual today carries at- least one technology gadgets. Number of evidences shows that use of technology devices is spreading rapidly across India. As per google research the number of mobile phones and laptops would surpass the total number of humans in the world. Majority of students 79% use technology-based study. As per a survey India lockdown learning report by Vidyassarthi (a scholarship portal developed by WSDL E- Governance Infrastructure Ltd.)The lockdown has wreaked havoc on many aspects of daily life but education has been particularly hard hit by this unprecedented situation. The closure of educational institutions brought along many changes, including the transition. According to the MOHFW, a total of 909 confirmed covid-19 cases (862 Indians and 47 foreign nationals) had been reported in India (centers for Disease Control and Prevention 2020). Officially, no vaccine or medicine is evaluated to cure the spread of covid-19(yu. Etal., 2020). As the covid-19 pandemic has necessitated the closure of schools and universities across the globe, teaching has moved online (Kwatra 2020).The nationwide

lockdown in India in response to covid-19 has forced more than 300 Million Indian students to study at home. Online education in India has come a long way with the development of technology. The use of technical resources such as mobile and laptop are increased the days of covid-19 pandemic. Learning through online teaching has become as simple as it is complex. Education has been badly affected on covid-19 pandemic.

The influence of the covid-19 pandemic on the education system leads to schools and colleges widespread closures worldwide. On March 24, India declared a country wide lockdown of schools and colleges(NDTV,2020) Many Comparative studies have been carried out to prove the point to explore whether face- to-face or traditional learning methods are more productive or whether online or hybrid learning is better. (This is the time to gravely rethink revamp and redesign our education system in much demanding need of unprecedented current situation. Informal and non- formal education is also tremendously affected. However, it is well-established assumption that no pedagogical approach can replace the peak position of formal education due to having teacher-taught direct interaction. But, the aftermath of covid-19 crisis, online education became a pedagogical shift from traditional method to modern approach of teaching-learning from classroom to zoom, from personal to virtual and for seminars to webinars)

The Government of India started thinking gravely on this matter with emphasizing on ICT and use of education as the part of compulsory teaching-learning process at tertiary level, study Webs of active-Learning for Young Aspiring Minds (SWAYAM)is a programme or Massive Open Online courses (MOOC) platform initiated by the government of India hosted online courses in different Quadrants.

2. Research Questions

1. What are the attitudes of learners towards learning English language via TALL?
2. Are there any statistically significant differences in learners' attitude towards learning English via TALL based on collage?
3. Are there any statistically significant differences in learners' attitudes towards learning English language via TALL based on level of the study?
4. Are there any statistically significant differences in learners' attitude towards learning English language via TALL based on interaction between levels of the study?

3. Sample of the Study

The study was conducted at colleges in North Gujarat. The following table shows the distribution of the sample.

3.1 Prefer learning English language through technology

Particulars	Strongly Agree	Agree	Neutral	Disagreed	Strongly Disagree	Total
English Language Learners Males	112	207	79	83	20	501
Percentage of Total	22.35	41.31	15.76	16.5	3.99	100

As seen in the table above, English language learners of Arts, i.e. 1st 501 males were chosen on a sample basis. The responses received from them reveal that a majority of English Language learners 22.35 % males strongly agreed that they preferred learning English Language through technology. However, it is discernible from the Table that 3.99 % respondent strongly disagreed form. It is further seen that 41.31 % have shown their agreement that they preferred learning English language through technology. However, 16.5 % males have shown disagreement against 15.76 % males English language learners how their agreement with learning English language through technology and 15.76 % respondents in neutral opinion.

To conclude, it is gathered that males English language learners of Arts under survey, the majority of sample respondents agree with the idea that they preferred learning English language through technology.

4. Tool

The researcher used questionnaires as a tool. Tool was designed by researcher.

5. Procedures of the Study

Official permission was obtained from the principal of various collages. The permission letters was sent to the principals requesting that the researcher be allowed to conduct the study. Then the following steps were followed in conducting the present study:

1. The researcher visited institute that was engaged in learning English language as a second language.
2. The principal of the colleges was personally contacted by the researcher to apprise him about the procedures for completing the questionnaire and to seek his cooperation.
3. The researcher sent the questionnaire only to the students of various colleges who learn English language as a second language.
4. Questionnaires were distributed to respondents after detailed instructions were given to them about the columns they were supposed to fill up on the first page itself, namely; their names, and their college name.
5. The researcher asked the respondents to read the items in the questionnaire carefully and selected appropriate opinion that is the extent to which they agree/disagree/strongly agree/strongly disagree/ neutral with each of them.
6. Data generated through the questionnaires were computed and statistically analyzed.

6. Analysis and Interpretation

The researcher used an extraordinary statistical Means and Standard Deviations probability to analyze the data in view of the research problem. The information found in this research was discrete and standard of identification. All these calculations were performed on a computer using the MS Excel program. This is how the data was analyzed.

The overall mean and standard deviation:

6.1 Technology Assisted English Language learning in Male category.

Valid	Frequency	Percent	Valid Percent	Mean
1	Strongly Agree	18.91	18.91	94.75
2	Agree	37.87	37.87	189.75
3	Neutral	16.76	16.76	84
4	Disagreed	19.57	19.57	98.05

5	Strongly Disagree	6.87	6.87	34.45
---	-------------------	------	------	-------

In this comparative study, the impact of face-to-face and technology-assisted English language learning on male students in selected colleges of Gujarat is meticulously examined. The data, presented in Table 1, illustrates the responses of male participants to statements related to technology-assisted English language learning. The table provides valuable insights into the distribution of responses based on categories such as 'Strongly Agree,' 'Agree,' 'Neutral,' 'Disagree,' and 'Strongly Disagree.'

Remarkably, a substantial percentage of participants, 94.75%, expressed a 'Strongly Agree' sentiment, indicating a high level of positive endorsement for technology-assisted English language learning. Furthermore, 37.87% of respondents 'Agree,' highlighting a significant proportion of participants who acknowledge the efficacy of technology in language learning. On the other hand, 16.76% of participants maintained a 'Neutral' stance, suggesting a moderate level of ambivalence toward technology-assisted learning. Interestingly, a noteworthy percentage, 19.57%, 'Disagreed' with the effectiveness of technology-assisted learning, emphasizing a diversity of opinions within the male category. Additionally, a smaller but noteworthy 6.87% 'Strongly Disagree,' signaling a minority who strongly oppose the use of technology in English language learning.

The mean values corresponding to each response category further support the overall positive sentiment, with the highest mean associated with 'Agree' (189.75) and the lowest with 'Strongly Disagree' (34.45). This comprehensive analysis of the data from male participants contributes valuable insights into the nuanced perspectives on technology-assisted English language learning, informing the broader understanding of pedagogical approaches in contemporary educational settings.

7. Conclusion

As the curtains draw on this paper, the synthesized insights pave the way for a seamless transition into the subsequent phases of the research. The cumulative understanding gleaned from data collection and analysis positions this study to contribute meaningfully to the existing body of knowledge on language pedagogy, specifically within the dynamic landscape of technology-assisted education. In the ensuing chapters, the spotlight will shift to the interpretation of these findings, the discussion of their implications, and the formulation

of recommendations for educators, policymakers, and stakeholders invested in shaping the landscape of English language education in Gujarat.

Works cited:

Fisher, Tony. "Teacher Professional Development through Curriculum Development: Teachers' Experiences in the Field Trialling of on-Line Curriculum Materials." *Technology, Pedagogy and Education*, vol. 12, no. 3, 2003, pp. 329–343., <https://doi.org/10.1080/14759390300200162>.

Kukulska-Hulme, A., Traxler, J. 2005. *Mobile Learning: A Handbook for Educators and Trainers*, Routledge, London

KRUGER-MARAIS, Elmarie. "Subtitling for language acquisition: Eye tracking as predictor of attention allocation in education." *International Journal of Language Studies* 18.2 (2024).

Lai, Chun, et al. "Individual interest, self-regulation, and self-directed language learning with technology beyond the classroom." *British Journal of Educational Technology* 55.1 (2024): 379-397.

Lajoie, Susanne P., and Eric Poitras. "Technology-Rich Learning Environments: Theories and Methodologies for Understanding Solo and Group Learning." *Handbook of educational psychology*. Routledge, 2024. 630-653.

NDLANGAMANDLA, Sibusiso C., et al. "COVID-19 crosslinguistic and multimodal public health communication strategies: Social justice or emergency political strategy?." *International Journal of Language Studies* 18.2 (2024).

O'Malley, C., Vavoula, G., Glew, J. P., Taylor, J., & Sharples, M. (2005). *Guidelines for Learning/Teaching/Tutoring in a Mobile Environment*. Retrieved 7 July, 2009, from http://www.mobilelearn.org/download/results/public_deliverables/MOBilelearn_D4.1_Final.pdf

Stead, G. 2005. *Moving mobile into the mainstream*. Retrieved June 22, 2007 from <http://www.mlearn.org.za/CD/papers/Stead.pdf>

Saving and Investment Pattern in India – A Review

Mr. Suresh V. Maheshwari¹ and Dr. Anitaba S. Gohil²

Ph.D. Research Scholar¹ and Assistant Professor²

Department of Commerce & Management

BKNM University, Junagadh – Gujarat

Abstract:

In present time, various investment avenues are available for individual investors like post office schemes, bank deposits, mutual funds, shares & debentures, PPF, Gold & Silver, Life Insurance, Real Estate etc. In current modern era, savings and investment play crucial role in uplifting financial status of individual, to meet future needs, to cover up emergencies and growth of economy. The present paper focused on review on individual's pattern of saving and investment. This study includes saving and investment pattern of households, youth, women salaried class of people, teachers, farmers, private employees, etc. By deep review of investment behavior, policymakers can get ideas to update new policies which help investors to meet financial goals.

Key Words: Saving & Investment, Investment Avenue

Introduction:

Investment & Saving are two different concepts, but closely related to each other. Typically saving is first before investment. In this era savings and investment both are very important for human to meet future needs. Keeping money aside for future use is saving while using resource which will generate income in future is investment. Both are important to fulfil short term and long-term life goals and emergencies. Every 4 in 10 adults must face an unexpected expense which could not be handle. One should manage saving and investment by prioritize spending, cut down current expenses, search other income source, save gift money etc. There are many different savings and investment avenues e.g. Post-office saving schemes, recurring deposits, PPF, FD, Kisan Vikas Patra, Time Deposit, Mutual Fund, Investment in Gold and Silver, Chit Funds etc. As a plan to save money over time, "Pay yourself first" when receive money. Saving money is safe and easy to access while investing money will grow in value by compounding.

Every individual having a different goal for saving & investment. Selection of investment avenue depends on individual's risk-taking ability, income, and goal for investment. Why

individual want to invest, how much money want to invest and time-period for investment are included in investment behavior. Standard of living and physical quality of life enhance by saving and investment will boost country's economy.

This paper presents saving and investment pattern in India by reviewing early research studies.

Research Approach:

Many studies have been conducted on saving and investment. In present study, secondary data collected from research articles, various journals, and thesis.

Review Analysis:

Saving and Investment Pattern in Farmers:

Researcher conducted study in Punjab on Farm Families to examine their pattern of saving and investment. Data collected from 72 holdings randomly. Study concluded that gross income of farmers increased by 48.93% due to modern technology adaptation. In 1969-70, investment of farm families increased by 99.72%. saving and investment in farm families declined in 1970-71 because of heavy household expenditure and socio-religious ceremonies. This study suggested that farmers should continuously utilized their farm income for rapid growth in agriculture. (A.S. Kahlon, H.S. Bal & Gurbachan Singh-1972). To assess income, saving and investment of eastern Uttar Pradesh in Agriculture sector, farmers of two districts named Varanasi and Deoria were selected to collected from given two districts. Researcher found out that pattern of investment and total savings of the family affected by the income. There is a significant difference in agricultural income of these two districts. Less savings on small farms. Consumption and income are negatively corrected. Marginal propensity to save was lower in less progressive area and higher in more progressive area. (H.K. Pandey, Vishwa Nath & R.P. Singh-1972). Survey was conducted in four villages of Tasgaon taluka of Maharashtra. Based on IAD ("Integrated Area Development") scheme, which was launches to help small farmers to raise their living standard by increasing their productivity. Two strata were made which includes 38 non-participants and 49 Participants to observe the impact of IAD scheme on behavior of farmers. They found out that mean income of non-participants small farmers is higher than that of participants small farmers group. Average household saving of non-participant group is higher than participant group. Income for both

the groups is important determinant of consumption and saving behavior of small farmers. When IAD scheme was initiated, there were sudden increase in investment. (K.K.S. Chauhan, S.Mundle & Jadhav-1972). To examine the gross income of farmers based on various socio-economic characteristics, income distribution among farmers and marginal rates of investment and savings researchers selected total 49 farmers in Haryana. Interviewed method was adopted to collect data of income, expenditure, saving and income and recorded on comprehensive schedule. They conducted those gains which was because of green revolution were distributed among all categories of farmers. It has great impact on saving and investment. Income gains raised with increase in level of mechanization, size of holding, formal education, and number of earners. (D.S. Nandal-1972). With the aims to examine pattern of saving and investment, influencing factors for investment, mode of investment and individual's perception, researcher conducted a descriptive study in Ludhiana district of Punjab state. Total 50 samples were selected by structured questionnaire. This study is based on primary and secondary data both. Percentage analysis carried out for data analysis. Researcher found out that males with age of 20-30 years are more interested in investment. Literate people prefer investment rather than savings. Investment is mostly preferred by high salaried class of people. Majority of people spending their income on savings, investment, and shopping. Low risk avenue like government securities, PPF and savings are mostly preferred by the individuals are satisfied with their investment plan. (Amandeep Kaur & Ramanjot Kaur-2020). A review analysis carried out on semi-medium and medium farmers to assess their savings and investment pattern with coverage of western Maharashtra plain zone. Data for this study was collected from the secondary sources like magazines, journals, blogs, and references. They found out that farmers are unaware of their investment avenues. They believe in loans, deposits, and livestock. To raise savings and investment in farmers government should structure policies. New schemes should be introduced by banks and co-operative societies to encourage farmers investment pattern. (Ms. Snehal J. Mirajkar & Dr. Avadhoot Pol-2021). A study was conducted on farms households to examine their saving and investment pattern. Multistage stratified random sampling method was used and total 100 farmers were selected from 10 villages. Primary data were collected by personal interview through Structured questionnaire. They concluded that large farm holders save higher income as compare to small farmers. Lowest income group shows negatives savings. Their priority is investment in irrigation followed by purchase of animals, farm buildings and land investment. They invest inputs and hired human labor. 22.33% for manage & fertilizers, 16.96% to hired power tractor, 13.50% for seeds. Investment on working capital is higher. Current income is

main source of finance. (Manoj Singh, Radhey Shyam Singh & Krishna Pratap Singh-2021). Review analysis carried out in western on medium and semi-medium farmers to examine their saving and investment patterns. Researcher collected secondary data from books, various blogs, newspapers, and journals. Researchers found that farmers prefer investment to deposits, loans & livestock. Study recommended that government should frame new policies to promote farmers investments. To encourage farmer's investment banks and co-operative societies should launch innovative measures. (Ms. Dipali Jadav & Dr. Ashwinkumar Patel-2023).

Saving and Investment Pattern in Youth:

To determine income and saving pattern of youngsters and their long-term financial goals, study was conducted among college students in Mumbai including B.Com., B.Sc., B.Tech., BA, and others. Students in age group of 17-25 was covered in this study. Researcher concluded that due to growth in economy and job market, salary graph rise. Modern youth have knowledge of benefits of investment in future. Fixed deposits and post office schemes are not popular among youngster due to low interest rate. Youth are more risk taker due to age on their side and money in their hand. Tax saving is popular reason for investment in youngsters. Through the SIP, Mutual Funds are mostly preferred by youngsters. Up to some extent investment in gold is still preferred by youth. (Ms. Sudarshana Saikia 2015). Descriptive study was conducted on youth to examine their financial literacy and how it impacts their investment pattern. This study was carried out on youngsters in Lucknow. Researchers stated that people prefer to invest in securities more than bank deposits. In current time investors have knowledge about various investment avenue household individuals prefer investment in medium return with low risks. That is why mutual fund is mostly prefer. They do investment of 0-20% of income. Financial literacy is raised and people are aware about various investment options. In classroom, financial education should be included to promote investment in youth. (Priyanshi Garg, Dr. Zaim Mehdi, Dr. Farhina Sardar Khan-2022). A study conducted to guide youngsters on saving and investment and provide guidance on various investment avenues for youth. Researcher collected secondary data from research articles, journals, and books. Study concluded that saving and investment is tough and Indian youngsters should follow saving and investment pattern guidance in well manner. Risky avenues should not prefer. Earning money is easy task but saving for future is

tough. For growth of Indian economy, Indian youth should save money & invest it. (Prof. Praveen Suryavanshi & Dr. Ashwini Rodrigues-2023).

Saving and Investment Pattern of Households:

An empirical study was conducted in Orissa on household individual to examine their saving and investment behavior. Total 200 samples were collected through the structured questionnaire from state of Orissa which aimed to examine purpose and pattern of saving and investment and investor's preferences to various investment avenues. Collected data were analyzed through mean, rank correlation, standard deviation, ANOVA, chi-square, and factor analysis. Researcher found out that men are more risk taker than women but still women save more than men. Self-employed and salaried people save more for post-retirement life while entrepreneur keep more liquid funds. Indian post office schemes, PPF and NSC. (Chakraborty Suman-2012). A primary survey was conducted in Chamba district of Himachal Pradesh which aimed to study level of awareness among households towards savings and investment and their pattern of investment. Total 100 samples were collected through questionnaire by using convenient sampling method. Data analysis done through mean, chi-square, kurtosis, and skewness. Researcher found out that level of awareness is high towards bank deposits, post office and life insurance fund. They are unaware about pension fund, company deposit mutual fund, physical assets, and industrial securities. Majority of the respondents prefer traditional investment avenue as interest income source. Life insurance & bank deposit are preferred more due to safety and security concern. This study recommended that to improve standard of living of rural people and their financial health, education of various awareness schemes should be spread. (Sharif Mohd. & O.P. Verma-2018). To assess the saving and investment pattern of household in India and their satisfaction level towards investment behavior, survey was conducted in Theni district. To 80 samples were collected through the structured questionnaire. Collected data were analyzed by using tools such as percentage method, ranking method and Likert's scaling technique. They found out that majority of the respondents are male with age group of 41-50 years and married. Study concluded that householders have realize the importance of saving and investment as standard of living of people is increasing day by day. They prefer normal standard of living rather than luxurious lifestyle. The main motives of savings are future protection, safety and to fulfil like goals. (S. Chitra & B. Aruna-2019). To fulfil the objectives to study preferences of investors their investment pattern and household savings, survey was conducted in

Mumbai total 80 individuals were selected by random sampling technique. The collected data were analyzed by using mean, percentage, and ANOVA. This descriptive study stated that male and female both prefer same investment avenues while unmarried people save more than married people. To increase domestic saving substantially, macro-economic environment with strong structural reforms is needed. Investment in government securities should prefer by individual to earn healthy returns and to avoid market risk. (Dr. Balaji Sadavarte & Ashwin Arora-2019). A review study was conducted on rural household in Nashik district to examine their saving and investment pattern. They observed that saving habits encourage by availability of financial institution and it overcome rural people's future needs. To raise income, off-farm activities encourage, financial institutes to provide interest free credits for rural farmers. Saving behavior of small-scale farmers have significantly affected by socio-economic factors. Adoption of policy measures by government reduces the development differences in the region. They concluded that studies should be done on government policies and how they affect investment pattern and income. (S.P. Ghodake & E.B. Khedkar-2020).

Saving and Investment Pattern: General Prospective

One survey was conducted on saving and investment behavior of teachers in Udupi district. Total 535 samples were collected through questionnaire by stratified random sample method. This study mainly focused to determine perception of saving and investment, preferences of various investment avenues and its social-economic implications among teachers. Study reveals that NSC, postal savings, PPF, life insurance, gold, real estate, bank deposits and corporate securities are mainly preferred investment avenues by teachers. Category of teachers and monthly income have significant relationship. As income rises, investment in small savings and deposits increased. LIC is not popular among teachers for investment. (Dr. Ananthapadmanabha Achar-2012). Review analysis was done on saving and investment behavior from the 1974 to 2014. Researcher have showed tests various factors like demographic factors, behavioral factors, market, investor's risk bearing capacity and their lifestyle have great influence on saving and investment pattern. (Dr. Anuradha PS & Ms. KJ Anju-2015). Impact of demographic factors on saving and investment behavior of rural investors of Kangra district Himachal Pradesh. In this descriptive research total 100 samples were collected by convenience sampling method through structured questionnaire. Pearson correlation used to analyze the data. They found that there is positive correlation between age and insurance policy while there is negative correlation between age and other investment

options. Education level and income level have positive relation with investment. Marital status and insurance have strong positive relationship. This study concluded that demographic factors have great influence on rural investment choices. Study suggested that financial awareness campaign should organize for rural areas through radio, community talks. Basic financial management concepts should be introduced to school curricular. (Bhushan Singh and Mohinder Singh-2015). A primary study was conducted on bank employees of Aizawl, Mizoram to examine the impact of demographic factors on pattern of saving and investment. This study is based on primary as well as secondary data. Total 100 samples were selected by convenience sample method. Data analysis carried out through percentage, mean, mann-whitney test and chi-square. Researcher concluded that savings and investments are economic variables which are interconnected mutually. Majority if the bank employees prefer savings bank accounts and investment in various investment alternatives. Investment has no correlation with income, marital status, and gender but family size has an impact on investment. (Dr. Rajkumar Giridhari Singh & Ms. Saizampui Sailo-2017). Descriptive study was carried out on IT professionals of Bengaluru to examine their savings and investment behavior. Structure questionnaire was circulated to collect primary data through snowball sampling. Main aim of the study was to assess the relationship between savings and expected return and impact of various factors on investment plan. Data analysis done by using statistical tools such as correlation, ANOVA, factor analysis and multiple linear regression. Researcher found out there is a significant relationship between savings and expected return of saving and investment. Study concluded that preferences of investment portfolio affected by officious factors. They suggested to build investment, economic growth and to strengthen India. (Anju KJ & Dr. Anuradha P S-2017). To assess the investment pattern of working women, influencing factors, their preferences, study was conducted in Kalyan Dombivili among working women. In this descriptive study, structured questionnaire was circulated to collect primary data. Total 150 samples were collected. Percentage analysis was carried out to analyze primary data. They found out that 57% of working women saves 25000 Rs. annually. They use on 10% of their savings on their own selves. Majority of women prefer to invest in bank deposits. High risk investment preferred by less women. Majority takes investment decision by own self. They suggested to conduct social welfare programs to create awareness among working women. (IYYAR Srinithi Venkiteswaran-2019). A pilot study was carried out on pattern of savings and investment of rural household in Nashik District of Mumbai. Total 400 samples were selected by Judgmental were analyzed through ANOVA, chi-square, and regression method. This study showed that investment and saving pattern of rural

household have significant relationship. Investment pattern income and expenditure have significant relationship. (S.P. Ghodake & E.B. Khedar-2020). Educational quality can be determined by competent teacher. Teachers' quality of life is greatly affected by saving and investment. Study attempt to examine pattern of saving and investment of college teachers. This study was conducted in Mangalore university. Total 100 samples were collected through structured questionnaire from colleges of Mangalore university. Study stated that majority of teachers prefer investment in bank deposits, post office and insurance schemes. While share and debentures are less preferred. Low return and low risk investment plan is preferred more. Awareness should create among teachers towards investment alternatives which can raise their return. Children's education is the main purpose of saving. (Sudarshini N. Malika-2021). A behavior study was conducted to examine impact on covid-19 on investor's attitude towards saving and investment. Total 100 samples were collected through structured questionnaire. Main objectives of this explorative study are to assess mentality of investors in pandemic situation and changes in saving instruments. Data analysis done by using ANOVA test. Researchers concluded that survey economic crises occur due to covid-19 pandemic. Attitude towards saving and investment changed totally due to job loss, income reduction and lockdowns. Individual's saving tendency increased due to pandemic. In current scenario traditional investment avenues are nor preferred. People moves towards online platform to get knowledge about investment avenues. (Dr. Raghavendra K. Mishra & Prof. Mahesh Joshi-2021). Individual saving prevents whole country to move towards poverty. There is a significant relationship between Covid-19 pandemic with pattern of savings and investment. Investment in stock market and mutual funds is less and investors prefer low risk and secure low risk and secure investment options. People avoid unnecessary purchases, spending on outings, enhances savings. Financial security is main purpose to save. Investment in gold and bank deposits is popular among people in Covid-19 pandemic. (Annie Rose Nirmala it al – 2022). Researchers carried out the review analysis on saving and investment pattern. They covered salaried employees, farmers, women, and households. This analysis concluded that each class which included in study are different in terms of risk appetite, investment avenues, awareness, preferences, and decisions. Bank deposit and traditional investment avenue is still preferred in all class of people. Modern investment avenues are less preferred. (Ms. Soin Vaishali Rakesh & Dr. Mehulkumar Prakashchandra Desai-2023). To examine the investors preferences towards investment and influencing factors. Researchers carried out survey on investors of Pune city. Total 50 samples were collected through the questionnaire. Data analysis done by using percentage method. Researcher concluded that youngster prefer

mutual fund. SIP is also mostly preferred by the youngster. Safety and securities are the main concern while investing money by senior citizen. Bank deposits, post office, insurance policies, pension schemes are mostly preferred by the senior citizen. Study reveals that investors have awareness about available investment plans but they have more concern safety, security, and liquidity. Less risk, high return and long-term investment are most famous. Demographic factors affect investment decisions. (Dr. Renuka Eknath Walunj-2023). An empirical survey carried out on assistant professors of private college in Chennai to examine their saving and investment pattern. Total 100 samples were selected randomly. Data analysis done through chi-square test. Researcher found out that majority have motive for saving and investment is risk reduction and children's education. Monthly investment is mostly preferred. Bank deposits prefer more than post office plans. Study recommended that professor must aware of market risk. They should concern for long-term investments. (Selva Kumar P & Dr. Gayathri Harikumar-2023). A descriptive study conducted in Bareilly (UP) to examine saving and investment habits in rural women. The main purpose of this study was to check level of awareness, options for savings and investment, purpose for savings and investment and motivating factors for investment in rural women. In this descriptive study, total 100 samples were selected by convenience sampling method. Collected data were analyzed by using frequency and percentage method. This study revealed that age group of 35-45 years doing saving and investment. Businesswomen and service women involved least whereas housewife involved more in savings and investment. Most of the women are married and have less than 10,000 family income. They have current accounts. Majority of women are aware of saving and investment pattern. (Shaheen Efrahi Ali-2023).

Results & Discussion:

- 1) Both the gender (Male and Female) prefer investment in post office, NSC and PPF.
- 2) There is co-relation between monthly income and level of investment. Income raises leads to increase investment.
- 3) Unmarried people do save and investment more than married ones.
- 4) Traditional investment methods as such as postal saving schemes, FD are not popular in youngsters due to less interest rates.
- 5) Low risk avenues with medium return are mostly prefer by youth.
- 6) Investors risk bearing capacity, behavioral factors, lifestyle, and demographic factors have great influence on investors investment pattern.

- 7) Income & expenditure have significant relationship with investment pattern.
- 8) Bank deposits and life insurance are mostly preferred because of safety and security matter.
- 9) Majority have main goal of saving and investment is children's education and future safety.
- 10) Literate individuals' preference is towards investment rather than savings.
- 11) Awareness campaign should arrange to create more awareness about modern investment avenues for all category investors.
- 12) To promote investment in farmers and rural women special innovative schemes should be introduced.

Conclusion:

Saving and investment are two interconnected variables. This review study revealed that various group of people, farmers, youngsters, working women, households have different investment pattern in terms of awareness, investment preferences risk capacity and investment decisions. Due to less risk and security concern, traditional investment avenues are still popular in this modern era. Awareness about modern investment methods should encourage to promote investment in youth and literate people, which leads to growth of nation's economy.

References:

- 1) A.S. Kahlon, H.S. Bal & Gurbachan Singh-1972): "Saving and investment pattern of farm families in the Punjab". International Journal of Agricultural Economics, Vol.27(4), pp-19-29.
- 2) H.K. Pandey, Vishwa Nath & R.P. Singh (1972): "Pattern of income, saving and investment in Agriculture in Eastern Uttar Pradesh". Indian Journal of Agricultural Economics, Vol.27(4), pp-30-36.
- 3) K.K.S. Chauhan, S. Mundle and D. Jadhav (1972): "Income, saving and investment behavior of small farmers". Indian Journal of Agricultural Economics, Vol.27(4), pp-43-50.
- 4) D.S. Nandal (1972): "Pattern of income, investment, expenditure and savings of selected demonstration farms in Haryana". Indian Journal of Agricultural Economics, Vol.27(4), pp-12-19.

- 5) Amandeep Kaur & Ramanjot Kaur (2020): "A study of saving and investment pattern of individuals with special reference to Ludhiana district, Punjab (India)". International Journal in Management and Social Science, Vol.8(7), pp-82-89.
- 6) Ms. Snehal J. Mirajkar & Dr. Avadhoot Pol (2021): "A study of savings and investment pattern of semi-medium and medium farmers with special reference to Western Maharashtra plain zone – Literature review: Palarch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology, Vol.18(10), pp-3192-3202.
- 7) Manoj Singh, Radhey Shyam Singh & Krishna Pratap Singh (2021): "Study of saving and investment pattern on sample farms households". Vegetable crops of Russia, Vol.(6), ISSN.2072-9146.
- 8) Ms. Dipali Jadav & Dr. Ashwinkumar Patel (2023): "A study of savings and investment pattern of semi medium and medium farmers with special reference to Western – literature review". International Journal of All Research Education and Scientific Methods, Vol.11(2), pp-1256-1259.
- 9) Ms. Sudarshana Saikia et. al (2015): "Investment pattern of youth in India with particular reference to Mumbai". P.J. Foundation Bombay Stock Exchange Investor's Protection Fund, pp-1-44.
- 10) Priyanshi Garg, Dr. Zaim Mehdi & Dr. Farhina Sardar Khan (2022): "Financial Literacy: Its impact on investment pattern of youth in Lucknow, Uttar Pradesh". UGC care group 1 journal, Vol.52(2), pp-99-109.
- 11) Prof. Praveen Suryavarshi & Dr. Ashwini Rodrigues (2023): "A guide on saving and investment for youth of India". Education and Society UGC Care Journal, Vol.47(1), pp-20-26.
- 12) Chakraborty, S., & Digal, S. K. (2011). A study of saving and investment behaviour of individual households – Empirical evidence from Orissa. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2168305>
- 13) Sharif Mohd. & O.P. Verma (2018): "Saving and investment pattern of rural households of Himachal Pradesh". PRAGATI: Journal of Indian Economy, Vol.5(2), pp-75-86.
- 14) S. Chitra & B. Aruna (2019): "Householder savings & investment behavior in Theni district". International Journal of Humanities, Vol.2(1), pp-18-22.
- 15) Dr. Balaji Sadavarte & Ashwin Arora (2019): "A study on saving and investment pattern of Indian households". Google scholar.

- 16) S.P. Ghodake and E.B. Khedkar (2020): "A study of the savings and investment pattern of rural household with special reference to Nashik district: A pilot study". Vidyabharti International Interdisciplinary Research Journal, Vol.11(1), pp-73-83.
- 17) Dr. Ananthapadmanabha Achar (2012): "A saving and investment behavior of teachers – An empirical study, International Journal of Physical and Social Sciences, Vol.2(8), pp-263-286.
- 18) Dr. Anuradha PS & Ms. K.J. Anju (2015): "Saving and investment behavior – Review and an agenda for future research". Contemporary Commerce Review, Vol.4, pp-43-73.
- 19) Bhushan Singh and Dr. Mohinder Singh (2015): "Demographic influences on rural investors saving and investment behavior: A study of rural investor in the Kangra district of Himachal Pradesh". Journal of Management and Science, Vol.5(3), pp-280-288.
- 20) Dr. Rajkumar Giridhari Singh & Ms. Saizampui Sailo (2017): "Impact of demographic factors on saving and investment pattern of Bank employees in Aizawl". Asian Journal of Management, Vol.8(4), pp-1304-1310.
- 21) Anju KJ & Dr. Anuradha PS (2017): "Saving and investment behavior of information technology professionals – An empirical analysis". Asian Journal of Research in Business Economics and Management, Vol.7(6), pp-71-91.
- 22) Iyyar Srinthi Venkiteswaran (2019): "Saving and investment pattern among working women in Kalyan Dombivili". KERALEEYA SAMAJAM DOMBIVILI'S MODEL COLLEGE.
- 23) S.P. Ghodake & E.B. Khedkar (2020): "A study of the savings and investment pattern of rural household with special reference to Nashik district: A literature review". Vidyabharti Research Journal Vol.10(2), pp-206-213.
- 24) Sudarshini & N. Malika (2021): "Saving and investment pattern of teaching professionals: with reference to Mangalore University". International Journal of Research in Engineering Science & Management, Vol.4(8), pp-333-336.
- 25) Dr. Raghvendra K. Mishra & Prof. Mahesh Joshi (2021): "Impact of Covid on saving and investment attitude of individual investors: A behavior study". The Journal of Oriental Research Methods, Vol.XCII(V), pp-90-97.
- 26) Annie Rose Nirmal et. al (2022): "Study on the effect of Covid-19 pandemic on the savings and investment pattern of the manufacturing sector". National Library of Medicine doi:10.1016/j.matpr.2022.06.354.

- 27) Ms. Soin Vaishali Rakesh & Dr. Mehulkumar Prakashchandra Desai (...): "Saving and investment pattern of individuals: A literature review". VNSGU Journal of Researcher and Innovation, Vol.2(1), pp-1-9.
- 28) Dr. Renuka Eknath Walnuj (2023): "A study of saving and investment behavior of investors". Connecting Multidisciplinary Research for Universal Growth, Vol.1, pp-1-5.
- 29) Selva Kumar P & Dr. Gayathri Harikumar (2023): "An empirical study on the saving and investment behavioral pattern of assistant professors in private colleges in Chennai". The Online Journal of Distance Education and E-learning, Vol.11(2), pp-1960-1965.
- 30) Shaheen Efrahi Ali (2023): "Unleashing Financial Fortitude: Exploring the saving and investment habits of rural women in Bareilly, India". Research Square, Doi:<https://doi.org/10.21203/rs.31488621/v1>.

Empowerment of Women through education in 21st century

Dr. Lata Indubhai Mulchandani

ABSTRACT

This article explores theoretical and practical issues related to the impact of women's education in their empowerment. The development of women's education is discussed in this study. Empowerment of women through education in 21st century is the most important tool that can help break the pattern of gender discrimination and bring lasting change for women in developing countries. Educated women are essential to ending gender bias, starting by reducing the poverty that makes discrimination even worse in the developing world. No longer is gender equality viewed solely as a social justice issue. Ensuring that women have the same opportunity to rights, resources and voice within a society is widely recognized as essential to that society's growth and development.

Key words: Empowerment, Women, Education, development, discrimination,

- INTRODUCTION

Swami Vivekananda said, "There is no chance for the welfare of the world unless the situation of women is improved." All through history, gender disparity was a part of an approved men commanded society. The traditional attitudes of India expect that the role of women is mainly focused to the household activities like upbringing of the children and kitchen work. After independence policies and programmes exist at the panchayat level, state level and national levels in many sectors to improve women's status. education for equality is part of the development of a better world for all human beings, and all societies in 21st century. The concept of empowerment has been tied to the range of activities undertaken by and for women in different areas, including education.

- OBJECTIVE OF THE STUDY

To find out the significance empowerment of women through education in 21st century.

- IMPORTANCE OF EMPOWERMENT OF WOMEN

Females are nearly 50% of the total population but their representation in public life is very low. Woman continues to bear the major load of the household work. Her primary role is

often viewed by the society as housewife. This constraint operates more or less for all classes and communities of women. Prevalent culture which is very complicated and often decisions are taken behind the scene may be regarded as another constraint in this regard. Empowering women is the basic to the basics of human rights where she wants neither to beg for power nor search for power hierarchy to exercise power against others. Empowering women with the help of laws, education and employment will make the society to accept the women as an equal gender like male. Female also has all the potential and empowering women will help to use her full capability and mitigate the economic dependency of women. In 21st century societies have started to realize women's importance and have been accepted women's empowerment for development of the world, women as an active agent for development, participation in and guiding their own development

- THE ROLE OF EDUCATION IN EMPOWERMENT OF WOMEN

Women Empowerment is the skill of women to exercise full control over their activities. It means control over intelligent assets, material resources, and even over their philosophies. There is a dire requirement for reframing strategies for the strengthening of women at miniaturized scale level. In 21st century the world is awakening to powerful truths that not only are women and girls not the problem, but they may, in fact, very well be the solution. No country can fully develop economically and socially if it fails to tap and fully utilize the talent of its citizens. The development and competitiveness of a village, state or nation depends on efficiently and effectively utilizing its resources. Human talent is a critical resource and women are half of that resource. Economic success depends on the development and effective utilization of the skills, education and productivity of its entire workforce. A growing body of work shows a correlation between gender equality and the level of development of countries. Studies show that reducing gender inequalities enhances productivity and economic growth. Gender inequities influence the way members of the family spend their time and resources. Evidence suggests that women with more control over resources will spend more money on basic living needs (e.g., food and health) and education. Research demonstrates that investment in women, and more specifically women's education, has numerous positive effects, including: 1) reduction in female fertility rates;

2) lower infant and child mortality rates;

3) lower maternal mortality rates;

- 4) increase in women's labour force participation;
- 5) fosters educational investment in children.

These outcomes not only improve the quality of life of women and families but also foster economic growth. Economic benefits of addressing and reducing barriers to women's education and engagement in the workforce can be substantial. With more education, women delay marriage and getting pregnant, and they are better able to negotiate the number of children they have. Education can play a critical role in reducing violence against girls and women and enhancing their control over their own bodies. Better maternal education also benefits children through improved hygiene practices, better nutrition, lower fertility rates, and hence higher per child expenditures. Taken together these contribute to future growth and poverty reduction.

- STRATEGIES OF IMPROVING STATUS OF WOMEN THROUGH EDUCATION

Quality education that promotes helps gender equality and prepares girls and women for productive lives. Globally, the completion rate for primary school has increased from 63% in 1990 to 83% in 2005. Six of the seven top countries in expanding primary completion rates were in Sub-Saharan Africa. "The weakest performers were also primarily in Africa, however, showing the sharp contrast across countries in the region. "Exceptional progress has been made in Asia and Cambodia as well. Still, a gap exists that affects girls and the poor disproportionately. "The most intractable groups to reach with primary education are those that are doubly disadvantaged girls from ethnic, religious or caste minorities. About 75% of the 55 million girls who remain out of school are in this group." The quality of school is critically important as well. Cross-country evaluations suggest improvement in cognitive skills has not kept pace with the increased enrolment. (Global Monitoring Report, 2007) Quality lags quantity. They need to proceed in tandem. "More effort is needed to monitor outcomes (especially student learning)." Creating a supportive environment in which girls and women are comfortable to fully participate will allow them to develop their analytical and communications skills more fully and quickly.

Expanded courses are needed for women in practical subjects such as entrepreneurship. Enhanced non-formal education for girls and women, such as vocational or skills training and literacy programmes, needs to be developed. The subjects and skills to be taught should be developed with an eye to the needs and opportunities within the local or regional area in

recognitions that most will live and seek work locally. Education is important for more than just the knowledge and skills gained. Personal development and growth also are important aspects of education. Higher education is recognized for this emphasis on the personal growth and development of its students. Developing confidence, broadening one's perspective, expanding analytical skills, encouraging creative problem solving and developing communication and leadership skills are all important benefits of higher education. Post-secondary education opens the door to the future for women and their families.

A study of the personal development and transformation of women earning an online degree in India found that women who earned the graduate degree were, indeed, better positioned to capitalize on career opportunities. Meaningful personal changes were observed in the women included "heightened self-confidence, credibility among peers, sense of belonging in their professional community, greater autonomy," and "a heightened sensitivity to their own capability for constructing knowledge independent of the culturally-defined roles they had been given." The women acknowledged they "realized new capabilities within themselves that changed the way they looked at life." This personal awakening results in women becoming more involved in fighting for improvements within their societies. It's important to note that this study focused on online education allowing attribution to the educational process in isolation of other factors that might cause or contribute to the changes. Distance education has emerged as a tool for widening access to higher education for women. Delivery of post-secondary education via the internet gives women more opportunities to participate in additional education when there is not a school in the area or other barriers prevent the woman from attending. Additionally, distance education delivery systems allow women flexibility to participate in the education on a time schedule that works with their other duties and obligations

- CONCLUSION

Empowerment of women through education in 21st century is the most important tool that can help break the pattern of gender discrimination and bring lasting change for women in developing countries. Educated women are essential to ending gender bias, starting by reducing the poverty that makes discrimination even worse in the developing world. No longer is gender equality viewed solely as a social justice issue. Ensuring that women have the same opportunity to rights, resources and voice within a society is widely recognized as essential to that society's growth and development. Investing in women and empowering

women lifts entire families, communities and countries out of poverty and magnifies economic growth while also enhancing the wellbeing of all its citizens. Progress has been made to advance the rights of women closer to equal standing with men around the world, especially within the last three decades. Much is left to be done, however, in order to truly close the gender gap. In some regions, women still lack basic rights and protection. Even in developed countries biases still prevent women from rising to the same level of achievement and wealth as their male counterparts therefore stifling growth and development. The education of women and girls is a critical component in a country's goal to close the gender gap and advance economic and social growth and development. Studies show that the investment in the education of women is effective in addressing poverty and extremism. Indeed, the investment in women is perhaps the most effective and efficient mechanism for advancing a society's development and growth. Investment in the basic education of girls is unequivocally required. Investment in the higher education of women affords women the knowledge, skills and confidence to advance more rapidly into leadership positions within government, business, education and societies. Such advancement into positions of decision-making and influence is necessary to effectuate change and advancement more rapidly and in a stimulating and powerful manner in 21st century.

- References

www.educba.com

www.women empowerment study

The power of women

The source of Self-Regard -Toni Morrison

નરસિંહની કવિ-પ્રતિભા

ભીખાભાઈ ગો. સોલંકી

કાર્યકારી આચાર્ય. શ્રી સૌરભ આર્ટ્સ કોલેજ - વિષણાવેલ [ગુડ]

પ્રસ્તાવના:

નરસિંહના જીવન અને તેમના સાહિત્યસર્જના અભ્યાસ પછી, એના કવનમાં પ્રગટતું કવિપાસું કેવું છે. એ જોવાનો અહીં ઉપક્રમ છે. કોઈપણ સર્જકની મહત્તાનો આધાર એના સર્જનમાં પ્રકાશી ઊઠેલા એના પોતાપણા ઉપર રહેલો છે. નરસિંહ તેના સમયમાં એના પૂર્વના અનેક સર્જકોમાં નરસિંહ નોખો તરી આવતો હોય, તોતે એના પોતાપણાથી. ગુજરાતી ભાષાની રમ્યતા અને ભવ્યતનો એક સાથે સાક્ષાત્કાર કરવતો કવિ એટલે આપણો નરસિંહ મહેતા... ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રશિષ્ટિ કવિ હરીન્દ્ર દવેએ કહ્યું કે જો ભારતના ભક્તકવિઓની પરિષદ યોજાય તો ગુજરાતનું પ્રતિનિધિત્વ નરસિંહ સુપેરે કરે. નરસિંહની કૃતિઓની વાત કરીએ તો...નીચે લેવું (૧) શામળશાનો વિવાહ (૨) હારમાળા (૩) ફૂંડી (૪) મામેરું (૫) શ્રાધ્ધ (૬) ઝારીના પદો (૭) રસસહસ્રપદી (૮) શૃંગારમાળા (૯) હિડોળના પદો (૧૦) વસંતના પદો (૧૧) કૃષ્ણ જન્મ સમેયેના પદો (૧૨) બાળલીલા (૧૩) જ્ઞાન - વૈરાગ્યના પદો (૧૪) દાણલીલા અને (૧૫) સુદમાચરિત્ર

નરસિંહના સર્જન પરથી કવિ પદનો અધિકારી બનાવનાર અભિવ્યક્તિના ક્યાં - ક્યાં તત્વો છે, જે હવે આપણે તેની કવિ પ્રતિભા તરીકે મૂલવીએ.

નરસિંહ હાડોહાડ ભક્ત છે. એ જેમ તેના કવનનું અંતસ્વત્ત્વ જોતાં તરત જ જાણી શકાય છે. તેમ એના કવનની અભિવ્યક્તિ જોતાં એ નડોનાડ કવિ છે. તે પ્રમાણે શકાય છે. ઊડીને આંખે વળગે, એવી પહેલી વિશેષતા તો એણે પસંદ કરેલા કાવ્યસ્વરૂપની છે. એણે જે આખ્યાનકલ્પ રચનાઓ આપી છે. તેમાં પણ કથાતંતુ થી પદોને સાંકળી લઈ પદમાળા જ આપી છે. નરસિંહે સ્વીકારેલો પદ પ્રકાર આપણાં સાહિત્યમાં નરસિંહ-પૂર્વ પણ પ્રચારમાં હતો જ. એ પદ પ્રકારની રગિયંતાથી પણ નરસિંહ આકર્ષ્યો હોય એવું ય બને. એણે જે નવો પ્રાણ ફૂંક્યો છે. એ નિર્વિવાદ હકીકત છે. ગુજરાતી પદ સાહિત્યમાં પોતાના અનેક ઉત્તમ સર્જનોથી નરસિંહ પદકવિનો અધિકારી બન્યો છે. તેથી નરસિંહને આંબી શકે તેવી, બીજી કવિપ્રતિભા ગુજરાતી સાહિત્યમાં હજી સુધી નજરે ચઢી નથી એમ તો અવશ્ય કહી શકાશે.

તેમણે સરલ અને ગંભીર બધી જ વાતોને, લલિત અને ભવ્ય બધા જ ભાવોને પદોમાં લગભગ એક સરખી સફળતાથી અભિવ્યક્ત કર્યા છે. ઝૂલણા, સવૈયા, દોહરા, હરિગીત વગેરેની દેશીઓને

વિવિધરાગક્ષમ બનાવી નરસિંહે પદોને વેવિધ્યપૂર્ણ ગેયતા બક્ષી છે. ‘પ્રભાતિયા’તરીકે પ્રચાર પામેલાં ઝૂલણાછ માં રચાયેલાં પદોમાં સમથલ સરલ ભાવવાણીનો સમાન પ્રવાહ વહે છે. તો વળી ‘કેદાર’રાગમાં ઢળેલા કેટલાક પદો માં ઉત્કર ભાવભિમિનો ઊછળતો પ્રવાહ પણ ધસમસે છે. નરસિંહે વિવિધ ભાવોને અનુરૂપ લયલહેકા પ્રયોજી પોતાની લયસૂઝનો પણ સારો એવો પરિચય કરાવે છે. જે તેની પરખ અને એની સિધ્ધિનો સફળ પ્રયોગએ નરસિંહની પદસીધ્ધિમાં આગળ તરી આવે છે. જેમકે

ભીડમાં આવી પડેલા ભક્તોનો જે રોષ છે,તે ‘હૂંડી’ના પદની ઝૂલણાની આવતન ગતિમાં કેવો મૂર્તિમંત થયો તે જોઈ શકાય છે.

“જાગ, કમલાપતિ! હજી કા સૂઈ રહ્યો? સેજ રામા તણી આજ ભાંવી ?

વાર લાગે ધણી ,લાજ જાયે હણી ,પછે. શું ,ફૂલજી !કરશે આવી?”

તેમના ‘હારસમેના પદ’ માં રાગ મલ્હારમાં ટુકી પંક્તિના પદકારમાં અકળાઈ ઊઠેલા ભક્તનો અવાજ લય દ્વારા કેવી નિખાલસતા પ્રગટ કરી દે છે. –

“ચોદિશ જોઉં વાટડી : મારો નાથ ન આવે,

મંડળિક ખડગ કાઢી રહ્યો : સમાચાર ન કહાવે

હઠીલા ! હઠ મેલી ધો , હાર આપોને મુંને,

માર્યા પૂઠે , મારા નાથજી ! ખોડ બેસશે તું ને”

તો બીજી તરફ –

“ એવા રે અમો એવા રે એવા ,વળી તમે કહો છો તેવા રે;

ભક્તિ કરતા જો ભષ્ટ કહેશો , તો કરશું દામોદરની સેવારે.”

તોફાની બાળકની હઠને બાળસહજ રમતિયાળ લયમાં નરસિંહ આ પ્રમાણે સફળતાથી મૂકી આપી છે. –

“ઓ પેલો ચાંદલિયો ,માં! મને રમવાને આલો,

તારા ને નક્ષત્ર લાવી મારા ગજવામાં ઘાલો.”

આ હઠ કેવી રીતે પૂરી કરે છે. કે.....

“વાડકામાં પાણી ઘાલી ચાંદલિયો દાખ્યો ,

નરસૈયાનો સ્વામી શામળિયો રડતો રે રાખ્યો”.

તો , વસંતના આગમને મિલનોત્સુક ગોપી સખીને જે ગતિથી આવકારે છે , તેમાં તેના હૃદયની રતિનો ઉછાળ લયહિલ્લોળ દ્વારા અનુભવી શકાય છે. .

“ચાલ રમીએ , સહી ! મેલ મથવું મહી ,

વસંત આવ્યો , વનવેલ ફૂલી;

મોરિયા અંબ , કોકિલા લવે કદંબ ,

કુસુમ-કુસુમ રહ્યા ભ્રમણ ઝૂલી”.

અને જ્યારે વિરહમાં વ્યાકુળ બનેલી વ્રજની ગોપીઓ તેમની હૈયાની વેદના પ્રકટ કરવા વિલંબિત લયાયોજના નીચેની પદપંક્તિઓમાં જોય શકાય છે.

“ઓઘવજી ! વહાલા ક્યારે આવશે ! મારાં સુખડાં ગયા તે કાં (હાં) થી લાવીએ જી!,

ઘરમાં ઘસુ ને આવું આંગણે , ચઢીને જોઉ છું મળીએ જી .”

નરસિંહના જ્ઞાન -ભક્તિ -ઉપદેશના ગહન પદોમાં તેમણે જે ધીર અને ગંભીર લય સાધ્યો છે, તે પણ એટલો જ કાર્યસાધક અને પરિણામે આસ્વધ બની રહે છે.

“જાગીને જોઉં તો જગત દીસે નહી , ઊઘમાં અટપટા ભોગ ભાસે”,

“નીરખને ગગનમાં કોણ ધૂમી રહ્યો ? ‘તે જ હું’; ‘તે જ હું’ શબ્દ બોલે”.

“ભૂતળ ભક્તિ પદારથ મોટું , બ્રહ્મલોકમાં નાહી રે”

ઉપરોક્ત ચર્ચા નરસિંહની લ્યસૃષ્ટિ ના કેટલીક પંક્તિઓ માત્ર જોઈ કે જે નરસિંહ લયરમણાનો કવિ છે. લયસિધ્ધિ કવિ છે. તેજ રીતે શબ્દસિધ્ધીનો પણ કવિ છે. કાવ્યસિધ્ધી માટે એણે શબ્દ ની શક્તિને પૂરેપૂરી કામે લગાડી છે.

એની શબ્દશક્તિનો સારો પરિચય એની ચિત્રનીર્માણની સિધ્ધિમાં થાય છે. શબ્દચિત્રો ખડાં કરવાની નરસિંહની શક્તિ અજબ છે. ઘણીવાર તો એ ખુબજ ઓછા શબ્દોમાં સચોટ ચિત્રાંકન કરી શકે છે. નરસિંહ એ રીતે શબ્દલાઘવનો કવિ છે. ‘જળકમળ’વાળું તો આખું પદ જ વિવિધ ચિત્રોની હારમાળાસમું છે.

“જળકમળ છાંડી જારે , બાળા! સ્વામી અમારો જાગરે,

જાગશે તને મારશે ,મને બાળહત્યા લાગશે.

નરસિંહે સ્થળ ચિત્રણો પણ આટલા જ લાઘવથી અને આટલી જ સચોટતાથી આપ્યા છે. જેમ...
કે...

“કનકની ભોમ ને વિદ્રમના થાંભલા ,રત્નહીરે જડી તિહાં રે મેડી”,

ખાન ને પાન ,વિહાર –સ્થાનક ઘણાં,કામિની નીરખાતા કામ હીસે”.

તો વળી, નરસિંહે આછા અને ઓછા ,પણ આસ્વાદ્ય,પ્રકૃતિચિત્રો અને વ્યક્તિચિત્રો ય આપ્યાં છે.

“અંબર ગાજે,વીજ ઝબુકે ,મેહુલિયે ઝડી માડી રે,”

“કીધો મલ્હાર તે સાંભવ્યો શામળો ,થયો ધન ધોર ને ધનુષ તણ્યું ;

વાય છે. વાવડો, વીજ ચમકા કરે, ગજિયો ગગન તે જગત જાણ્યું”

ચાતુમાર્સ નથી, નથી રત માવડું, કારમોક ઊમગ્યો ખડક કાઢી;

અવનિ ઉપર થઈ નીર ચાલ્યું વહી, જાણીએ મેહ વૂઠયો અષાઢી”.

અહિયાં ‘ઝડમાંડી રે’અને ‘કરમોક ઊમગ્યો ખડક કાઢી’ માં નરસિંહની સર્જકતા નો સંસ્પર્શ અનુભવી શકાય છે.

નરસિંહ તેની કવિતા (પદ)માં વ્યક્તિચિત્રો રજૂ કરે છે,જેમ કે...

“વણિક થયો વિહ્વલો ,શેઠ થયો શામળો ,વાણોતર આઠ લીધા છે. સાથે ;

કંડલ કરણને ચરણ છે. મોજડી ,વીટી ને વેલિયા પહેર્યા હાથે .

શામળું અંગ તે અતિઘણું ઓપતું, શોભતી લટકતી ચાલ ચાલે ;

તો,અહીયાં શામળાશેઠરૂપે આવેલાં હરિના શબ્દચિત્રો અંકાયા છે. નરસિંહે વિગતપૂર્ણ વર્ણનથી તેમના બ્રાહ્મ વ્યક્તિત્વને ઊઠાવ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

નરસિંહના એક પદમાં તો આનંદના વાતાવરણને વ્યંજિત કરવા જાણે રસસુષ્ટિ જ ખડી કરી દીધી છે. જે શબ્દના નાદનો જાદૂ નરસિંહ બરાબર જાણતાં હોય તેમ લાગે છે,જેમ.. કે..

“મેહુલો ગાજે ને માધવ નાચે, રુમઝુમ વાજે પાચે ધુધરડી રે ;

તાલ –પખાજ વજાડે ગોપી, વહાલાં વજાડે વેણુ –વાંસલડી રે,

દાદુર -મોર-બપૈયાં બોલે, મધુરી શી બોલે કોયલડી રે,”

નરસિંહની કાવ્યબાનીમાં કાશનો છોછ વતાતો નથી તેઓ સંસ્કૃત શબ્દો તેમજ ગોવિંદ માથી સંસ્કૃત “ ત્વમશી મમ જીવન ” જેવા વાક્યને પ્રયોજે છે. તેમની કાવ્યબાનીમાં અલંકારપ્રયુક્તિનો પરિચય થાય છે. એમણે શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર બંને પ્રયોજ્યા છે. તેમાં ઉપમા,રૂપક ,દ્રષ્ટાંત,ઉત્પ્રેક્ષા વ્યક્તિરેક વગેરે મુખ્ય છે.

આમ, તો નરસિંહ નાગર કવિ છે,જન્મે અને કાવ્યગુણે આમ છતાંય નાગરસહજ નર્મ-મર્મ નરસિંહમાં ઓછો છે. કોઈ -કોઈ સ્થાને આવા નર્મ-મર્મ નો એણે પ્રયોગ કર્યો છે

“તારી મોરલીએ મન મોહ્યાં રે ,ઘેલી થઈ ગિરધારિયા રે !

દોણી વિના હું દોહવાં બેઠી ને સાડી ભીજી નવ જાની રે”,

વાછરડાંને વરાંસે બેઠા મેં તો બાળક બાંધ્યા તાણી રે”

નરસિંહ નાજુક ભાવોને અભિવ્યક્ત કરવામાં પવારધા છે. તેમ ભવ્યતાને અભિવ્યક્ત કરવામાં પણ નરસિંહે કમાલ કરી બતાવી છે. મધ્યકાલના કવિઓમાં ભવ્યની અભિવ્યક્તિમા નરસિંહની તોલે આવી શકે એવો બીજો કોઈ કવિ નથી ગહનભવ્ય ભાવોને એ કેટલી આસાનીથી અભિવ્યક્ત કરે છે,તે આપણે અહીંયાં જોઈએ ...

“વૃક્ષમાં બીજ તું ,બીજમાં વૃક્ષ તું ,જોઉં પટંતરો એ જ પાસે”.

“જાગીને જોઉં તો જગત દીસે નહીં ઊધમાં અટપટા ભોગ ભાસે,

ચિત ચૈતન્ય -વિલાસ તદ્રૂપ છે. ,બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે.”

“હું કડું’,‘હું કડું’ એ જ અજ્ઞાનતા, શકટનો ભાર જેમ શ્વાન તાણે

સૂષ્ટિ -મંડાણ છે. સર્વ એણી પેરે ,જોગી -જોગેશ્વર કોઈક જાણે”.

નરસિંહની કાવ્યશૈલીમાં પ્રાસ ખુબજ ધ્યાન ખેંચે છે. તેઓ જાણે કે પ્રાસના ખૂબ આગ્રહી હોય તેમ લાગે છે. પંક્તિને અંતે પ્રાસ મળેજ, પણ કેટલીક વાર તો અર્ધપંક્તિએ પણ પ્રાસ મેળવી લે. એ રહેશે-કહેશે, કે,કીધું-લીધું ,જેવા ક્રિયાપદી પ્રાસો મેળવે છે. તો શામળિયા -ગોવાળિયા કે શ્યામા-વામા જેવા નામપદી પ્રાસો મેળવે છે. મારા-તારા કે અમારો-તમારો જેવા સર્વનામિકપ્રાસો મેળવે છે. વહાલા-ઠાલા કે છોટી -મોટી જેવા વિશેષણિક પ્રાસો મેળવે છે.

નરસિંહ આમ, પદોના આકાર પરત્વે પણ કસબી કલાકાર છે. એની પંક્તિ ભાગ્યેજ કયાક કથળતી હોય છે. પણ હા એ ખરું કે એનાં અનેક પદોના આરંભ જેટલો આકર્ષક અને ચોટદાર છે તેટલાં તે,તે સમગ્ર પદો ચોટદારકે આકર્ષક નથી પણ બની શક્યાં. આમ છતાંય એના નખશિખ સુંદર પદોની સંખ્યા ય કઈ ઓછી નથી.

નરસિંહનું અનેક પાસાનું કવિ-વ્યક્તિત્વ એકંદરે તેની કવિ પ્રતિભા જણાયા વગર રહેતું નથી. તેના પદ માં અનેક કવિ-પ્રતિભા ઉમિગીતોમાં છલકી ઊઠ્યા છે. તેમનો ખરો પરિચય ઉમિગીતોમાં અને કેટલાંક ચિંતન –ઉર્મિકાવ્ય માં જ થાય છે. શૃંગાર ભક્તિના અતિ સંખ્ય પદોમાં એના કલામય કવિ – વ્યક્તિત્વનો છાંક ઊતર્યો છે,તો એના અલ્પસંખ્ય જ્ઞાન-ભક્તિ-બોધનાં પદોમાં એના ઠરેલ કવિ-વ્યક્તિત્વનો સુપાક ઊતર્યો છે. આ પ્રકારના પદોમાં એની રસમધુર કવિ પ્રતિભા કેટલેક સ્થાનોએ ભવ્યતાને આબી શકી છે. એની કાવ્યભાષા અને શૈલી એના કવિ –વ્યક્તિત્વના નિજી અંશો બની ગઈ છે. ઓજસ નહી પણ નરસિંહ પ્રાસાદિકતા અને માધુર્યનો કવિ છે.

આજે નરસિંહને થઈ ગયે ૫૦૦ વર્ષ વહી ગયાં પછી, પણ એની રસવાહી વાણીનો ગુજરાતી પ્રજા જે આદર કરે છે,તે ૫૦૦૦ વર્ષ પછીએ ઓછો નહી થયો હોય, કારણ કે કાવ્યત્વ ના કેટલાક ઉત્તમ અંશોથી ચિરકાલ જીવંત રહેવા સર્જાયેલા છે. ‘હળવા કરમનો હું નરસૈયો’ કહી પોતાને મોટો માણસ ન ગણનાર નરસિંહ નિજના કવન અને એમાં વ્યક્ત થયેલા નિજ જીવનથી એ પરમ વૈષ્ણવજન છે. અને ચરમ કવિજન છે. આમ,નરસિંહથી ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્ય સદાઊજળું છે.

-સંદર્ભ સૂચિ-

૧ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ-અનંતરાય રાવળ.

૨ નરસિંહ મેહતાની કાવ્યકૃતિઓ-ડો.શિવલાલ જેલસપુરા

૩ નરસિંહ મેહતા જીવન અને કવન-ડો.ધીરુભાઈ ઠાકર.

૪ નરસિંહ મેહતા આસ્વાદ અને સ્વાધ્યાય-સંપા રઘુવીર ચોધરી

૫ નરસિંહ મેહતા-લે. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી.

૬ ભક્ત કવિશ્રી નરસિંહ મેહતા-લે.ડો.ચદ્રકાન્ત શેઠ.

૭ નરસિંહ વંદના-સંપા-ડો. બલવંત જાની.

૮ નરસિંહ મેહતાના પદો-સંપા. અનંતરાય રાવળ

રેવન્યુ સ્ટેમ્પ : સંઘર્ષ અને વાસ્તવિકતાનું આલેખન

સુતરિયા ભૂમિકાબહેન લવજીભાઈ

પી.એચ.ડી. સ્કોલર

ગુજરાતી વિભાગ

હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી પાટણ

‘રેવન્યુ સ્ટેમ્પ’ આત્મકથા લેખિકા અમૃતા પ્રીતમની છે. આ આત્મકથાનો ગુજરાતી અનુવાદ ‘રસીદી ટિકિટ’ જયા મહેતાએ કર્યો છે. અમૃતા પ્રીતમ એવા ભારતીય લેખિકા અને કવયિત્રી હતા કે જેમણે હિંદી અને પંજાબી એમ બંને ભાષામાં સાહિત્યમાં યોગદાન આપ્યું હતું. તેમના સાહિત્ય સર્જનમાં કાવ્યો, નવલકથાઓ, નિબંધ, પંજાબી લોકગીતો અને આત્મકથા સહિત સૌથી વધુ પુસ્તકોનો સમાવેશ થયેલો છે. તેમની અનેક કૃતિઓનો ભારતીય ભાષાઓ ઉપરાંત ફ્રેંચ, ડેનીસ, મેન્ડેરીન, જાપાની અને ઉર્દુ જેવી વિદેશી ભાષાઓમાં પણ અનુવાદ થયા છે. અમૃતા પ્રીતમ ૧૯૮૬ થી ૧૯૯૨ સુધી રાજ્યસભાના સભ્યપદે રહી ચુક્યા છે.

અમૃતા પ્રીતમની લોકપ્રિય અને સૌથી વધુ ખ્યાતી ધરાવતી કૃતિ ‘પિંજર’ (૧૯૫૦)એ તેમને ભારતના મૂર્ધન્ય સાહિત્યકારોની પ્રથમ હરોળમાં લાવીને મૂકી દીધા હતા. આ નવલકથા પરથી બોલીવુડમાં ૨૦૦૩માં ‘પિંજર’ નામની એક ફિલ્મ પણ બનાવામાં આવી હતી. અમૃતા પ્રીતમનો જન્મ અમૃતા કૌર તરીકે ૧૯૧૯માં હાલના પાકિસ્તાનમાં ગુજરાવાલામાં માતા રાજબીબીની કુખે થયો હતો. પિતા કરતારસિંહ હિતકારી કવિ અને વ્રજ ભાષાના વિદ્વાન હતા અને એક સાહિત્યિક સામાયિકના તંત્રી હતા. અમૃતા ૧૧ વર્ષના હતા ત્યારે તેમની માતાનું અવસાન થયું હતું. માતાના મૃત્યું બાદ પિતા તેમને લઈને લાહોર જતા રહ્યાં હતા અને ૧૯૪૭ સુધી લાહોરમાં રહ્યા હતા. માતાની વિદાયથી તદ્દન એકલાં પડી ગયેલા અમૃતા પ્રીતમએ બહુ નાની ઉંમરમાં જ લેખનકાર્ય શરૂ કરી દીધું હતું અને ૧૯૩૬માં તેમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ અમૃત ‘લેહરાન’ પ્રકાશિત થયો હતો. ફક્ત ૧૬ વર્ષની ઉંમરે પ્રિતમસિંહ સાથે લગ્ન થયા અને તેમને પોતાનું નામ અમૃતા કૌર નામ બદલીને અમૃતા પ્રીતમ કરી નાખ્યું.

આ આત્મકથા માત્ર આત્મકથા નથી, પણ કંઈક અંશે પંજાબી સાહિત્યકથા પણ છે. જીવનમાં જેમ બને છે તેમ અહીં પણ કેટલાંક અત્યંત રસપ્રદ પ્રસંગો આવે છે તો કેટલાંક દુઃખદાયક પ્રસંગો આવે છે. માણસે કૃતિને પૂર્ણપણે પામી હોય તો જ બંને પરિસ્થિતિઓનો તટસ્થ સહચાત્રી થવું જોઈએ. અહીં અમૃતા પ્રીતમએ તેના જીવનની પરિસ્થિતિ અને માનસિક સ્થિતિને આલેખી છે. લેખિકા નીડર હોવાથી સમાજ સામે જોયા વિના પોતાના જીવનને સંભાળીને પોતાની ઈચ્છા મુજબ જીવીને સાહિત્ય સર્જન દ્વારા જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર સુધી પહોંચે છે એ નાની સૂની વાત ના કહી શકાય. અમૃતાનું જીવન અનેક આંધીઓ

વચ્ચેથી પસાર થયું છે. સાહિત્યિક અને સામાજિક બંને રીતે ઘણા વિરોધાભાસ વચ્ચે અમૃતાએ પોતાનું સર્જન કર્યું છે.

આત્મકથાનું સ્વરૂપ એવું છે કે જેમાં સત્ય હકીકતોનું વાસ્તવિક આલેખન કરવાનું હોય છે. કલ્પનાનું તત્વ ભળે તો તે આત્મકથા ન બનતાં સાહિત્ય સ્વરૂપ બની જાય છે. જીવનનું વાસ્તવિક સત્ય જ્યારે સાહિત્યમાં આવે અને કાલ્પનિક સત્ય પણ ઉમેરાય ત્યારે તેની વાસ્તવિકતામાં સુંદરતા ઉમેરતા એ રસપ્રદ લાગે છે. અમૃતાએ પોતાના સાહિત્યમાં સત્યને વાસ્તવિક રૂપે રજૂ કરે છે. ઘણી વખત વાસ્તવિક સત્યને વરવું પણ હોય છે પણ હાનિકારક હોય છે. કલામાં વાસ્તવિક સત્યનું રૂપાંતર પામી નવાં તથ્ય સાથે આપણી સમક્ષ આવે ત્યારે એને જોવું સમજવું ગમતું હોય છે. અમૃતા પ્રીતમ પોતે લેખિકા છે. તેઓએ વાસ્તવિકતાને રજૂ કરી છે. સાદી અને સરળ ભાષામાં રજૂ કર્યું છે છતાંય જ્યારે એ કૃતિ બનીને લેખિકાની કથા બનીને સામે આવે છે.

આત્મકથાનું મુખ્ય પાત્ર એના સર્જકનું હોય છે. કોઈ વ્યક્તિ એકલવાયું જીવન જીવી શકતો નથી. તે પછી તેના પરિવારના લોકો હોય, સગા – સંબંધી હોય કે મિત્રવર્તુળ હોય શકે. આ આત્મકથાનું સર્જન સ્ત્રી લેખિકા દ્વારા થયું છે. સ્ત્રી જ્યારે આત્મકથા લખે છે ત્યારે તેની સામે ઘણા પ્રશ્નો ઉભા થાય છે. ઘણી પરંપરાઓના પડદા અને બંધનો હોય છે. જ્યારે પુરુષ આત્મકથામાં ગમે તેવું સત્ય આલેખી શકે છે.

‘રેવન્યુ સ્ટેમ્પ’માં અમૃતાના પતિ સાથેના આંતરિક તેમજ બાહ્ય સંબંધોની સચ્ચાઈ એ જ રીતે પ્રગટે છે. લેખિકાએ સ્વીકાર છે કે મને પતિથી છૂટા પડ્યા પછી મિત્ર ઈમારોજ મળ્યો અને પતિને એકલતા. આ એક વાસ્તવિકતા છે પરંતુ એમાં સંવેદનની અનુભૂતિ થતી હોવાથી એ પોતે કલાત્મક લાગે છે. અમૃતા પોતે ‘સાહિર’ને દિલોજાનથી યાહે છે એ પણ જીવનની નરી વાસ્તવિકતા છે. એનું નિરૂપણ અહીં કલાત્મક રીતે થયું છે. પરિણામે એ સત્ય પણ સ્વીકાર્ય બને છે. “મેં સામે મેજ પર કાગળ મુક્યો અને હાથમાં કલમ લઈને કાગળ પર કોઈ કવિતા લખવાને બદલે એક અભાવ જેવી દશામાં એનું લખવાને બદલે એક અભાવ જેવી દશામાં એનું નામ લખવા માંડ્યું, જેને માટે તે ‘સુનહડે’ સંદેશા નામનો કાવ્યસંગ્રહ લખ્યા હતાં – સાહિર, સાહિર, સાહિર...આખો કાગળ ભરાઈ ગયો.”

લેખિકાના જીવનની વાસ્તવિકતા સાથે ગૂંથાઈ છે. ‘મારું સોળમું વર્ષ’ પ્રકરણમાં માં વિના માત્ર લેખક પિતાની છત્રછાયામાં સોળમું વર્ષ આવે છે, લેખિકા કહે છે કે, “માં જીવતી હોય તો કદાચ સોળમું વર્ષ બીજી રીતે આવત.” પરીચીતોની જેમ પરંતુ સોળમું અપરિચિતની જેમ ઘરનો દરવાજો ખખડાવ્યા વિના આવ્યું. ક્યારેય પુસ્તકની કોઈ પંક્તિમાંથી નીકળીને આવી જતું સોળમાં સાથે સ્વાભાવિક સંબંધને બદલે ચોરીનો સંબંધ રહ્યો અને આમાં સોળમું આવ્યું ને ચાલ્યું ગયું અને તે વર્ષે કોઈ પ્રત્યક્ષ ઘટના ન

ઘટી જે તે માનસિક ભૂમિ પર થયું આથી તે કહે છે કે,” સોળમાં વર્ષ સાથેનો મારો પરિચય નિષ્ફળ પ્રેમ જેવો હતો, જેનું મીઠું દર્દ હંમેશાને માટે ક્યાંક પડ્યું રહે છે અથવા કદાચ એટલે જ એ સોળમું વર્ષ પણ હવે મારી જિંદગીનાં દરેક વર્ષમાં ક્યાંક સમાયેલું છે.”

અમૃતા પ્રીતમનું એક વાસ્તવ છે કે તેનાં જીવનમાં ઘણા પુરુષો આવે છે પરંતુ તેમાંથી કોઈ સત્ય સાબિત થતા નથી. અમૃતા સાહિરને ચાહે છે, ઈમરોઝ ઝંખે છે આ વાસ્તવ છે અને કલાત્મક તથ્ય પણ છે. કોઈ વ્યક્તિ એકલવાયું જીવન જીવી શકતો નથી. તે પછી તેના પરિવારનાં લોકો હોય, સગા સબંધી હોય કે મિત્રવર્તુળ હોય શકે. આત્મકથામાં મુખ્ય પાત્ર એનાં સર્જકનું હોય છે. અહિંયાં પ્રસ્તુત આત્મકથાનું સર્જન ‘સ્ત્રી’ લેખિકા દ્વારા થયું છે. સ્ત્રી જ્યારે આત્મકથા લખે છે ત્યારે તેનીબસમે ઘણા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. ઘણા બંધનો હોય છે ઘણી પરંપરાઓના પડદા હોય છે. જ્યારે પુરુષ આત્મકથામાં ગમે તેવું નવન સત્ય આલેખી શકે છે. પુરુષોનું સત્ય કંઈક અલગ જ હોય છે.

‘રેવન્યુ સ્ટેમ્પ’ની લેખિકા અને નાયિકા તરીકે અમૃતા પ્રીતમનું પ્રમુખ પાત્ર જ એનું આખું જીવનચરિત્ર રજૂ કરે છે. જીવનનાં અનેક ઝંઝાવાતો ઝીલીને, અનેક કપરી પરિસ્થિતિને સમજીને સમસ્યાઓ, પ્રશ્નો ઉકેલીને એક ઉંચાઈ સુધી પહોંચવું એક સ્ત્રી માટે કઠીન હોય છે, અહિં અમૃતાના જીવનમાં આવતા વિવિધ પાત્રોનું આલેખન થયું છે. ‘અમૃતા’નું પાત્ર નારીજીવનનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. તેમણે જીવનમાં ઘણા દુઃખો સહન કર્યા છે. બાળપણમાં ‘મા’ ગુમાવી હતી અને લગ્ન પણ સફળ રહેતા નથી. પતિથી તલ્લાક લઈને છૂટા પડવું પડે છે. લેખિકાને ચાહનારા ઘણા મળે છે પરંતુ સાચા હૃદયથી ચાહનારું કોઈ પાત્ર મળતું નથી.

લેખિકાના માતાનું નામ રાજબીબી હતું તે ગુજરાત જીલ્લાના માન્ગા ગામના હતા અને પિતાનું સંસારી નામ કરતાલસિંહ હતું. તે સંન્યાસી હતા અને નંદના નામે જાણીતા હતા. તે કવિતા લખતા હતા એટલે એક ઉપનામ પણ પીયુષ. દસ વર્ષ પછી લેખિકાનો જન્મ થયો, એમણે પીયુષ શબ્દનો પંજાબીમાં અનુવાદ કરીને લેખિકાનું નામ અમૃતા પાડ્યું અને પોતાનું ઉપનામ ‘હિતકારી’ રાખ્યું. તેમના માતા લેખિકા નવ વર્ષના હોય છે ત્યારે મૃત્યુ પામે છે અને તેના માતાના મૃત્યુ બાદ તેણે ભગવાન પરથી ભરસો ઉતરી હતા, જે આખી રાત જાગતાં, લખતા અને દિવસ આખો સુતાં. આથી તેને માતાની યાદ સતત સતાવતી હતી પોતે કવિતા લેખે તે તેના પિતાજીને ખુબ ગમતું.

માતા – પિતા પછી મુખ્યપાત્ર ‘ઈમરોઝ’નું છે. ઈમરોજને લેખિકા ભગવાનનો દરજ્જો આપતાં કહે છે કે, “ક્યારેક આશ્ચર્ય થાય છે કે ઈમરોઝે મને કેમ અપનાવે છે, એ દર્દ જે એની પોતાનું ખુશીનું વિરોધી છે. એક વખત મેં હસીને કહ્યું હતું, “ ઈમ જો મને સાહિર મળી ગયો તો તું ન મળત. અને તે

મારાથી પણ આગળ અપનાવીને કહેવા લાગ્યો : હું તમને મળત મળત - ભલે તને સાહિરના ઘરમાં નમાજ પઢતા શોધી લેત.”

લેખિકા વીસ - એકવીસ વર્ષની હતી ત્યારે કલ્પનામાં જોયેલો ચહેરો આ ઘરતી પર જોયો. આ ચહેરો એ બીજા કોઈનો નહીં પણ ‘સાહિર’નો ચહેરો હતો અને તે ‘સાહિર’ના પ્રેમમાં પડી જાય છે. તેમણે ‘પિંઆ જર’ નવલકથામાં આ બંનેના પ્રણયની કથા જ આલેખી છે. ઘણા વર્ષો પછી ‘આખરી ખત’માં લખ્યું હતું. એ કાવ્યો તેમણે ઇનામ માટે નહીં પરંતુ સાહિર માટે લખ્યા હતા.

આત્મકથા એ વ્યક્તિની, સર્જનની જીવનલક્ષી ઘટનાનું દર્પણ છે પરંતુ એમ પણ કહી શકાય કે આત્મકથા એ સર્જકને પોતાનાના અંદરના વ્યક્તિત્વની ઓળખ કરાવતું સ્વરૂપ છે. સ્ત્રી લેખિકા જ્યારે આત્મકથા લખે છે ત્યારે એની સામે કૌટુંબીક, સામાજિક ઘણા પ્રશ્નો ઉભા હોય છે. ઘણા વખત ઘટેલી ઘટના કે મનની વાત સત્ય હોવા છતાં છુપાવવી પડે છે. જો કે અહિંયાં બંને લેખિકા કુટુંબ કે સમાજના કોઈપણ પરિબળની પરવા કર્યા વિના સંકોચે બધું જ લખે છે જે સત્ય છે. અમૃતાની સોળમાં વર્ષની અનુભૂતિનો અભાવ હોય કે રૂઢીવાદી ધાર્મિક પરંપરાનો સ્વભાવ હોય કે મા નહિ હોવાનો ભાવ હોય. અમૃતા પોતાના માનસિક વિચારોને પ્રગટ કરતા કહી દે છે કે, ‘મા હોત તો સોળમું વર્ષ જુદી રીતે આવત’. મનના વિચારોથી અમૃતાના દુઃખની પીડા જોઈ શકાય છે.

પંજાબના એક કવિનું પોતાના વિરુદ્ધમાં લખવું અને પોતાના દ્વારા હજી તો પ્રણય કાવ્ય લખવાની શરૂઆત થાય છે, ત્યાં જ દેશના ભાગલા પડે છે અને અમૃતા દિલ્હીમાં આવીને રહે છે. એ સમયે અમૃતાએ આંતરિક અને બાહ્ય પરિસ્થિતિનો સંઘર્ષ ભોગવવો પડે છે. ‘એક કઝ’ પ્રકરણમાં ભારત અને પાકિસ્તાનના લાહોર મુકીને દાદાની સાથે પોતાની વ્યથાનું નિરૂપણ કર્યું છે. અમૃતાએ પોતાના પતિ સાથેના સાચી રજૂઆત કરી છે. ‘છૂટા પડ્યા પછી મને ઈમરોઝની દોસ્તી મળી અને પતિ માત્ર અને એને(પતિને) માત્ર એકલતા એનું દર્દ’ આ દુઃખ અમૃતા પત્ની બનીને અનુભવે છે, અને કહે છે કે, “ એમણે કાં તો આંસુ સહ્ય છે અથવા માન એમને અન્ય કોઈ ત્રીજી વસ્તુથી નાતો નથી.” લેખિકાએ પોતાના પિતા અને અમૃતાને પોતાના જ માણસો દ્વારા થયેલા વિશ્વાસઘાતની ઘેર વ્યથાને પ્રગટ કરી છે. ૧૯૬૦ના પ્રકરણના આરંભે જ લેખિકા કહે છે કે, “ આ વર્ષ મારી જિંદગીનું સૌથી ઉદાસ વરસ હતું. જિંદગીના કેલેન્ડરમાં ફાટેલાં પૃષ્ઠના જેવું, મને ઘરના ઉંબરની ભાર પગ મૂકી દીધો પણ સામે કોઈ રસ્તો જ નહોતો એટલે ગભરાઈને કાંપવા લાગ્યું.”

અમૃતાને પ્રિય સાહિરને ફોન કરવા જાય છે અને એ જ દિવસનાં ‘બ્લિટઝ’માં ફોટા સાથે સમાચાર ચપાય કે સાહિરને જિંદગીની એક નવી મહોબત મળી ગઈ છે. કેવી શૂન્યતા વ્યાપી ગઈ હશે લેખિકાના મનોસ્થિતિમાં? અમૃતાને આત્મહત્યાનો પણ વિચાર આવે છે. પરંતુ મનની દૃઢતાની ઉદાસીને

શાહી લિબાસ બનાવી આખો દિવસ ચહેરા પર પહેરી રાખવાનો નિર્ણય પણ ઘેરી કરુણતા જન્માવે છે, અને પરિણામે લેખિકા ખુદ કબૂલે છે કે, જિંદગીની સૌથી વધુ ઉદાસ કવિતાઓ આ વર્ષમાં લખી છે, અને પછી તો સ્વપ્ન, ટ્રેન, બુઝર્ગ, કાળું, લાલ, સફેદ ગુલાબ, સ્ત્રીના પ્રેમની નિષ્ફળતાના લીધે લેખિકા દુઃખી થાય છે. કારણ કે દુઃખ એને નથી કે તમારા નસીબમાં કોઈ પ્રિયજન જ ના હોય પરંતુ દુઃખ એ હોય કે પ્રિયજન હોવા છતાં તેમની ના શકે.

અમૃતા એના સંવેદના તંત્ર સાથે સંકળાયેલી તમામ યાદગાર ચીજવસ્તુઓ અતીતના પ્રસંગોને યાદ કર્યા છે જે ઈચ્છ્યું છે તે નથી મળ્યું પણ મનથી પામી તો શકાયું છે અનુભવી તો શકાયું છે. અહિયાં અમૃતા છે અને નથીની ભૂમિકા ઉપર પોતાનો સંઘર્ષ અનુભવે છે અને આટલા વર્ષો પહેલા પોતાની જાતનું તાદાત્મ્ય અનુભવતી અમૃતા મનની વેદનાની ખુબ દુઃખદાયક છે. સંઘર્ષ અને સહનુભૂતિ અપાવે એવી પરિસ્થિતિનું જીવન નિરૂપાયું છે. પરંતુ સાહિર પ્રત્યેનો ભાવ સકારાત્મક બનીને આખા જીવનને સુવાસિત બનાવે છે .

આમ, અમૃતાની મનોસ્થિતિ અસહ્ય અને દુઃખદાયક રહે છે. તે સતત એક સત્યની ખોજ તરફ દોડતી હોય એ જીવનની સફરને રજૂ કરી છે. સાહિત્ય જગતના પોતાના સંઘર્ષને ધર્મયુદ્ધ સાથે જોડીને લેખિકાએ પોતાની જિંદગીની સત્યતાને પ્રગટ કરી છે.

- સંદર્ભગ્રંથ સૂચી :

૧. ‘રેવન્યુ સ્ટેમ્પ’ – અમૃતા પ્રીતમ, અનુવાદક : જય મહેતા, - નવભારત પ્રકાશન -૨૦૦૧

નવીન અને સર્જનાત્મક શિક્ષણ પદ્ધતિઓ (INNOVATIVE AND CREATIVE TEACHING METHODS)

Vimalkumar B. Tandel

PhD Student, (Education) Saurashtra University Rajkot

(Abstract)

આજે ટેકનોલોજીકલ યુગમાં શીખવવાની પદ્ધતિમાં પણ સર્જનાત્મકતા આવશ્યક છે. શિક્ષક ઇનોવેટિવ અને ક્રિએટિવ ટીચિંગ મેથડ દ્વારા પોતાના વર્ગને ઉત્તમ બનાવી શકે છે. શિક્ષણ કાર્ય અસરકારક બનાવી શકાય છે અને શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચેના આંતર સંબંધો પણ ઘનિષ્ઠ બનાવી શકે છે. નવીન અને સર્જનાત્મક શિક્ષણ પદ્ધતિ એ શીખવા માટેનો વિદ્યાર્થી કેન્દ્રિત અભિગમ છે. શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી ક્રિયાપ્રતિક્રિયા કરે છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓનું આંતરક્રિયા સૌથી વધુ થાય છે જેમાં શિક્ષક પોતાનું વર્ચસ્વ જાળવી રાખે છે. વિદ્યાર્થીઓમાં મહિતી સંચાર દ્વારા જ્ઞાનનું સંવર્ધન થાય છે.

શિક્ષણ પદ્ધતિ: એવી પ્રણાલી જેના દ્વારા શિક્ષક-વિદ્યાર્થી સાથે તેના સ્તર પર સંબંધ પ્રસ્થાપિત કરે છે.

નવીનશિક્ષણ પદ્ધતિ: વિદ્યાર્થીઓ પર વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી, અધ્યાપનમાં સક્રિયરીતે જોડાવા, સહઅધ્યાયીઓને શિક્ષક સાથે વિચારવિમર્શ કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે.

(1.) પ્રસ્તાવના

વિદ્યાર્થીઓ સફળતા પૂર્વક અધ્યયન કરે તે માટે શિક્ષકોમાં અધ્યાપનશાસ્ત્રનું પૂરતું જ્ઞાન આવશ્યક છે. શિક્ષણકાર્યને ગુણવત્તાસભર બનાવવા માટે શિક્ષકે ત્રણ બાબતોનો વિચાર અવશ્ય કરવો જોઈએ. શું શીખવવું ? શા માટે શીખવવું ? અને કઈ રીતે શીખવવું ? શિક્ષણની આ સમગ્ર પ્રક્રિયામાં ત્રણ બાબતોના વિચારમાં કઈ રીતે શીખવવું ? એ અધ્યયન-અધ્યાપન પદ્ધતિનો નિર્દેશ કરે છે. શિક્ષક ગમે તેટલો વિદ્વાન હોય પરંતુ તેની પાસે વિષયવસ્તુ રજૂઆતનું યોગ્ય માધ્યમ ન હોય તો સફળ થતો નથી. શિક્ષકને પોતાનું કન્ટેન્ટને એક સરખી રીતે રજૂઆત કરવા માટે શિક્ષણ પદ્ધતિ મદદરૂપ બને છે. આ શિક્ષણ પદ્ધતિઓમાં નવીનતા અને સર્જનાત્મકતા હોવી ખૂબ જરૂરી છે. વર્તમાન એ ટેકનોલોજીનો યુગ છે, આથી શીખવવાની પદ્ધતિમાં પણ સર્જનાત્મકતા લઈ આવવી ખૂબ આવશ્યક છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચેના

આંતર સંબંધો પણ ઘનિષ્ઠ બનાવી શકે છે. નવીન અને સર્જનાત્મક શિક્ષણ પદ્ધતિ એ શીખવા માટેનો વિદ્યાર્થી કેન્દ્રિત અભિગમ છે. શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી ક્રિયાપ્રતિક્રિયા કરે છે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓનું આંતરક્રિયા સૌથી વધુ થાય છે જેમાં શિક્ષક પોતાનું વર્ચસ્વ જાળવી રાખે છે. આ પ્રક્રિયા વિદ્યાર્થીઓ માટે વધુ ફાયદાકારક છે. આ પદ્ધતિઓમાં જૂથ કાર્યને તેમજ પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવતી હોવાથી વિદ્યાર્થીઓમાં મહિતી સંચાર દ્વારા જ્ઞાનનું સંવર્ધન થાય છે.

(2.) શિક્ષણ પદ્ધતિ એટલે શું?

શિક્ષણ પદ્ધતિ એટલે ‘શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચેની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાની પ્રક્રિયા. જેમાં એક બીજા સાથે જ્ઞાન અને ક્ષમતાઓનું આદાન પ્રદાન થાય છે.’ ડો. કે. સી. જૈનના નોંધ્યા મુજબ, શિક્ષણ પદ્ધતિ એ એક એવી પ્રણાલી છે, જેના દ્વારા શિક્ષક વિદ્યાર્થી સાથે તેના સ્તર પર સંબંધ પ્રસ્થાપિત કરે છે. અને વિદ્યાર્થીઓની રુચિ અને સમસ્યાઓના આધાર પર જ શિક્ષણનો આરંભ કરીને એવી સ્થિતિનું નિર્માણ કરે છે જેથી તે તેના પૂર્વ નિર્ધારિત ઉદ્દેશ્યને પ્રભાવશાળી રીતે સિદ્ધ કરી શકે.

(3.) નવીન શિક્ષણ પદ્ધતિ એટલે શું?

નવીન શિક્ષણ પદ્ધતિઓ એ અદ્યતન તકનીકનો ઉપયોગ કરવા કે નવી શિક્ષણ વ્યૂહરચનાઓનો ઉપયોગ કરવા વિશે છે. જે વિદ્યાર્થીઓ પર વધુ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. વિદ્યાર્થીઓને આ નવીનતાઓ હેઠળ અધ્યાપન દરમિયાન સક્રિયરીતે જોડાવા, અને તેમને કે સહઅધ્યાપીઓને શિક્ષક સાથે ચર્ચા વાર્તાલાપ કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે. અત્રે વિદ્યાર્થીઓએ વધુમાં વધુ સક્રિય રાખવામાં આવતાં હોવાથી તેવો તેમની જરૂરિયાતોને વધુ સારી રીતે પૂર્ણ કરે અને તેમને ઝડપથી વિકાસ કરવામાં મદદ કરી શકે છે. શિક્ષક મુખ્યત્વે વિદ્યાર્થીઓને કેટલું જ્ઞાન આપી શકે છે તેના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. શિક્ષણની નવીન પદ્ધતિઓ વિદ્યાર્થીઓને વિષયવસ્તુ સમજવી સરળ બનાવે છે.

(4.) નવીન અને સર્જનાત્મક શિક્ષણ પદ્ધતિઓની જરૂરિયાત

વિદ્યાર્થીઓને વર્ગોમાં વધુ સારી રીતે શીખવામાં ડિજિટલ પ્રોગ્રામ્સ મદદરૂપ બને છે. પ્રવર્તમાન ઓનલાઇન વર્ગો, હાઇબ્રિડ શિક્ષણ તરફ પરિવર્તન સૌ એ જોયું છે. જો કે તેમાં

વિદ્યાર્થીઓને બીજામાં ખોવાઈ જવું કે બીજું કંઈક કરવું સરળ હતું. તે ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનો ઢોંગ પણ કરી શકે છે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને સખત અભ્યાસ ન કરવા માટે દોષી ઠેરવી શકીએ નહીં, તે શિક્ષણ આપવાની જવાબદારી શિક્ષકની છે. તે નિસ્તેજ અને શુષ્ક પાઠ આપે તો તેનાથી વિદ્યાર્થીઓ કંટાળી જાય. આવું ન બને તે માટે નવીન અને સર્જનાત્મક શિક્ષણ પદ્ધતિઓની જરૂરિયાત છે.

(5.) નવીન શિક્ષણ પદ્ધતિઓ

1. ઇન્ટરેક્ટિવ પાઠ: એવું વાતાવરણ જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ બોલવા અને વિચારો વ્યક્ત કરવા માટે પ્રોત્સાહિત થાય.

2. વર્ચ્યુઅલ રિયાલિટી ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ: વર્ચ્યુઅલ રિયાલિટી ટેકનોલોજી સાથે વર્ગખંડમાં જ એક સંપૂર્ણ નવી દુનિયા દાખલ થઈ હોય તેમ ફ્લેટ સ્ક્રીન પર વસ્તુઓ જોવાને બદલે 'વાસ્તવિક' વસ્તુઓ સાથે ક્રિયાપ્રતિક્રિયા કરી શકે છે.

3. શિક્ષણમાં AI નો ઉપયોગ કરવો: જ્યાં કમ્પ્યુટર તે લેક્ચરર્સને તેમના વર્કલોડ ઘટાડવા, અભ્યાસક્રમોને વ્યક્તિગત કરવામાં અને વિદ્યાર્થીઓને વધુ કાર્યક્ષમ રીતે સૂચના આપવામાં મદદ કરે છે.

4. મિશ્રિત શિક્ષણ: મિશ્રિત શિક્ષણ એ એક પદ્ધતિ છે જે પરંપરાગત ઇન-ક્લાસ તાલીમ અને ઉચ્ચ-તકનીકી ઓનલાઇન શિક્ષણ બંનેને જોડે છે. તે દ્યાર્થીઓને અસરકારક અભ્યાસ વાતાવરણ બનાવવા અને શીખવાના અનુભવોને વધુ સુગમતા આપે છે.

5. 3D પ્રિન્ટિંગ: 3D પ્રિન્ટિંગ પાઠને વધુ મનોરંજક બનાવે છે અને વિદ્યાર્થીઓને નવી વસ્તુઓ વધુ સારી રીતે શીખવાનો અનુભવ આપે છે.

6. ડિઝાઇન-વિચાર પ્રક્રિયાનો ઉપયોગ કરો: આ એક સમસ્યા ઉકેલવા, સહયોગ કરવા અને વિદ્યાર્થીઓની સર્જનાત્મકતાને વેગ આપવા માટે ઉકેલ આધારિત વ્યૂહરચના છે.

7. પ્રોજેક્ટ આધારિત શિક્ષણ: પ્રોજેક્ટ-આધારિત શિક્ષણ પણ પ્રોજેક્ટ્સની આસપાસ વિદ્યાર્થીઓને વાસ્તવિક-વિશ્વની સમસ્યાઓ ઉકેલવા અને વધુ વિસ્તૃત નવા ઉકેલો લાવવાની સ્વતંત્ર આપે છે.

8. પૂછપરછ આધારિત શિક્ષણ: પૂછપરછ આધારિત શિક્ષણ એ પણ એક પ્રકારનું સક્રિય શિક્ષણ છે. તમે પ્રશ્નો, સમસ્યાઓ અથવા દૃશ્યો આપીને પાઠ શરૂ કરો છો. તેમાં સમસ્યા-આધારિત શિક્ષણનો પણ સમાવેશ થાય છે

9. જીસો(પઝલ): જીસો પઝલ એ એક સામાન્ય રમત છે. જીસો ટેકનિક વર્ગમાં સમાન પ્રયોગ કે વર્ગમાં ટીમવર્ક અનુભવ સાથેના પ્રયોગમાં વિષયને માહિતીના નાના ભાગોમાં ભાજિત કરે છે. આ રીતે, દરેક ભાગ વિદ્યાર્થીને શકાય, અને તેમના સહપાઠીઓને તેઓ જે મળ્યું છે તે શીખવતા પહેલા તેમને વ્યક્તિગત રીતે કામ કરવા દો. અને શિક્ષણ મેળવો.

10. ક્લાઉડ કમ્પ્યુટિંગ શિક્ષણ: શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને જોડવાનો અને તેમની વચ્ચેના અંતર ઘટાડી વર્ગો અને અધ્યયન સામગ્રીને જોડવાનો એક માર્ગ છે. વિદ્યાર્થીઓ ગમે ત્યારે અને ગમે ત્યાં અભ્યાસક્રમો પૂરો કરવા માંગતા હોય તે શીખી શકે છે.

(6.) નવીન શિક્ષણ પદ્ધતિઓના લાભો

1. સંશોધનને પ્રોત્સાહિત:- શીખવા માટેના નવીન અભિગમો વિદ્યાર્થીઓને તેમના વિચારોને વિસ્તૃત કરવા માટે સાધનો શોધવા માટે પ્રોત્સાહિત કરે છે.

2. વિચાર કૌશલ્ય દ્વારા સમસ્યાનું નિરાકરણ:- સર્જનાત્મક શિક્ષણ પદ્ધતિઓ વિદ્યાર્થીઓને તેમની પોતાની ગતિએ શીખવા દે છે અને પાઠ્યપુસ્તકોમાં પહેલાથી જ લખેલા જવાબો શોધવાને બદલે સમસ્યાને ઉકેલવા માટે વિચાર કરવા માટે પડકાર આપે છે.

3. એક સાથે ઘણું જ્ઞાન મેળવવાનું ટાળો - નવા અભિગમોનો ઉપયોગ કરતા શિક્ષકો હજુ પણ વિદ્યાર્થીઓને માહિતી આપે છે, પરંતુ તેઓ તેને નાના ભાગોમાં વિભાજિત કરવાનું વલણ ધરાવે છે. માહિતી ટૂંકી રાખવાથી વિદ્યાર્થીઓને મૂળભૂત બાબતો ઝડપથી મેળવવામાં મદદ મળે છે.

4. વધુ સરળ કાર્ય કુશળતા – વિદ્યાર્થીઓએ તેમનું કાર્ય પૂર્ણ કરવા માટે વર્ગમાં વધુ જટિલ સાધનોનો ઉપયોગ કરવો પડે છે, જે તેમને નવી વસ્તુઓ શીખવામાં તેમની સર્જનાત્મકતાને મદદ કરે છે. ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ તેમના સમયનું સંચાલન કેવી રીતે કરવું, કાર્યોને પ્રાથમિકતા આપવી, વાતચીત કરવી, અન્ય લોકો સાથે વધુ સારી રીતે કામ કરવું તેમાં કુશળતા આપે છે.

5. વિદ્યાર્થીઓની સમજની તપાસ –નવીન શિક્ષણના વિચારો શિક્ષકોને વર્ગોનું નિરીક્ષણ કરવા જાણવા દે છે. તે વિદ્યાર્થીઓ યોગ્ય ઉકેલો શોધવા માટે સંઘર્ષ કરવા પ્રેરે છે.

6. સ્વ-મૂલ્યાંકનમાં સુધારો – શિક્ષકો પાસેથી ઉત્તમ પદ્ધતિઓ વડે વિદ્યાર્થીઓ સમજી શકે છે કે તેઓ શું શીખ્યા, શા માટે ચોક્કસ વસ્તુઓ શીખવી અને વધુ ઉત્સુક બની શકે છે.

7. વર્ગખંડો જીવંત બને - નવીન શિક્ષણ પદ્ધતિઓ વિદ્યાર્થીઓને ઉત્સાહિત થવા માટે કંઈક સતત ક્રિયાશીલતા આપે છે. તેમને બોલવા અને વધુ વાતચીત કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે.

(7.) ઉપસંહાર

નવીન શિક્ષણ પદ્ધતિઓ તકનિકના સમન્વય સાથે શિક્ષણના વિવિધ પાંસાને મજબૂત બનાવે છે. નવીન શિક્ષણનો અભિગમ વિદ્યાર્થીઓને વર્ગમાં શીખવવા અથવા શીખતો કરવા માટે વધારે અસરકારક છે. તે યોગ્ય રીતભાત સાથે રચનાત્મક પ્રતિસાદ આપે છે. અને વિદ્યાર્થીઓને શીખવા માટે જરૂરી કૌશલ્યો કેળવવા મદદ કરે છે. શિક્ષણની સમગ્ર પ્રક્રિયાને ઉજાગર કરે છે. વિદ્યાર્થીની સક્રિયતાને કારણે જ્ઞાન દીર્ઘાયુ બને છે.

Reference:

- પટેલ, આર. એસ.(nd). *શૈક્ષણિક પ્રોદ્યોગિકી અને પ્રબંધના આવશ્યક તત્વો*. અમદાવાદ : નીરવ પ્રકાશન.
- Siddiavi, M. H. (2009). *Techniques of Teaching*. New Delhi: A.P.H. Publication Corporation.
- <https://www.sarkariyojanaguj.com>
- <https://ahaslides.com/gu/blog/15-innovative-teaching-methods>

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020માં શિક્ષક-પ્રશિક્ષણની ભલામણોનો સમીક્ષાત્મક અભ્યાસ. (A review study of teacher- training recommendations in the National Education Policy 2020.)

JADEJA NITABA RUPSHIH

PhD Student, (Education) Saurashtra University Rajkot

(Abstract)

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમોને વધુ મહત્વ આપ્યું છે. તે મજબૂત શિક્ષણ-વ્યવસ્થા વિકસાવવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, જેમાં શિક્ષકો સારા વ્યાવસાયિકો અને સારા નાગરિકો પેદા કરી શકે. શિક્ષકને તાલીમ આપવા પર, તેમની કુશળતાઓ સતત વિકસાવવા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. શિક્ષક-પ્રશિક્ષણમાં પ્રશિક્ષકો ભારતીય મૂલ્યો, ભાષાઓ, સિદ્ધાંતો અને પરંપરાઓથી જ્ઞાત હોવા જોઈએ. તે માટે અધ્યાપન શાસ્ત્રનું જ્ઞાન જરૂરી છે. પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓમાં શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ ક્ષેત્રે ગુણવત્તા માટેના મૂળભૂત ધોરણ લાગુ પાડવા તેમનું નિયમન થશે. અધ્યાપન વ્યવસાયની પ્રતિષ્ઠાને પુનઃસ્થાપિત કરવા માટે ઇન્ટીગ્રેટ શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમો ચાલુ થશે. દરેક શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓ ચાર વર્ષીય સંકલિત શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમ બહુવિદ્યાશાખાકીય સંસ્થામાં રૂપાંતરિત કરાશે. ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ ચાર વર્ષીય સંકલિત કાર્યક્રમમાં મુખ્ય બે પૂર્ણ પદવીઓ આપશે. શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમમાં શિક્ષણ સંબંધિત વિષયો તેમજ સમુદાય સેવા, પ્રૌઢ અને વ્યવસાયિક શિક્ષણનો સમાવેશ થશે. રાષ્ટ્રીય પરીક્ષણ એજન્સી દ્વારા પ્રવેશ આપવામાં આવશે. સામાજિકવિજ્ઞાન ક્ષેત્રો દ્વારા બહુવિદ્યાશાખાકીય શિક્ષણ, અધ્યાપન શિક્ષણ ક્ષેત્રે સંશોધનના અનુભવોને મૂલ્યવાન ગણવામાં આવશે. સતત વ્યવસાયિક વિકાસ માટે અધ્યાપકોને SWAYAM, DIKSHA જેવી તકનિકી મંચ દ્વારા ઓનલાઈન તાલીમને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવશે. માર્ગદર્શન માટે એક રાષ્ટ્રીય અભિયાનની સ્થાપના કરવામાં આવશે.

1. પ્રસ્તાવના

ભારતની પ્રતિભાની આગવી ઓળખ પ્રાચીન પરંપરાઓ અને સંસ્કૃતિક ધરોહર પર છે. ભારતમાં ગુરુ શિષ્યના સંબંધોની પરંપરા અનોખી છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમોને વધુ મહત્વ આપ્યું છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ મજબૂત શિક્ષણ-વ્યવસ્થા વિકસાવવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, જેમાં શિક્ષકો સારા વ્યાવસાયિકો અને સારા નાગરિકો પેદા કરી શકશે. આ નીતિમાં શિક્ષકને તાલીમ આપવા પર, તેમની કુશળતાઓ સતત વિકસાવવા પર ઘણો બધો ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. શિક્ષણનીતિને

શાળાકીય શિક્ષણ અને ઉચ્ચ શિક્ષણ એમ બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવી છે. ઉચ્ચ શિક્ષણક્ષેત્રે હાલમાં પ્રવર્તતી ખામીઓને દૂર કરી તેને વધારે વિદ્યાર્થીલક્ષી અને રોજગારલક્ષી બનાવવાનો પ્રયાસ થયો છે. આવનારા સમયમાં આવનારાં પરિવર્તનો, નવી શિક્ષણનીતિને અમલીકૃત કરી શકે તેવા તાલીમબદ્ધ શિક્ષકોની તાલીમ, સંશોધન પર ભાર મુકવામાં આવ્યો છે. શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમોમાં શિક્ષાર્થીઓ પોતાની રુચિ અને કૌશલ્યોને અનુરૂપ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકશે. તેમાં શિક્ષાર્થીની પ્રયોગશીલતા અને અનુભવને પણ મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. શિક્ષાર્થીઓ પોતાના અનુભવનો વ્યાવસાયિક વિનિયોગ કરી શકે તે માટે તકો પૂરી પાડવામાં આવશે. તેને કારણે વ્યાવસાયિક કારકિર્દીની તકોની શિક્ષણનીતિઓમાં જોગવાઈ થઈ છે.

શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમો બહુવિદ્યાશાખાકીય સંસ્થાઓમાં સંયુક્ત રીતે ઉચ્ચ ગુણવત્તાયુક્ત વિષયવસ્તુઓની સાથે સાથે હાથ ધરવાની જોગવાઈ થઈ છે. બહુવિદ્યાશાખાકીય વિશ્વવિદ્યાલયો, બહુવિદ્યાશાખાકીય સંસ્થાઓ અને મહાવિદ્યાલયોની સ્થાપના કરી, શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓ ચાર વર્ષીય સંકલિત શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમ બહુવિદ્યાશાખાકીય સંસ્થામાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવશે આ એક શિક્ષક-પ્રશિક્ષણને ગુણવત્તા સભર બનાવવાનો પ્રયાસ છે.

2. અધ્યાપન શાસ્ત્રનું જ્ઞાન

શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ શાળામાં શૈક્ષણિક કાર્યક્રમની જરૂરિયાત મુજબના શિક્ષકો માટે એક વાતાવરણનું નિર્માણ કરશે. જ્ઞાન, પ્રકૃતિ અને મૂલ્યોની રચના સાથે બહુવિદ્યાશાખાકીય દ્રષ્ટિકો વિકસે તે માટે શ્રેષ્ઠ માર્ગદર્શક પ્રેક્ટિસ આપવાની જરૂર છે. પ્રશિક્ષકો ભારતીય મૂલ્યો, ભાષાઓ, સિદ્ધાંતો અને પરંપરાઓથી જ્ઞાત હોવા જોઈએ. તેઓમાં અદ્યતન ટેકનીકલ નવીન બાબતો અને અધ્યાપન શાસ્ત્રની જાણકારી હોવી જરૂરી છે. અધ્યાપકો નાવીન્યપૂર્ણ વિચારોને વિકસિત કરે અને બાળકની ક્ષમતા ઓળખી વિવેચનાત્મક વિચારો સાથે ચિંતન કરતા થાય અને પોતાના ભવિષ્યને વિકસાવે તે માટે અધ્યાપકો વધુ પ્રતિબંધ બને તે જરૂરી છે. સમસ્યા ઉકેલ, સર્જનાત્મક વિચારણા વિવેચનાત્મક નાવિન્યપૂર્ણ વિચારણા કરતા શીખે, સમજે તેમજ તે આત્મસાત કરે, તેનો ઉપયોગ વિશે શીખે. તે માટે અધ્યાપન શાસ્ત્રનું જ્ઞાન રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ વિકસાવી રહી છે. આ વિવિધ પદ્ધતિ, પ્રયુક્તિ, પ્રવિધિ અને અભિગમના જ્ઞાતા અધ્યાપકો બનવા માટે પ્રેરક છે.

3. નિયમનના પ્રયાસો

પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓ શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ ક્ષેત્રે પૈસા લઈ પદવી વેચે છે. પ્રણાલીમાં થતી ગેરરીતિઓને કાબુમાં રાખવા નિયમનકારી પ્રયાસો હજુ સુધી થયા નથી, ગુણવત્તા માટેના મૂળભૂત ધોરણ લાગુ થયા

નથી. શ્રેષ્ઠ અને નવીનતાના વિકાસમાં બાધક બાબતોનો પ્રભાવ નકારાત્મક પડતો હોવાથી નિયમન માટે ગંભીર પ્રયાસોની જરૂર છે. શિક્ષણમાં અધ્યાપકોમાં નૈતિકતા, વિશ્વસનીયતા, અસરકારકતા અને ઉચ્ચ ગુણવત્તાને પુનઃસ્થાપિત કરવા અમૂલ પરિવર્તનની જરૂર છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ આવા પરિવર્તનો લાવવા પ્રતિબંધ છે.

4. અધ્યાપન વ્યવસાય પુનઃસ્થાપન

અધ્યાપન વ્યવસાયની પ્રતિષ્ઠાને પુનઃસ્થાપિત કરવા માટે જરૂરી નૈતિકતા અને વિશ્વસનીયતાના સ્તરોમાં સુધારો કરવામાં આવશે. જે ગુણવત્તાના મૂળભૂત શૈક્ષણિક માપદંડ નથી ધરાવતા તેવા નિષ્ક્રિય શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓને ઉપચાર માટે એક વર્ષ આપ્યા પછી, નિયમનકારી તંત્રને કડક સાથે કામ લેવાનું અધિકાર હશે. શૈક્ષણિક રીતે સક્ષમ બહુવિદ્યાશાખાકીય અને ઇન્ટીગ્રેટ શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમો ચાલુ રાખવાનો પ્રયાસ છે.

5. બહુવિદ્યાશાખાકીય નિવેશો

શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમો બહુવિદ્યાશાખાકીય સંસ્થાઓમાં સંયુક્ત રીતે હાથ ધરવા ધરાવવા જોઈએ. બહુવિદ્યાશાખાકીય વિશ્વવિદ્યાલયો, બહુવિદ્યાશાખાકીય સંસ્થાઓ અને મહાવિદ્યાલયોની સ્થાપના કરવી, તેમાં સંશોધન સંદર્ભે શિક્ષણ વિભાગની સ્થાપના કરવામાં આવશે. ઉપરાંત બી.એડ. કાર્યક્રમો મનોવિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, ન્યુરો સાયન્સ, ભારતીય ભાષાઓ, કલા, સંગીત, ઇતિહાસ, સાહિત્ય, શારીરિક શિક્ષણ, વિજ્ઞાન અને ગણિત જેવા અન્ય વિભાગોના સહયોગથી ચાલે તે આવશ્યક છે. દરેક શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ સંસ્થાઓ ચાર વર્ષીય સંકલિત શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમ બહુવિદ્યાશાખાકીય સંસ્થામાં રૂપાંતરિત કરાશે.

6. સ્નાતક અને શિક્ષણ સ્નાતક (બી.એડ.)ની બે પૂર્ણ પદવીઓ

ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ ચાર વર્ષીય સંકલિત કાર્યક્રમમાં મુખ્ય બે પૂર્ણ પદવીઓ આપશે. જેમાં શિક્ષણ સ્નાતકની પદવીની સાથે વિષય સ્નાતકની પદવી ભાષા, ઇતિહાસ, સંગીત, ગણિત, કોમ્પ્યુટર વિજ્ઞાન, રસાયણશાસ્ત્ર અર્થશાસ્ત્ર, કલા, શારીરિક વગેરે જેવા વિશિષ્ટ વિષયની સ્નાતકની પદવી પણ આપવામાં આવશે. વિશિષ્ટ વિષયમાં ચાર વર્ષની સ્નાતક પદવી મેળવેલ ઉમેદવારો માટે એક વર્ષના બી.એડ.ની જોગવાઈ આપી શકાય. હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓને ચાર વર્ષ, બે વર્ષ અને એક વર્ષના બી.એડ. કાર્યક્રમો તરફ આકર્ષિત કરવાનો હેતુથી ઉમેદવારો માટે શિષ્યવૃત્તિની જોગવાઈ કરવામાં આવશે.

7. વ્યવસાયિક શિક્ષણ સાથે સમુદાય સેવા, પ્રૌઢ જેવી પ્રવૃત્તિઓ

ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમમાં શિક્ષણ સંબંધિત વિષયો તેમજ વિશિષ્ટ વિષયોના નિષ્ણાંતોની ટિમની ઉપલબ્ધાની ખાતરી કરશે. તે માટે સરકારી અને ખાનગી શાળાઓનું નેટવર્ક ઊભું કરશે. જ્યાં વિદ્યાર્થી અધ્યાપનની સાથે સમુદાય સેવા, પ્રૌઢ અને વ્યવસાયિક શિક્ષણ વગેરે જેવી પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેશે

8. રાષ્ટ્રીય પરીક્ષણ એજન્સી દ્વારા પ્રવેશ

રાષ્ટ્રીય પરીક્ષણ એજન્સી દ્વારા પૂર્વ સેવા શિક્ષક-કાર્યક્રમોમાં યોગ્ય વિષય સાથે યોગ્યતાના પરીક્ષણો દ્વારા પ્રવેશ આપવામાં આવશે. શિક્ષક-પ્રશિક્ષણમાં સમાનતા સમાન ધોરણો જાળવવા માટેના પ્રયાસો કરવામાં આવશે. દેશની ભાષાકીય અને સાંસ્કૃતિક વિવિધતાને ધ્યાનમાં રાખી પ્રમાણિત કરવાનો પ્રયાસ સારો છે.

9. સામાજિક વિજ્ઞાન ક્ષેત્રો દ્વારા બહુવિદ્યાશાખાકીય શિક્ષણ

અધ્યાપન શિક્ષણ ક્ષેત્રે સંશોધનના અનુભવોને મૂલ્યવાન ગણવામાં આવશે. સામાજિક વિજ્ઞાન ક્ષેત્રોમાં તાલીમ પામેલા અધ્યાપકો જે શાળા શિક્ષણ સાથે સીધો સંબંધ છે. જેમાં મનોવિજ્ઞાન, બાળવિકાસ, ભાષાશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર અને રાજકીય વિજ્ઞાન તેમજ વિજ્ઞાનશિક્ષણ, ગણિતશિક્ષણ, સામાજિકવિજ્ઞાન શિક્ષણ અને ભાષા શિક્ષણ વગેરેને આકર્ષિત કરી બહુવિદ્યાશાખાકીય શિક્ષણને મજબૂત બનાવવા શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં પ્રયત્નો કરવામાં આવશે. શિક્ષણ વિભાગમાંથી અધ્યાપક પ્રોફાઈલ વૈવિધ્યપૂર્ણ બને તેવું લક્ષ્ય ઉચિત છે.

10. પીએચ.ડી. સંબંધિત

પીએચ.ડી.ના વિદ્યાર્થીઓને અધ્યાપન સહાયક અને અન્ય માધ્યમો દ્વારા વાસ્તવિક શિક્ષણ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાના અમુક કલાકો પણ નક્કી કરવામાં આવશે. પીએચ.ડી. તાલીમ સમયગાળા દરમિયાન શિક્ષણ અધ્યાપન શાસ્ત્રના પસંદ કરેલા પીએચ.ડી. વિશે સંબંધિત લેખનમાં કેડીટ આધારિત અભ્યાસક્રમો લેવાના રહેશે.

11. તાલીમ અને પ્રોફેસન

સતત વ્યવસાયિક વિકાસ માટે અધ્યાપકોને SWAYAM, DIKSHA જેવી તકનિકી મંચના ઉપયોગ દ્વારા ઓનલાઈન તાલીમને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવશે. ટુકા ગાળામાં મોટી સંખ્યામાં તાલીમ કાર્યક્રમો આપી શકાશે.

12. રાષ્ટ્રીય અભિયાનની સ્થાપના

માર્ગદર્શન માટે એક રાષ્ટ્રીય અભિયાનની સ્થાપના કરવામાં આવશે. જેમાં વરિષ્ઠ અને નિવૃત્ત અધ્યાપકો હશે. જેમાં ભારતીય ભાષાઓમાં શીખવવાની ક્ષમતા હોય અને વિશ્વ વિદ્યાલયો કે મહાવિદ્યાલયોમાં માર્ગદર્શન વ્યવસાયિક સહાય પ્રદાન કરવા માટે તૈયારી હોય ત્યાં માર્ગદર્શનની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

Reference:

-, (nd). *રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 2020*. ગાંધીનગર: ભારતીય શિક્ષક પ્રશિક્ષણ સંસ્થાન.
- Siddiavi, M. H. (2009). *Techniques of Teaching*. New Delhi: A.P.H. Publication Corporation.
- <https://www.sarkariyojanaguj.com/new-education-policy-in-gujarati>
- <https://www.divyabhaskar.co.in/national/news/everything>

<https://www.sadhanaweekly.com/Encyc/2020/8/25/What-is-the-new-Education-Policy>

रामदरश मिश्र की काव्य संवेदना

शोधार्थी: अंसारी महमदनिजामुद्दीन

नेट, सेट, जी.आर.एफ (हिंदी)

हेमचन्द्राचार्य, उत्तरगुजरात, यूनिवर्सिटी पाटन (गुजरात)

सारांश

रामदरश मिश्रजी बहुआयामी प्रतिभा के धनी व्यक्ति हैं। कविता, कहानी, उपन्यास, आत्मकथा, संस्मरण, यात्रावृत्तांत, डायरी, निबंध एवं आलोचना के क्षेत्र में इनकी प्रतिभा अप्रतिम है। इन तमाम विधाओं में रचना करने के बावजूद मिश्रजी साहित्य में प्रवेश कविता के माध्यम से करते हैं। उनका पहला काव्य संग्रह 'पथ के गीत' 1951 में प्रकाशित हुआ था। यह संग्रह जब प्रकाशित हुआ तब प्रयोगवाद अपने अंतिम चरण पर था। कविता में उस समय कई काव्यआंदोलन चल रहे थे। वे चाहते तो बड़ी आसनी से उन आंदोलनों में सामील हो सकते थे, मगर मिश्रजी ने ऐसा नहीं किया। उनकी काव्य संवेदना केवल उनकी अपनी है, किसी वाद या आंदोलन की उपज नहीं। मिश्रजी के काव्य में जो संवेदना व्यक्त हुई है, वह वास्तविक अनुभवों से उपजी संवेदना है, किसी से उधार ली हुई नहीं। इनकी कविता आज के युग में ऐसे व्यक्तियों की आवाज है, जिनकी आवाज कही खो गई है। उनको सुनने वाला कोई नहीं। सभी तरह से शोषित और प्रताड़ित व्यक्ति जो समाज में रहते हुए भी अब तक समाज का अंग नहीं बन पाए हैं। मिश्रजी का काव्य इनही दबे-कुचले लोगों की संवेदनात्मक अभिव्यक्ति है।

बीज शब्द

समाज, संवेदना, गांव, राजनीति, प्रकृति, शहरीकरण, बाजारवाद, आधुनिकता, उन्मूलन, धर्म, जाति, वैमनष्य, शोषण, आंदोलन, विडम्बना

शोध आलेख

रामदरश मिश्रजी हिंदी काव्य के उन कविओं में से हैं, जिन्होंने कई काव्य आंदोलनों को करीब से देखा और जाना है। मगर किसी काव्य आंदोलन में हिस्सा नहीं लिया। मिश्रजी की कविता किसी वाद या विचारधारा की मोहताज कभी नहीं रही। डॉ. सुखबीर सिंह के शब्दों में कहे तो "वह एक ऐसे काव्य पुरुष कहे जा सकते हैं जो आंदोलन खड़ा नहीं करते, आंदोलन में वह नहीं जाते और आंदोलन की सजीव चेतना में विश्वास नहीं करते, बल्कि अपने शाश्वत

रचना धर्म को निभाते चलते हैं।"१ फलस्वरूप कह सकते हैं कि मिश्रजी का काव्य स्वच्छंद प्रवृत्ति का काव्य है जहाँ उन्होंने किसी आंदोलन को महत्व न देकर जन संवेदना और मानवीय मूल्यों को महत्व दिया है।

रामदरशजी की कविताओं में मानव के विभिन्न संवेदनाओं की अभिव्यक्ति हुई है। ऐसा कोई विषय नहीं जो उनसे अछूता रहा हो। गांव, प्रकृति, समाज, राजनीति, शोषण, विसंगति, धर्म, पाखंड, गरीब, किसान, मजदूर तथा नारी जैसे अनेकों विषय को अपने काव्य में स्थान दिया है। मिश्रजी का काव्य जन की अभिव्यक्ति है, जिसमें समाज-चेतना के माध्यम से देश को प्रगति की राह पर ले जाने की चाह छपी है।

समाज के प्रति मिश्रजी का द्रष्टिकोण संवेदनशील रहा है। समतामूलक समाज बनाने के लिए उनका अंतरमन सदैव प्रयत्नशील रहा है। अतः रामदरशजी के कविता में सामाजिक दायित्व-बोध अधिक दिखाई देता है। 'कंधे पर सूरज' कविता में कवि ने सूरज को सामाजिक दायित्व का सूरज माना है तथा इसी दायित्व-बोध के अंतर्गत समाज को प्रगति की राह पर ले जाने के लिए वे आम जन में चेतना भरते हैं। समाज में स्थित गरीबी, लाचारी, दरिद्रता तथा विवशता को देख कर अब लोग निराश नहीं होते बल्कि अंधकार में खोई राहों की तलाश में निकल पड़ते हैं-

"मुझे तो यह सूरज सोने नहीं देता,

सोता हूं तो सोते में से उठाता है,

अंधकार में खोई राहों की खोज में भटकता है।"२

जनता अपना भविष्य तलाश रहे है। अब सोना उन्हें गवारा नहीं। आलस भरा जीवन त्याग कर्मशील बनना चाहते हैं। इनमें चेतना का संचार हो रहा है। अपना जीवन सुदृढ़ बनाने के लिए प्रयत्नशील है। हालांकि प्रस्तुत कविता में एक तरफ लेखक नया समाज तलाश रहे हैं, वहीं दूसरी तरफ कवि देश की कुंचित राजनीति और धार्मिक आडम्बरो पर प्रहार भी कर रहे हैं। मिश्रजी का मानना है कि देश की जो स्थिति है, उसका जिम्मेदार धर्मगुरु और नेता की स्वार्थपूर्ण राजनीति तथा संकुचित मानसिकता है। अतः वे देश में व्याप्त भ्रष्टाचार, हिंसा, उन्मूलन, शोषण व अंधविश्वास जैसी समस्याओं पर व्यंग्य करते हुए लिखते हैं-

“हिजड़ो के हाथों में कामशास्त्र की पोथीयाँ हैं।

भेड़ियों के गले में टंगा है-वैष्णव संगीत।

बंदूकों पर पंचशील की मोहर है।

इन दिनों बाजार में सेंट की खपत बहुत बढ़ गई है।

मछलियां तब से बहुत डरी हुई हैं।”^३

यहां देश को लूट रहे तथा दुर्गति के मार्ग पर ले जा रहे धर्मगुरु व नेताओं पर तीखा व्यंग किया है मिश्रजी ने। कवि ने स्वार्थी धर्मगुरुओं को हिजड़ा तथा भेड़िया कहा है वही जनता को मछलियां जो किसी का भी शिकार आसानी से बन जाती है। ये लोग सदियों से जनता का शोषण करके अपना उल्लू सीधा करते हैं। मिश्रजी यही नहीं रुकते वे नेताओं द्वारा देश को बाटो और राज करो की संकुचित मानसिकता पर प्रहार करते हुए आगे लिखते हैं-

“धरती जगह-जगह धड़क कर अपने से बँट जाती है,

जल पर नाम लिख जाता है-

अलग-अलग धूप और छाया का

और एक बड़ा-सा झंडा इन सबको

ढकने की कोशिश में स्वयं नंगा हो जाता है।”^४

प्रस्तुत पंक्ति में कवि ने नेताओं के दोहरे चरित्र का चित्रित किया है। एक तरफ वे समाज में वैमनस्य और विभेद पैदा करते हैं तो दूसरी तरफ जनता में अपनी शाख कायम करने के लिए जूठा राष्ट्रवाद का नारा देकर गरीबों को बेवकूफ बनाते हैं। इसी तरह सदियों से ये जनता को बेवकूफ बना रहे हैं और विचारणीय है कि आज भी लोग इनसे ठगे जा रहे हैं। हालांकि अब नेताओं की यह नौटंकी जनता समझ चुकी है। उनका चाल-चरित्र लोग समझ रहे हैं।

आत्मकेंद्रित राजनीति ने देश में से प्रेम और सौहार्द को खत्म कर दिया है। समाज में बड़े-बड़े मगरमच्छ घूम रहे हैं जो पल-पल आम जनता का शोषण कर रहे हैं। अब आलम यह हो गया है, अपनी परछाई में भी हिंसक मगरमच्छ दिखाई देता है। समाज की यह दशा

देख लोग भयभीत है। उन्हें कोई उम्मीद दिखाई नहीं देती। जनता निराश-हताश होकर समाज में फैली विकृतियाँ सह रही है। निराशा से जनता इस कदर पस्त हो गई है कि संघर्ष या आंदोलन करने की भी शक्ति उनमें नहीं बची। देश के हालात देख वे अपने अधिकारों के लिए आवाज नहीं उठा रहे। उन्हें लगता है अगर हम अपने अधिकारों के लिए आवाज उठाएंगे तो राजनीति हमें सांप की तरह इस लेगी-

"अब तो जल में झाँकने से डर लगता है

कि कहीं अपनी परछाई की जगह

एक मगर न दिखाई पड़ जाए

किसी के विरुद्ध आस्तीन चढ़ाने में

खतरा महसूस होता है कि

कहीं उसमें पलता हुआ कोई सांप न निकल आये।"५

रामदरश मिश्रजी लोक संवेदना के कवि हैं। इनके काव्य में लोक संवेदना का पक्ष प्रबल है। हालांकि इस संवेदना को कवि ने किराएँ पर या पोथी-पत्री पढ़ कर आत्मसात नहीं किया, बल्कि अपने वास्तविक अनुभवों और वैचारिक पृष्ठभूमि से ग्रहण किया है। यही वजह है कि इनकी कविता जितनी बुद्धिजीवी वर्ग के लिए उपलब्ध है उतनी ही आम जन के लिए भी। सरल, सहज तरीके से मिश्रजी ने अपनी कविताओं का निर्माण किया है, ताकि समाज के हर वर्ग, हर तबके को इनकी कविता सुलभ हो सके। मिश्रजी के काव्य संवेदना के विषय में डॉ. गुरुचरण सिंह अपने शोध लेख 'गहरे मानवीय अनुभव और चेतना के कवि' में लिखते हैं- "मिश्रजी परिवेश के अनुभवों को बड़ी प्रामाणिकता के साथ व्यक्त करते हैं। उनके समूचे साहित्य में लोक संवेदना का घनत्व है। इसी संवेदना के कारण उनकी कविता कहीं भी उलझती नहीं है। वह स्थिति को खोलकर सामने रखते हैं। मिश्रजी की कविता को समझने के लिए किसी विशेष प्रक्रिया का सहारा नहीं लेना पड़ता।"६

मिश्रजी ने अपनी कविता 'बेरंग बेनाम चिट्ठियाँ' और 'चिट्ठियाँ' में समाज में व्याप्त अकेलापन, संत्रास, घुटन तथा विसंगति का मार्मिक चित्रण किया है। ज्यों ज्यों समाज में आधुनिकता बढ़ रही है त्यों त्यों व्यक्ति-व्यक्ति के बीच अलगाव की खाई गहरी हो रही है। लोग आज सिर्फ महानगर में नहीं अपितु गांव में भी एकाकीपन का शिकार हो रहे हैं। बढ़ते

शहरीकरण के प्रभाव से गांव भी अछूता नहीं रह सका। आज लोग साथ होते हुए भी साथ नहीं। अपने मन की संवेदना कहने-सुनने वाला कोई नहीं। व्यक्ति आधुनिकता की चपेट में आकार मशीन बनता जा रहा है। संवेदना का अभाव समाज को अंदर से खोखला कर रहा है। इसी अलगाव को लक्ष्य करके मिश्रजी अपनी कविता 'बेरंग बेनाम चिट्ठियाँ' के माध्यम से व्यक्ति और समाज में खोई हुई संवेदना पुनः तलाश रहे हैं-

“कौन जाने

किसका अनकहा दर्द किसके नाम

इस बंद लिफाफे में

पते की तरह काँप रहा है ?

मैंने भी तो एक बेरंग चिट्ठी छोड़ी हैं

पता नहीं किसके नाम?७

आज मनुष्य अपना दुख मन में लिए घूम रहा है। कोई बाटने वाला नहीं। बंद लिफाफे यानी लोगों के हृदय में असीम दर्द व्याप्त है, मगर इस दर्द को समझने वाला कोई नहीं। लोग इस हद तक आत्मकेंद्रित हो गए हैं कि किसी को किसी से हमदर्दी नहीं। इन लोगों में संवेदना जगाना ही कविता का मूल उद्देश्य है। व्यक्ति का यह अकेलापन सिर्फ एक व्यक्ति का नहीं अपितु पूरे समाज का है। यहाँ तक की मिश्रजी स्वयं इससे अछूते नहीं। कवि ने भी एक चिट्ठी किसी अंजान के नाम लिखी है, पर वह चिट्ठी भी बिना पते के दरबंदर भटक रही है। हालांकि इस कविता में कवि के आशावादी स्वर भी दिखाई पड़ते हैं। उनका विश्वास है कि एक न एक दिन ये बिना पते की चिट्ठियाँ उनकी मंजिल पर जरूर पहुँचेंगी तथा फिर से समाज में प्रेम-सद्भाव के फूल खिलेंगे।

गांव में मिश्रजी ने अधिकतर जीवन गुजारा है। गांव को करीब से जिया है। वहाँ के हरेक पहलुओं को आत्मसाथ किया है। फलस्वरूप मिश्रजी की अधिकतर कविताएं गांव के सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक एवं सांस्कृतिक परिस्थितियों को उजागर करती हैं। इन तमाम परिस्थितियों के अलावा कवि गांव, प्रकृति और वहाँ के सौन्दर्य का भी वर्णन करते हैं। कवि यही नहीं रुकते वे गांव के माध्यम से शहर के यांत्रिक जीवन का मूल्यांकन करते हैं तथा प्रकृति के माध्यम से सामाजिक यथार्थ का चित्र खिंचते हैं। अपना अधिकतर जीवन गांव को

देने के कारण मिश्रजी का मन गांव से बिछड़ नहीं पाया। गांव की प्रकृति सदैव उनको आकर्षित करती रही। महानगर में रहते हुए भी उनका मन गांव को ही ढूँढ़ता रहता। फलस्वरूप गांव के सौंदर्य-बोध को प्रकृति के माध्यम से रामदरशजी ने अपनी कविता का विषय बनाया। डॉ. गुरुचरण के शब्दों में कहे तो- "इसी कारण उनका प्रकृति स्वरूप उनकी कविता में ग्राम-जीवन के प्रेरणापूर्ण चित्रों में आकर ग्रहण करता है।"८

रामदरशजी ने अपनी कविता में प्रकृति-चित्रण का मनोरम वर्णन किया है। जब पाठक इनकी प्रकृति संबंधी कविताएं पढ़ता है तो प्रकृति से जुड़ाव महसूस किए बिना नहीं रह पाता। उनके मनोमस्तिष्क में यह कविताएं कौंध जाती है। 'फरवरी' कविता में प्रकृति का ऐसा ही लुभावना बिंब खींचते हैं कवि -

"मन होता है
निश्चित होकर निकल जाऊँ
फुले खेतों की पगड़ियों पर,
बोर की आहट लिए अमराईयों में
गुनगुनाती गन्ध में नहाते उद्यानों में
और गाऊँ हंसू पागलों की तरह।"९

फरवरी का महिना लेखक को प्रिय है। वह इस ऋतु की ठंडी-ठंडी हवाओं में खो जाना चाहते हैं। उनका मन करता है कि सारी परेशानियाँ भुला कर खेतों की पगड़ियों पर चलता जाऊँ, साथ में कोई गीत गुनगुनाता जाऊँ और खुले आसमान के नीचे बोर में नहाऊँ। शहर के तनाव भरे जीवन को भुलाकर कवि गांव की प्रकृति में डूब जाना चाहता है। लेकिन इस स्मृति से जब वे बाहर निकलता है तो उद्वेलित हों उठते हैं। वह देखते हैं, गांव में हिंसा और वैमनष्य फैल चुका है। ग्रामीण गांव छोड़कर पलायन कर रहे हैं-

"लेकिन जब देखता हूँ कि इस महीने में भी
आसपास बारूद के गोले फट रहे हैं
और आदमी अपनी फटी गठरी-मोटरी लिये

बदहवास-सा भाग रहा है।

किसी अंधी गुफा की तलाश में।

आवारा पशु सिंग उठाए खेतों को रौंदते घूम रहे हैं।^{१०}

कविता में एक तरफ मिश्रजी गांव के सौंदर्य का वर्णन करते हैं तो दूसरी तरफ लोगों में ग्रामीण चेतना जगाते हैं। गांव के अच्छे और बुरे दोनों पक्षों को समाज के सामने रखते हैं। गांव को उन्होंने ने कभी एकांकी द्रष्टि से नहीं देखा। वे अपनी द्रष्टि को और विस्तार देते हुए शहरीकरण से उपजी आधुनिकता-बोध का चित्रण भी खींचते हैं। ध्यातव्य है कि मिश्रजी आधुनिकता को अपनी शर्तों पर स्वीकारते हैं। वे कोरी आधुनिकता का समर्थन नहीं करते और न ही आधुनिकता को किसी वाद में बांधकर देखते हैं। इस संदर्भ में वे कहते हैं- "आधुनिकता का समर्थक हूँ - मैं उसे जीकर आकार देने का विश्वासी। किंतु एक प्रकार के अतिवादी फैशन को आधुनिकता मान लेने में मेरी आस्था नहीं है। मानव संवेदनाओं और मूल्यों के संदर्भ में ही नये-नये प्रयोग की सार्थकता है, यह विश्वास लेकर मैंने नई कविता भी लिखी है और नए गीत भी। यो मैं नए गीतों को नयी कविता नहीं मान पाता। स्वाभाविक है कि अती आधुनिकता का पोज देने वाले इन गीतों या गीतात्मक संवेगों वाली अन्य कविताओं को अपटूडेट न माने-अपटूडेट नहीं यानी कविता नहीं।"^{११}

इसी आधुनिकता के कारण शहर तेजी से विकसित हो रहे हैं और इसके बरक्स गांव बंजर। ग्रामीण आजीविका के लिए शहर की ओर पलायन कर रहे हैं। शहर जाकर वे किसी तरह आजीविका तो प्राप्त कर ले रहे हैं, किन्तु शहर की हवा उनके अंदर के गांव को खत्म कर देती है। वह अपने दिनचर्या में इस कदर व्यस्त हो जाते हैं कि अपने जैसे ग्रामीण उन्हें दिखाई नहीं देते। 'सड़क' कविता में कवि गांव-देहात से शहर आकार अपना अस्तित्व खोने वाले इन्हीं लोगों की बात करते हैं-

"देहात से आने वाली वैसी ही अनेक सड़के

गली-गली भाग रही हैं।

कहीं वे आपस में मिल जाती हैं

कहीं वे एक-दूसरे से टकराती हुई निकल जाती हैं।

इधर भी सड़क, उधर भी सड़क

दायें भी सड़क, बायें भी सड़क

“ओं सड़क!”^{१२}

मिश्रजी ने कविता में ग्रामीण व्यक्तियों की स्थिति का मार्मिक चित्रण खींचा है। ग्रामीण जब गांव में होते हैं तो एक दूसरे के साथ अपना सुख-दुख बांटते हैं। एक दूसरे की मदद करते हैं। लेकिन शहर जाकर यही लोग अपने कार्य में इस कदर व्यस्त हो जाते हैं कि सड़क के दो किनारों की तरह साथ रहकर भी साथ नहीं होते। आधुनिकता उनके अंदर के संवेदना को खत्म कर देती है। ‘सड़क’ कविता में सड़क इसी खत्म हुए मानवीय संवेदना का प्रतीक बनकर हमारे सामने उपस्थित होता है।

इन कविताओं के उपरांत भी मिश्रजी की अनेकों छोटी-छोटी कविताएं हैं, जिसमें मानवीय संवेदनाओं का चित्रण हुआ है। यह कविताएं पढ़ने में छोटी जरूर हैं, मगर इसकी अभिव्यंजना उतनी ही गहरी और सार्थक है जितनी मिश्रजी की लंबी कविताओं में है। ‘मकान’ कविता में कवि ने चिड़ियां के माध्यम से व्यक्ति के संघर्ष को व्यक्त दिखाया है। ‘बच्चा’ कविता में मनुष्य के असंवेदनशील बनने की प्रक्रिया को वर्णन है। ‘दिन’ कविता में शोषण के विरुद्ध प्रेम की विजय दिखाई गयी है। ‘चूहे’ कविता में चूहा भ्रष्ट राजनीति का प्रतीक बनकर हमारे सामने आता है जो अब अनाज नहीं खाता, किताबें खाता है, क्योंकि किताबों में चूहे यानी नेता को मारने के उपाय लिखे होते हैं-

“ये गोदाम या तिजोरी नहीं काटते

केवल किताबें काटते हैं

क्योंकि उनमें इनसे बचने या मारने के उपाय लिखे होते हैं।”^{१३}

भ्रष्ट नेता गरीब जनता के अनाज या पैसे नहीं खाते उससे भी आगे बढ़कर अब किताबें खाते हैं। किताबें खाने का यहा अर्थ गरीब जनता को शिक्षा से वंचित रखना। शिक्षा का जो निजीकरण आज हो रहा है और देश की गरीब जनता इससे वंचित हों रही है यह इसका ही प्रतिफल है। वे चाहते हैं कि गरीब जनता न पढ़े और न ही सत्ता से प्रश्न पूछे ताकि वे अनंत काल तक जनता को गरीब और अशिक्षित बनाकर उनपर राज करे। फलस्वरूप

जनता सिर्फ जाति-धर्म जैसे मुद्दों पर अपना वोट दे शिक्षा और रोजगार जैसे बुनियादी मुद्दे शिक्षा के अभाव में गायब हो जाए।

निष्कर्ष

रामदरशजी की तमाम कविताएं गहरी संवेदना-बोध की कविताएं हैं। मिश्रजी की संवेदना आम जन की संवेदना है जो अपने और पराए के भेद से ऊपर उठ कर मनुष्य के पीड़ा की अभिव्यक्त है। इनके काव्य में आडंबर, कृत्रिमता या कोरी कल्पना नहीं है अपितु समाज में उपस्थित उस तबके की संवेदना है जो रोज-बरोज अपनी दयनीय स्थिति से संघर्ष करता है। अपने नारकीय जीवन से छुटकारा चाहता है। प्रगति की रह पर चलना चाहता है। जीवन के अनेक परेसानियों के बावजूद हार नहीं मानता। बल्कि समाज को नया सूरज दिखाने की बात करता है। चाहे केसी भी स्थिति हों वह लड़ना नहीं छोड़ता। यही आशावादी स्वर मिश्रजी की कविता के प्राण है। अंततः कह सकते हैं कि मिश्रजी की कविता समाज के हर वर्ग, हर तबके की कविता है जो समाज में स्थित गरीब, किसान, मजदूर एवं शोषितों की आवाज बनकर पाठकों के सामने आती है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

- 1 डॉ. सुखबीर सिंह, कवि रामदरश मिश्र, संस्कृति प्रकाशन:अहमदाबाद, 1991, पृ. 93
- 2 रघुवीर चौधरी, रामदरश मिश्र की प्रतिनिधि कविताएं, संस्कृति प्रकाशन:अहमदाबाद,1990, पृ.17
- 3 वही पृ. 22
- 4 वही पृ. 22
- 5 वही पृ. 22
- 6 डॉ. गुरुचरण सिंह, कवि रामदरश मिश्र, संस्कृति प्रकाशन:अहमदाबाद, 1991, पृ. 106
- 7 रघुवीर चौधरी, रामदरश मिश्र की प्रतिनिधि कविताएं, संस्कृति प्रकाशन:अहमदाबाद,1990, पृ.1
- 8 डॉ. गुरुचरण सिंह, कवि रामदरश मिश्र, संस्कृति प्रकाशन:अहमदाबाद, 1991, पृ. 107

- 9 रघुवीर चौधरी, रामदरश मिश्र की प्रतिनिधि कविताएं, संस्कृति प्रकाशन:अहमदाबाद,1990, पृ. 47
- 10 वही पृ. 48
- 11 डॉ. सुखबीर सिंह, कवि रामदरश मिश्र, संस्कृति प्रकाशन:अहमदाबाद, 1991, पृ. 103
- 12 रघुवीर चौधरी, रामदरश मिश्र की प्रतिनिधि कविताएं, संस्कृति प्रकाशन:अहमदाबाद,1990, पृ. 37
- 13 वही पृ. 38

...Published by...

[Http://www.hemchandracharyaejournal.com/](http://www.hemchandracharyaejournal.com/)

INTERNATIONAL PUBLISHING HOUSE

H Q .

**AT & POST-CHAVELI, TA-CHANSMA, DIST-PATAN
NORTH GUJARAT, INDIA, ASIA**